

Харків, Харків...

Олександр Семененко

ХАРКІВ — МІСТО НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ

В'їзд його не викликав у місті ніякого шуму
і не супроводжувався нічим особливим.

Микола Гоголь

Календар показує якийсь день серпня 1922 року. Кінчається літо. Ось-ось почнеться наша довга, суха й тепла осінь.

Я вчора покинув Єлисавет — місто на березі Інгула, де я родився, кінчив гімназію. На станції Єлисаветград зідхнув-зоикнув паротяг, вдарив третій дзвінок і потяг пішов на північ — на Знаменку, Користівку. Далі ніби буденний, такий собі звичайний Крюків і берег Дніпра. Залізничні крюківські майстерні, от і все. Та не зовсім буденно мені у вагонному гуркоті. Завжди, як переїздив я Дніпро, щось струшує, будить оспалого пасажира — встань і дивись. Правобережжя — Лівобережжя, не просто собі два береги — тут історія, тут душа наша.

"Реве та стогне" — може й сильно сказано, та ніхто з нас не сумнівається в тому, кожний і собі підтягує — "Горами хвилю підійма".

Та й Гоголь розмахнувся — "Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний — немає рівної йому ріки в світі",— але знов же ніхто Гоголеві не перечив.

Припадаєш до вікна і байдуже не всидиш.

Бачив я Дін, Волгу, Дунай, Гадсон (нас учили: Гудзон). Добрі ріки, що й казати, та не те. Певно, тут почуття глибоко особисті, родився в цьому краю.

Дніпро! Таки є в ньому щось таке, про що в географії не сказано.

За ним уже полтавське повітря, м'якше зеленіють дерева, кучерявіше. Чари Полтавщини минають скоро, бо вже не спізнюються поїзди, вже порядок.

Перед Харковом нове для мене ім'я — Люботин, а от ми і в Харкові.

Станція Харків. Станційний будинок — гордість українських залізниць. Він просторий, високий, величний. Північні ворота України залізної, вугільної, пшеничної — до всеросійського ринку.

Ми виходимо на майдан і наймаємо візника. Кожний харківський візник зветься Ванько, навіть коли його звать Спиридон. Кожний харківський босяк зветься Ракло. Це фолклор, це барви нашої багатої мови.

Ванько вже поставив чемодана^[1] собі під ноги. І зробив губами той звук, що запрошує коняку рушати. Рушаємо.

Над майданом з правого боку тяжіє масивна, але не похмура будівля Управління

Південних Залізниць. В добі автомобілів, літаків уже забуваємо, чим була тоді залізниця. І війна, і голод, і тиф, і нові хазяїни підкочувалися до наших тихих хат по залізних рейках.

Я з пошаною зиркав на сіру будівлю. Тільки в Києві ще було Управління Південно-Західних Залізниць, але не таке величаве.

Ванько повертає у провулок біля Тюремного замку, який уже по-новому називається ДОПР^[2] номер два. Нова назва скоро зробилася відомою і близькою широким колам населення.

Під муром тюрми, під теплим серпневим небом стоять цирульники і стрижуть-бриють пролетарських клієнтів, що повсідалися на всяких сідалах. Це НЕП^[3], це приватна ініціатива, це кустарі-одиначки, вони ще не загрожують соціалізму. Вони ще можуть стригти і над ними лагідно простягає свою тінь тюрма.

Минаємо Благбаз. Від Благовіщенської церкви, від великих склепів розповідається він понад Лопанню. Надвечір спустили рундуки і особливий запах порожнього базару показує, що цей організм живе і завтра загомонить знову.

А на тому боці Лопані, річки непоказної й сумирної,— Університетська гірка, дзвіниця собору — олександрівський ампір. Тут нагірна частина починається. В легкому осінньому поросі затишок губерніального, університетського міста. Де ж столиця? Побачу потім.

Чорноглазівська вулиця, зелена і тиха, кручею спускається до Горбатого мосту, вже до іншої річки — Харків. Модерний будинок номер 5 — моє перше пристановище. Місто вже повне людей, родичів у мене нема, командировки нема, я просто молодий чоловік з периферії. Готелі не для мене — де там!

Тут у набитому новими пришельцями великому будинку є один земляк з Єлисавету. З тих часів знайомий, коли я в 1918 році бадьоро редагував там українську газету. У 1919 році він пережив Григор'ївський погром. Його родина бачила зблизька ту смерть, про яку моя бабуня казала: "видима смерть страшна". У Харкові він уже десь працює, десь учиться, вже має сім'ю. На дверях написано, скільки разів кому дзвонити — йому сім разів. Це значить, що в квартирі живе не менше як сім родин. Новий побут.

У нього тільки одна кімната, і мене треба десь покласти. Нема куди. Але є сусідка, чоловік її кудись поїхав. Вона вагітна на останніх днях, щохвилини може родитися новий громадянин. Та якось воно буде. І я засипаю в одній кімнаті з незнайомою вагітною єврейською жінкою. Засипаю швидко ясним молодим сном, моїм першим сном у столиці УРСР.

Лопань теж має свою історію.

М. Хвильовий.

Наші міста неоднакові, слава Богу. Як і людські житла, міста мають свій запах. Харків пахне інакше як Одеса, інакше як Київ. Курява над містом своя слобожанська, повітря з Дінця, з Донбасу долітає на береги трьох річок: Лопані, Харкова й Нетечі, і разом — харківське повітря.

Це місто дуже українське. Були слободи, хутори: Панасівка, Іванівка, Москалівка, Основа та інші. Розросталися, зливалися і під шкаралупою Санкт-Петербурзької адміністрації виросло губерніальне місто. На горі собор і Присутственные Места. Це чудове слово казьонної петербурзької мови. Хто власне там присутствує? Думаю, що влада. І тепер вона присутствує. Зветься губвиконком. А в будинку Дворянського Зібрання — ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. Над масивними дверима червоного дерева, через які поспішала колись чепурна публіка на балі і концерти, тепер мідними літерами скульптурно: зала засідань.

На Сумській вулиці, у важкій, солідній будівлі "Совета Съездов Горнопромышленников Юга России" тепер ВСНХ — Всеукраинский Совет Народного Хозяйства. Є на вивісці і український переклад, адже це УРСР, чи як тоді писали УСРР.

Колись були в Харкові великі ярмарки, великі купці, тисячами пудів ішли звідси: вовна, сало, шкіри, а сюди мільйонами аршинів ситець, мануфактура. Але будинок харківської біржі був скромний, ніби павільйон на ярмарках, в ньому не було величі одеської біржі.

Коли я починав своє життя в Харкові, біржа ще стояла внизу Миколаївської площі, потім площу поширили і біржа зникла якось непомітно з нашої пам'яті.

На полях Нової Сербії, за Дінцем шахти, домни — вугілля, залізо. Щоб навчитися керувати машинами, залізницями, добувати залізо — над кручею, понад річкою Харків стоять з темної цегли корпуси Технологічного Інституту. Високого калібру школа інженерів. А в долині під кручею Технологічного саду живе своїм незайманим, тихим життям Журавлівка, малі будинки, ще багато дерев і ще мало камінного бруку. Тут дорога на Свинячий хутір, десть близько Коробові хутори, Дінець і його прекрасні береги.

І хто ти, Журавлівко, хто ти? На підступах до Технологічного Інституту, до заводів? Село чи хутір? Невже місто? Важко сказати. Такий цей Харків. В ньому так м'яко, не болюче відчувається перехід від Слобожанських селищ, від затишних вуличок, від білих хат, до великих заводів, до університету, до театрів.

Є українські міста геометричних ліній, їх небагато. Будували їх за планами люди петербурзької імперії: Одесу, Миколаїв, Катеринослав. Навіть мій Єлисаветград виростав за планом як передмістя при кріпості св. Єлисавети і головна магістраль звалася Велика Перспективна вулиця. Перерізала вона все місто від кріпості на одному кінці до водонапірної башти на другому. Чується в цій елисаветградській Перспективній вулиці українського степового півдня — відгомін, далекий до невпізнання і заглушений, іншої перспективи — Невської, — тієї величної в Санкт-Петербурзі. То звідти доходили до нас плани, коли петербурзька імперія відсувала дедалі турецьку імперію.

Харків не має перспективних вулиць, може навіть не має головної вулиці. Були колись прозаїчні дороги — Сумська, Московська, Катеринославська. Місили колись болото на цих дорогах вози і брички, тепер брук і тротуари, а назви ті самі — прості,

без пафосу.

Нова влада 1920 року, звичайно, прагнула змінити життя, але зробити це не так просто. Змінити назви вулиць легше. До того ж хотілося зробити перші роки своєї влади героїчними, легендарними. Нашкрябувано з недавніх подій мало відомі для нас імена і перейменовувано вулиці. Було якесь несамовите бажання все назвати на новий кшталт. Жорстокий наступ був, звичайно, на святих і на церкву. Благовіщення, Вознесення, Мироносиці мусіли дати місце Карлу Марксу, Дзержинському і навіть Фейєрбаху. Добре, що хоч не почали нового літочислення, як це зробили французи понад сто років перед нами. Ми залишилися зі старими календарними назвами, без флювіалів, термідорів, що їх хотіли накинати французам нетерплячі Робесп'єри. Літочислення залишилося старе, хоч дехто пробував урочисто починати добу від Октябрю.

Вуличні нові назви все таки не приймалися і в Харкові я ходив іще старорежимними вулицями. Звалася площа іменем якогось Руднева, але всі казали Скобелевська, написано вулиця Яковлева (хто він?), а казали Михайлівська. Вулиця Ганни ще була Царицинською і ніхто не знав, хто це Ганна. Всі ці Урицькі, Володарські, що вдиралися на вулиці наших міст, пробували закріпитися на табличках, але населення спокійно ігнорувало їх. Навіть Карла Лібкнехта і Розу Люксембург ігнорувало і в щоденному житті далі існувала та сама старорежимна Сумська вулиця і та сама Павлівська площа.

Коли давали нові імена і були це імена вже неживих героїв, то виходило ще сяк-так.

З живими був клопіт. Наш степовий Єлисаветград дістав назву Зінов'євська: на честь голови Комінтерну і близької до Леніна людини. Зінов'єв, що його мої старші земляки пам'ятали, коли він ще звався Гріша Радомисльський і працював у мануфактурній торгівлі Кулаковського, там таки в Єлисаветграді. Ну й поспішили революційні ентузіасти. Але скоренько, як Гріша вскочив у неласку, вони, не червоніючи ні трошки, зробили знову Єлисаветград. Коли найшовся через якийсь час інший кандидат на вічність, перейменували місто на Кіровоград.

Не минула б революційна сверблячка наших географічних назв, коли б вожді сиділи довго, до самої смерті в Політбюро. Був би, мабуть, не Київ, а Кагановичево. Родився ж Каганович на Київщині. Був же Хрещатик уже довгий час вулицею Воровського. Зробили б з Харкова Постишево. Хто знає?

Людина нашої землі завжди з легким презирством ставилась до самозвеличчування. Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться — так кажуть наші тверезі люди. Хвалькуваті зміни назв криють за собою стільки кривавої хлестаковщини двадцятого століття. Проте пересічна людина знає їм ціну.

У п'ятидесятих роках, коли ще американські громадяни з недавніх українських діпів^[4] не літали на рідні землі, подорожувала там одна відома американська леді. Я розпитував її про Харків. Приїхала вона до Харкова з Москви і був з нею співробітник американського посольства, який говорив по-російськи. Діждалися біля вокзалу таксі і поїхали по місту. Заінтересувалися американці, як називається площа, як називається

вулиця. А харківський шофер на їхню цікавість:

— Чорт їх знає, як вони тепер називаються. Вони перестріляли один одного і все змінюють назви.

Здається, мій харківський шофер таксі ухопив патетику і велич імен нашої доби.

Харків — місто заводів, а Петінка особливий стиль робітничого району. Сама Петінська вулиця, тепер Плехановська, з прилеглими провулками і вулицями, з Заїківкою — це тисячі малих будинків. Їхні власники — здебільшого робітники або заводські службовці. Контроль партії не може пролізти в столітній побут. Сім'я і звичай живучі.

Це не підмосковні робочі селища, не Іванов-Вознесенськ, не Растеряєва вулиця Тули. Там був сморід робочих казарм, Манчестер жорстоких початків капіталізму та ще вдосконалений меткими Разуваєвими і Колупаєвими Москви.

У Харкові капіталізм пізніший, трохи пом'якшений німецькими навичками Гельферих-Саде, Трепке, перенесеною за першої війни з Риги німецькою ВЭК.^[5]

А головне самі робітники.

Петінка, як резервуар робочої сили, ширша за свої топографічні межі. В моїх очах вона не обмежується Петінським районом, а простягається на якихсь 50 кілометрів радіусом навколо міста. Робітник це часто солідний міщанин, або ще овіяний слобожанським сонцем хлібороб. Він набирається грубіянства і цинізму, коли з Холодної гори пропихається через усе місто на ХТЗ в трамвайному скаженстві, коли з Далекої Вільшани — і пішки десятків кілометрів, і потяг, і трамвай — на роботу чимдуж поспішає. А з Лихачова їдуть в прокурених вагонах, по вісім годин на день тільки подорож забирає, через це й особливою категорією величають — поїзники, в поїзді й сплять, і в карти грають, а життя мало та й з їжою самі знаєте як.

Але й за матюком і за грубіянством, він наша людина. Що я завжди любив у наших робітників, це їхню внутрішню незалежність, невмирущий український ущипливий гумор. Видно, предки добре наладували їх життєвою силою.

Мої сучасники, харківські робітники будували нові заводи, вони нелегко працювали там, охоплені сильним державно-партійним обручем. Проте, і будуючи, і працюючи, вони залишалися вільні. Вільніші як ми, інтелігенти. Бо знали, що їхні руки потрібні. Бо жили не в жилкопах, звідки нас могли виселяти, а таки у власних хатах. І картоплю садили і свиней годували собі на Різдво. Це теж додавало певності за тих похмурих часів індустріального ентузіазму.

На ХЕМЗ^[6] після роботи мітинг. Виступає Чубар, голова Раднаркому. Недалеко вхідних воріт стоїть трибуна і Чубар у вишиваній сорочці промовляє. Щоб зібрати слухачів, адміністрація замкнула ворота — цілком слушно. Але прославлена в газетах "робітнича маса" хоче додому, минає трибуну і претється до воріт. Замкнені. Голоси: одчиняй. Комуś треба на потяг — тут не до промов. Не одчиняють — з робочої юрби, що рветься додому чути матюки. Чубар прислухається до голосу робітничих мас, але говорить далі. Хтось гупає кулаками в металеві ворота, знов матюки. Ворота таки

відчиняються. Пішли, хлопці!

Ще картинка. На ХТЗ директор Свистун, з робітників, вольовий адміністратор, велика фігура — прямий провід до Москви, до Орджонікідзе. Десятки тисяч робітників, тракторний завод має бути передовий, і Свистун наказав озеленити територію заводу. Між заводськими корпусами квіти, травичка, сад і Свистун справедливо гордий з того.

На зеленій території працює якийсь "гужтранспорт" — чоловіча з власною конячкою, щось підчищає, щось вивозить. Ну, чоловічок — роззява, конячина пішла пастися на священну травку, а він не бачить. Кабінет Свистуна близько. Одчиняється вікно і сам директор кричить: "Що це за безобразіє. Забрать коняку, а того роззяву прогнати з заводу. Негайно".

Чоловік спокійно дивиться на начальство й озивається: "Ти що там кричиш? Прогнати мене з заводу. Подумаєш. Ну й піду. Не пропаду без твого заводу. Єсть у мене шматок хліба і коняка і своя хата. А от тебе як проженуть, куди підеш? Пропадеш під парканом! їй-бо, пропадеш".

Наврочив. Свистуна в 1938 році розстріляли.

Серед корінних жителів Петінки були всякі постаті.

Був серед моїх клієнтів такий Чорнишов. Зрозуміло, що це був ніякий "ов". Чорниш та й годі. Завжди в нас треба робити легку реставрацію імен. Пізніша московізація відлупиться і проступає справжнє ім'я. Скільки було їх і є тих Супрунових, Ломакіних, Кушнірових, ім'я же їм легіон.

Мій Чорнишов говорив тією мовою, яку статистики (вони ж не філологи) легковажно називають російською. Справді ж це наша українська. Вона зіпсована, проте не мовою Пушкіна і Тургенева, а канцелярщиною чиновницької Росії, часто анекдотичною, але без живого коріння. Тепер до нас лізе убогий советський жаргон. Зіпсована вона не до краю, її музика ще звучить, фарби ще не поблякли, і вона є ще прапором людини, хоч і пошарпаним в боях за існування.

Чорнишов був дуже немолодий, за його плечима стояли десятки років не зовсім звичайної професії. Він усе життя шукав забутих, невідомих спадкоємців, відкопував безнадійні, виморочні спадщини, на які, здавалося, вже немає претендентів і спадщина піде в казну. Він порпався в архівах, нишпорив по метричних книгах в консисторіях, їздив. Нарешті знаходив спадкоємця, який нічого не догадувався, об'являв йому ціну й умови, щоб зробити діло. Це було щось середнє між істориком і детективом.

Його гірко обурювало те, що нищать архіви. Він може й розумів, що спадщин уже немає, але як можна нищити архіви!

Сумними очима дивиться він на мене, аж раптом не витримує, голос міцніє, старі очі горять:

— Олександр Платонович! Ну а етот босявка Максим Горький, хіба він не міг сказати Леніну: Ілліч, не знищуйте архівів, не знищуйте архівів! Так отже не сказав босявка.

Так собі уявляв розмови Горького з Леніним мій клієнт з Петінки Чорнишов.

Біль за свою професію, що зникає, це тяжкий біль. Подумайте про мільйони, яких відірвали від їхнього ґрунту, насамперед про високу професію й покликання хліборобів.

В 1937 році, мандруючи пароплавом по Волзі, в Саратові найняли ми з дружиною візника, щоб показав нам місто. На постю стояв тільки один старий представник професії, яка явно вимирала. Як їхали Бабушкіним взвозом, він показав нам будинок Чернишевського. Про шанованого в тій країні революціонера чи, може, його родича, він мав стару візниківську характеристику:

— Скупий був Чернишевський!

Доля братів візників, його власна доля, боліла нашому чічероне. Коли ми сказали, що ми з Харкова, він, необтяжений, на щастя, наукою географії, заздрісно зідхнув:

— Говорят, в Царкове ізвощікам хорошо живьотса.

Ми не пояснювали, що їх уже там нема. Хай буде в нього мрія про синю далечінь візників, міраж — неіснуючий Царков.

А Чорнишу-Чорнишову з Петінської вулиці знищили архіви, знищили змисл його маленького існування і ніхто не заступився і навіть "цей босявка Максим Горький" не попросив Ілліча, щоб не "зничтожали" архівів.

Беру навмисне такі непомітні постаті. Вони — початок. Вони навіть трохи комічні. Зникають такі люди з поверхні життя тихо, без болю, без зойку.

Вже надходив час більших змін, доводилося скоро побачити тяжке людське горе, викорчуваних з коренем людей, зламані хребти, запльовані людські долі. Їх було дуже багато і ми так скоро до них призвичаїлись.

Тільки зрідка якась ніби дрібниця пронизує мозок, а взагалі життя йде так, ніби нічого особливого немає. Людина бачить тільки своє і про своє тільки думає.

Траплялося мені взимку бути в санаторії в Кисловодську.

Влітку цей всесоюзний курорт потопає у всесоюзному гармидері. Хоч майже всі беруть ванни з нарзановою водою, але головне — це прогулянки, відомі і обов'язкові об'єкти — Храм повітря, Червоні камені. Тут забувають про одноманітну щоденну дійсність. Пересічна людина дістає якийсь ніби сурогат волі — вона виривається з кайданів буднів. Багато святкового й радісного влітку на таких курортах.

А взимку Кисловодськ тихий, кавказьке повітря навіть прозоріше, людей мало і то здебільшого дійсно люди, яким треба лікування.

І для мене це місто в гірській долині, оточене з усіх боків невисокими горами, з джерелом Нарзану в центрі, було спокійним притулком. Місяць або півтора в кардіологічній санаторії миналися ніби в іншому світі. Сніданок, обід, лікар, процедури, зимовий, але здебільшого без снігу, парк.

А там десь далеко похмурий, невеселий Харків, напружена робота в судах. Тої зими в Харкові підготовлювано процес СВУ і я не взяв участі в ньому тому, що саме тоді лікувався на Кавказі.

Взимку і головна вулиця в Кисловодську тиха і людей мало. Це головна вулиця власне самого міста, не курорта з його курзалею і санаторіями. У місті ще є кілька крамниць, ще кілька майстерень, де бляхарі продають посуд для ритуальних

магометанських обмивань. Це російське місто лежить серед Карачаївської землі, а карачаївці мохаммедани. Їх дуже мало в Кисловодську. Тільки в базарний день побачиш їхні чорні киреї і барашкові шапки.

Недавно карачаївці підняли повстання і їх тяжко нищили. На боковій вулиці невеликий провінційний непоказний будинок, менше десятка вікон, маленька вивіска — Кисловодський районний відділ ГПУ. Можна собі уявити, що тут було, коли ліквідували повстання карачаївців. Карачаївці не вміють говорити по-російськи. Вони мали вмирати мовчки, їх мали розстрілювати не тут, а в сусідньому П'ятигорську. П'ятигорськ — гарне місто, оспіване Лермонтовим, з П'ятигорська ясного дня видно снігову шапку Ельбрусу.

Чурек і сакля — все твоє

Воно не прошене й не дане,—

Ніхто не візьме за своє.

Не поведе тебе в кайданах.

Отут недалеко від бляхарів, де продають карачаївцям посуд для обмивання, а за рогом стоїть непоказний будинок з багатозначним написом, тут посеред вулиці, серед ясного дня йде жінка. Іде, хитається серед вулиці, іде бруком, бо їй все однаково. Не босячка і ще не стара і навіть чисто вбрана, хоч і розхристана. Вона п'яна і страшно мені чути, як голосно, по-блюзнірському, підноситься в чистому кавказькому повітрі її українська пісня і страшно мені чути її п'яні українські слова. Як боляче слухати це. Вона ж була господинею, вона ж кинула свою хату, де була така чиста долівка, де біля ікон пахло сухими васильками. Вона могла б бути моєю сестрою, коли б тільки судилося було мені родитися в українському селі.

Жінка, що в чужому місті заливає своє горе горілкою і до кавказького неба волає українськими словами про ображену гідність людини, це й був шматок того, що називається — колективізація.

Знаю про дітей, що вмирали в холодному соборі в місті Котласі. У той собор набивали тисячі перших жертв колективізації на Україні. Знаю про старих жінок, що були добрими господарями у власній хаті, а довелося вмирати в чужому брудному кутку наймичками. Багато знаю, а чомусь ота п'яна розхристана українка, сама серед вулиці всесоюзного курорту живе в пам'яті.

МОСКВА — ЗУСТРІЧ З УЛЬРИХОМ

Закон 7 серпня 1932 року був у народі відомий більше як закон "за колоски", або в тюрмах казали "сім восьмих" (7/8/32). Священна, як назвав її своїм семінарським стилем Сталін, соціалістична власність була поставлена під спеціальну, жорстоку охорону. Можна собі уявити, яких немилосердних кар вимагала в своїх секретних, нам невідомих, циркулярах партія, коли голодна країна мусіла красти, щоб жити.

Священна соціалістична — розстріл.

Розстрілювано селянок, що збирали після врожаю колоски з колгоспного поля.

Розстрілювали за вкрадене зерно під час молотьби. Розстрілювали і державних службовців, і звичайних злодіїв, що обкрадали державні комори. Перелякані судді й прокурори, боячися за свої партійні білети, втратили всяке почуття міри і казилися.

Як завжди, в таких періодах Верховний Суд мусів якусь частину вироків пом'якшувати, йому треба було якось регулювати криваву машину. Для адвокатури було багато роботи і часто не без наслідків.

У мене, серед багатьох інших, був клієнт з Дніпропетровської області. Йому довелося пережити страшні тижні в смертній камері, чекаючи результату касаційної скарги.

Обласний суд — це було в перші місяці того закону — засудив його до розстрілу в такій справі, де не можна було говорити навіть про недбальство службовця. Чолов'яга працював у якомусь тресті і в гарячу пору мав перегнати гурт свиней з одного пункту до іншого. Він гнав їх пішою ходою, але коли побачив, що свиням недобре, подбав за підводи, повкладав своїх підопічних, поїв і доглядав. У нас сказали б, годив як чирякові. Але спека була страшна і частина свиней подохла.

Прокурор великої, індустріально розвиненої області, суддя-партієць і двоє безсловесних народних засідателів, всі вони не посоромились у своєму переляканому скаженстві признати, що це розкрадання священної соціалістичної власності.

— Розстріл.

Верховний Суд у Харкові не уздрів нічого злочинного, признав, що свинячий опікун був дбалий і справу зактив.

Таки радісно було мені дати телеграму про це до тюрми клієнтові, а через якийсь час побачив його живим.

Надходила зима того сумного року. Трапилося мені з групою адвокатів виїздити до Москви, щоб виступити у Військовій Колегії Верховного Суду СРСР, де розглядалися наші касаційні скарги на вирок Військового Трибуналу Харківської Округи. Трибунал видав багато смертних вироків за великі розкрадання державних складів.

Виїздили ми другого дня після святкування Жовтневої революції. М'яких місць не було, ми були в жорсткому вагоні. Потяг рушив та через декілька кроків зупинився — явище незвичайне. Яка причина?

Бачу, з сусіднього, останнього вагону зійшов куций чоловік у шкіряній куртці й кепці, усміхнувся, взяв під козирьок комусь із останнього вагону і потяг тепер рушив. Ми довідалися, що за нами причеплений салон-вагон і що у вагоні був Косіор. Дзвінки в той час уже були скасовані, він прогавив момент відходу поїзду, сіпнув за ручку гальма, зупинив потяг і вийшов.

У Москві на Курському вокзалі справа прояснилася. Косіор виряджав до Москви голову ГПУ УРСР Реденса. До салон-вагона на московському вокзалі поспішав відомий ще з Харкова франтуватий секретар Балицького. Балицький у той час був переведений з України до Москви в колегію ГПУ СРСР.

Поруч з Реденсом ішла до автомобіля особа жіночої статі, приємної зовнішності і в дорогому котиковому манто. Це була дружина Реденса. Ми довідалися потім, що вона

рідна сестра Алілуєвої — дружини Сталіна.

Більшість з нас дуже туманно знали, що Сталін одружений з Алілуєвою. Матримоніальні справи вождів не лоскотали цікавості наших людей, особливо на віддалі від Москви. Не входило і до обов'язку преси розмазувати і навіть згадувати про це.

Вперше з часів жовтня 1917 р., тепер з оголошенням про смерть Алілуєвої в московських "Известиях" з'явилися співчуття вдовцеві. Багато співчуттів. Співчував Максим Горький, співчував Станіславський, співчували дипломати, з Харкова співчував Постишев разом з Татяною Постоловською.

У Військовій Колегії мені сказали, що справа відкладається на кілька днів, бо товариш Ульрих зайнятий.

Готель "Большая Московская", де я зупинився, міститься проти Іверських воріт, що провадять на Красну площу. Стало відомо, що Красну площу на короткий час закрили для публіки і що Сталін перейшов пішки площу до будинку де лежало для огляду публіки тіло Алілуєвої.

Другого дня, коли похід рушив на цвинтар, мені дуже захотілося побачити Сталіна. Я побіг услід звукам оркестри, оббіг процесію паралельною вулицею Остоженкою і, вскочивши до якогось подвір'я, через невисокий паркан побачив, що процесія наближається. За катафалком ішли в жалобних чорних вуалях дві жінки. Ми за всі останні роки ні на кому не бачили цього ознаменування жалоби. Вони давно зникли як пам'ятка буржуазного минулого.

За ними кількома широкими лавами йшли вожді Орджонікідзе, Ворошилов, Калінін і багато інших, але Сталіна між ними не було. Катафалк і вождів дуже тісним колом оточували на конях курсанти Школи ЦІК-а. Під таким іменем існувала школа для підвищення кваліфікації робітників ГПУ — своєрідна академія чекістської науки.

Гострими професійними очима курсанти у військових шинелях пронизували нас, дивилися на мою боброву шапку. Оркестри грали урочисто і сумно. Далі за кордоном чекістів ішли якісь профсоюзи щось кварталів на два, не занадто багато.

Тепер я бачу, що цей похорон було б не до речі рівняти, скажім, з похороном Евіти Перон. Дружинам советських вождів призначена скромніша роль, аніж дружинам інших вождів і президентів. Вони не відомі трудящим масам як добродійні, ласкаві пані. Їм не створюють ареол і реклами.

Коли прийшов час великого кровопуску в партії в 1936-39 роках, дружини вищих партійців тисячами пішли в концтабори — автоматично без усякої індивідуалізації. Строк заслання був штампований для всіх. Рідко їх розстрілювали. Постишева дружину Т. С. Постоловську, як ми тепер знаємо, розстріляли одночасно з одним сином Постишева. Здається, це був виняток, бо вона була сама активна в партійній роботі.

Цей автоматичний процес вилучення дружин був ніби самозрозумілий для населення і не викликав ніякого співчуття до цих жінок. Було б навіть несправедливо, коли б доля цих теж по суті безвинних осіб когось зворушила в тому суспільстві, де була колективізація і великий голод.

Ульрих, голова Військової Колегії, що в нього на розгляді була моя справа, був у Кремлі. Він перервав роботу в зв'язку зі смертю Алілуєвої. Секретарка сказала мені, що справа "у Васіль Васіліча". Так по сімейному секретарки називали прославленого Ульриха, який послав своїми вироками на смерть найбільші фігури московської сучасності, серед них і Зинов'єва, Каменєва, Рикова, Бухаріна, Ягоду в 1937-38 рр.

Він потім з'явився і коротко розмовляв зі мною. Переді мною був середнього росту кругленький мужчина з лисуватою округлою головою, з дрібними нормальними рисами і жвавими чорними очима. У нього були м'які і делікатні манери, в чистій російській мові ніякого акценту.

Справа слухалася не в залі, а в його надзвичайно просторому кабінеті (Колегія тоді містилася на Спірідоновці в будинку з внутрішнім двором). Крім письмового, знов же скромного, столу і кількох стільців помітний був тільки великий масивний сейф.

Оборонці були запрошені до кабінету. Крім трьох суддів у військових уніформах, брав участь нестарий військовий прокурор. Ульрих мав на ковнірі два ромби — тодішня ознака високого чину.

Справу докладав сам Ульрих. Заплутану справу з багатьма епізодами і з багатьма засудженими він розповідав, не листаючи і не заглядаючи в неї, як це часто роблять доповідачі судді. У нього була прекрасна пам'ять на імена і події, велика здібність систематично укласти матеріал.

Спокійно він вислухав виступи адвокатів, висновок прокурора. Ми вийшли з кабінету разом з прокурором.

Коли нас запросили знову до кабінету, щоб заслухати ухвалу суду, Ульрих прочитав її. Він не звернув ніякої уваги на мотиви прокурора, кілька розстрілів він замінив, декому з засуджених зменшив кару.

Я побачив в роботі одного з тих небагатьох людей в Москві, хто стояв дуже близько до вищої влади, за наказом "хазяїна" рішав згодом долю багатьох відомих людей.

Через два роки після того ім'я Ульриха в 1934 році в грудні, після убивства Кірова, стояло на опублікованому вирокі про розстріл Крушельницьких, Буревія, Близька і інших. Це була груба кривава робота. Вирок було складено так неохайно, так явно фальшиво, що навіть трибунали 1920 року в провінції, розстрілюючи людей, робили це діло зручніше. Можливо, що наших людей розстріляли в Харкові на підставі телефонного дзвоника з Луб'янки, а Ульрих потім підставив своє ім'я.

Ульрих помер у Москві своєю смертю після другої світової війни. Ніхто не знав його справжнього імені.

СТЕЖКА НА ЦВИНТАРІ

У Харкові не було кремлівського муру, де замурують великих людей теперішньої влади. І цвинтарі харківські мало історичні. На міському цвинтарі є могила з погруддям М. Л. Кропивницького. А от могили нашого милого поета ("Пан та Собака" — як я

любив його з дитинства) і університетської широкої людини Петра Гулака-Артемовського я не міг знайти.

За наших часів на цьому цвинтарі вже ховали і комуністів і євреїв. Є покійники, що за ними влада гониться і в могили.

Як зайти з Пушкінської вулиці на міський цвинтар і повернути першою стежкою праворуч, можна було побачити пам'ятник дуже добрий, як на советський стандарт; гарно виблискував лабрадор і напис вирізьблено. Там покоїлася мати командарма Якіра, як люблять висловлюватися деякі письменники — "легендарного" Якіра. Він мав різні заслуги. Це він наказав розстріляти полонених українців під Базаром, про це не всі ентузіасти легендарної доби знають.

Мати командарма вмерла, коли командарм був великою людиною. Але через недовгий час його судили похапцем інші командарми і за зраду розстріляли. Пам'ятник на могилі його матері ще стояв. Але дивний пам'ятник стояв на харківському цвинтарі — невідомо кому. Сказати б: безпам'ятник. Весь напис, кожну літеру дбайливо видовбано різцем — партійний наказ ретельно виконано. І зникло ім'я старої жінки з Кишинева, що була матір'ю партійного героя.^[7]

Надибав я на цю демонстрацію людського благородства, коли шукав могилу Хвильового. Вона на тій самій стежці. Пам'ятника нема. Дерев'яні штахети, без таблички, без напису. Горбок землі. Не довго протривають ці штахети і могила скоро заросте травною забуття. Ховали самогубця Хвильового поспішаючи. Тіло стояло в Будинку Літератури імені Блакитного. Про винесення тіла оголосили на певний час, а винесли скоренько на годину раніше. Так було певніше. Хоч, здається, ніхто з "інженерів людських душ" не наважився демонструвати.

Цю людину ніколи не реабілітує московська Луб'янка. Експерти українських справ, що сидять в засекречених її кабінетах, знали ціну його революційної фразеології про комуну, про соціальну революцію і пролетарський клас. Вони уважно читали його і не знаходили там обов'язкової любові до Росії. Якщо він і був революціонер, він був революціонер тільки український, а з-під його соціального фанатизму проступав національний максималізм.

Ще в 1927 році задовго до самогубства Хвильовий написав передмову до поезій В. Еллана (Блакитного). Про цю передмову мало згадують, але вона варта уваги. Пишучи про Еллана, Хвильовий мав на думці і себе самого. В одному місці він прямо говорить: "В той час, як Хвильові йшли в суспільство з туманними далями "загірних комун" і цими "далями" обезвольовали своє і без того безвольне суспільство — Еллан сховав шляхетну панну — поезію в темну шухляду і пішов у життя з холодним розумом реального політика".

Далі: "Цей новий шлях є не що інше, як реальна політика без сентиментів, без "вишневих садків" та іншої карамельної беліберди. Тільки цим шляхом ми дійдемо "електридів комунізму", зможемо виховати нашу розляпану психіку і перебороти її рабську природу".

Хіба не про себе говорив Хвильовий?: "Василь Еллан добре знав, серед якого

суспільства він працює. Він, як рідко хто, ненавидів нашу хахлацьку розляпаність і сахаринну сахаринність, що породжувала до цього часу тільки безвольних людей, які вміли говорити прекрасні слова, але ніколи не були людьми діла, які були на 100% поетами й ніколи реальними політиками".

В 1927 році Хвильовий ще міг сподіватися, що він може бути реальним політиком, забувши про свої загірні комуни. Дуже скоро він побачив, що реальну політику роблять не в столиці Харкові, а в іншій північній столиці. Він переконався, що Чернишевська 19 це єдина реальність в його політиці.

Хвильовий міг не дожидатися того дня, коли з Чернишевської 19 прийдуть забрати його ближчого друга Ялового і що завтра прийдуть по нього. Хвильовий був приготований давно до цього дня. Рішення застрелитись мусіло з'явитися давно. Дехто думає, що самогубство Хвильового було демонстрацією проти чужої влади. Проте це не була чиста демонстрація незв'язаної нічим людини. Мотиви Хвильового в день самогубства вже були залежні від його особистої ситуації власного безвихідного становища, його неминучого арешту. Його трагічний вчинок не можна цілком уважати актом демонстративним, бо він затьмарений страхом арешту. Застрелився і Гамарник, і Томський, і Скрипник також перед неминучим арештом. В їхніх пострілах не так багато протесту. Більше керував такими Гамарниками страх, страх перед створеною ними самими системою тортур і перед кулею в підвалі.

Хвильовий і Скрипник могли надати своїм пострілам політичного значення, коли б їхня совість наказала їм стрілятися з гострим висловом протесту проти замучування голодом мільйонів українців хліборобів. Тоді вони могли б умирати, принаймні, з надією, що їхня партія і егоїстичний далекий світ почують сухий тріск револьвера в українському місті Харкові.

Пишу тут найбільше про Харків, хоч і не завжди тільки про Харків.

Проте назву книги вибрав з розмислом, не випадково. Тема моя не обмежується контурами міста. Може колись, як говоритимуть про Україну, про двадцяті, тридцяті роки нашого століття, хтось замислиться і, помовчавши, скаже:

— Так, то були харківські часи.

Директиви з Москви, перекладені на українську мову, нові заводи, переорані всі межі, земельні, господарські й психологічні. Великий спротив України — і мовчазний і з обрізом у руці. Великий голод був саме за харківської доби.

Для мене було в ті чорні роки всього подостатком. Робота в судах, люди на всіх перехрестях, всякі люди, всякі перехрестя.

Під хруст поламаних людських існувань минала молодість. Читалося книги, працювалося, думалося, любилося. Були хмари й сонце, тюрми й звільнення, війна й порятунок. Багато чого згоріло, зітліло в пам'яті. Що не згоріло, хочеться записати. Своєю звичкою, на клаптиках паперу, уривками. Так адвокати в судах люблять записувати на клаптиках. Справа розвивається швидко і рвучко, подробиці накопичуються.

В протоколі не все буде, а з тих папірців може буде додаток, заувага до офіційного протоколу про минуле, про минулі події і людей.

СОБОР СВЯТИТЕЛЯ МИКОЛАЯ

Двадцяті роки харківські не можна уявити без імені Олександра Яреценка. Олександр, архієрей Української Автокефальної Церкви проповідував у Миколаївському Соборі. Собор згодом, після того, як заслано архієрея, висадили динамітом у повітря. Він стояв там, де починаються Сумська і Пушкінська вулиці, стояв ніби в серці міста. Коли правою стороною площі йшлося до Сумської вулиці, церкву не минали, як це звичайно буває. Треба було пройти її папертю. Без підвищення, без приступок і огорожі були тут церковні двері збоку від руху пішоходів. Крізь двері було видно, як блимають теплі вогні лампад і свічок і було чути церковний спів.

Неділями, коли на Сумську вливався потік здебільшого байдужих і чужих людей з нових канцелярій і наркоматів, храм Святителя Миколая справді стояв тут як кріпость прадавньої віри. З нібито чужої вулиці багато завертало до церкви, де панував урочистий і піднесений настрій, а, головне, проповідував Олександр. Була це людина великого проповідницького дару, гарячого слова, що знаходило відгомін у тодішньому харківському, не тільки церковному суспільстві.

Олександр Яреченко, він і мирське ім'я мав Олександр, був сином священика з Великої Багачки на Полтавщині, скінчив духовну семінарію, Київську Духовну Академію і Київський Політехнічний Інститут. Він працював, як інженер, на залізниці. Коли в 1921 році він став єпископом, робітники залізничних майстерень, де він працював, зробили йому самі в майстернях єпископський жезл.

Ще юнаком він відзначався талантом промовця. У школі він товаришував з сином Миргородського протоієрея Дубнякова (Дубняка). Коли ховали в Миргороді прот. Дубнякова, надгробне слово виголосив молодий тоді ще семінарист Яреченко. Його слухали кільканадцять священиків, що служили на похороні свого благочинного. Про цей ранній період розповідав мені І. І. Бакало, який хлопчиком виліз на дерево й слухав молодого Яреценка.

Серед відомих проповідників того короткого періоду відзначали В. М. Чехівського і, особливо, митрополита Василя Липківського.

Володимир Мусійович Чехівський був сильний переконливістю, глибокою певністю своєї християнської правди в тих часах непевності, духовних і соціальних зрушень.

Я слухав його в 1921 році, коли він — брат Володимир — з епітрахілем на цивільній одежі — благовістив з амвону Софійського Собору в Києві.

У "сторозтерзаному" Києві, де тодішній Тичина почував себе "двістірозіп'ятим", було сумно і моторошно. Про те, що діялося на Дніпровій Україні, не говорилося вголос. На великих Дніпрових просторах ішла затята боротьба, яку неправильно називають громадянською війною. Після того, як припинилася війна, що її вела Українська Армія, ще довго тривала повстанська війна.

Біля будинку номер 25 на Хрещатику, там де був прохід на Мерінговську вулицю, вивішували на дикті списки. Одного літнього грозового дня я читав серед розстріляних ім'я Грицька Чупринки, поета нового покоління. І він був серед повсталих.

Українські люди в церкві, що звільнилась від петербурзького оберпрокурора Святішого Синоду, прагнули свого. В ті часи церковного піднесення і боротьби за автокефалію не кожний передчував, що їх чекає доля тих, кого на римських аренах колись роздирали дикі звірі. Не буде для них Колізею, буде інакше: будуть тюрми, заслання, смерть без похорону.

Храм був для них незламною духовною кріпостю і з амвонів чули вони не раз тверді слова віри і натхнення. Давно уже не чули такого по церквах України.

В. М. Чехівського я знав ще з Одеси, де він перед революцією учителював в гімназіях. Жив він в Одесі над морем, у мальовничому місці, що зветься Ланжерон, іменем одного з французів, які планували Одесу. Коли вже спускатися до моря на Ланжероні, праворуч починається Чорноморська вулиця. Тут у будинку номер один жив Чехівський і на дверях була, за тодішнім звичаєм, металева табличка з іменем.

Український соціал-демократ, член національних урядів, політик і християнин не пішов на еміграцію.

На процесі Спілки Визволення України в Харкові в 1930 році його — арештованого, підсудного і приреченого — обвинувач Панас Любченко довго шарпав і пробував над ним знущатися.

— Як то можна поєднати шаблю гайдамаки і хрест святителя?

Чехівський спокійно дивиться вгору, понад головами прокурорів і з гідністю, повільно:

— То інша сфера переживань.

І тут на лаві підсудних, в Харківській опері, стоячи вже перед ґратами політичних ізоляторів московської землі — Ярославля і Соловецьких келій, звідки він ніколи не вернувся, з обличчям козака і святителя стояв той самий брат Володимир, якого я слухав колись у Софійському Соборі в Києві.

Важко тепер відновлювати особливості проповідницького стилю тієї доби. Митрополит В. Липківський відзначався великою теплотою, батьківською простотою, близькістю до пастви, до сердець молящих. Дехто думає, що В. М. Чехівський був академічніший. Можливо, що характер Чехівського був стриманіший, він був людиною зосередженою в собі.

Проте наші оцінки втрачають своє значення перед мучеництвом тих людей, мучеництвом за віру, велику чисту віру, що так високо відзначається серед намулу життя і насильства доби.

АРТІЛЬНИЙ БАТЬКО

Зрідка з'являвся в Харкові М. В. Левитський. Такий zostався, яким я його знав довгі роки. Апостольська лисина, що починається з лоба, збільшує і освітлює лице. Козацькі

сиві вуса, з підвусниками, лагідні очі. До людей любить звертатися дружно: "голубчику", м'яким, трохи приглушеним голосом. Взимку в сірій смушевій шапці, а влітку в брилі з м'якої панамської соломки.

У Єлисаветі мого юнацтва він був — присяжний повірений Левитський, але більше знали його як Артільного Батька Левитського. Популярність його була не тільки всеукраїнська, а й всеросійська. Були навіть цигарки з його портретом, продавали їх по всій російській імперії.

Родився він у сім'ї священика, скінчив Харківський Університет. Став широко відомий, коли в 1890-их роках організував сільськогосподарські артілі. Село Федвар, недалеко Єлисавету, найбільше зв'язують з цим періодом його діяльності. На Левитському були дуже помітні впливи Київської Старої Громади. Висока її ідейність поєднувалася в нього з активністю в галузі економіки.

Справа сільськогосподарських артілей далеко не пішла. Микола Васильович продовжував жити кооперативною роботою в інших галузях. Невтомний, непосидючий, всюдисущий, і перед революцією завжди в русі, то в Петербурзі, то в Києві. На короткий час бував і в Єлисаветі.

Як проїхати всю Пермську вулицю, коли вона вже переходить у Бобринецьке шосе, на горі праворуч є Кавказька вулиця. Там був у Левитського будинок, садиба спускалася до Бобринецького шосе. Гімназистом я на санчатах злітав тією кручею, досі чую холодний радісний сніг на обличчі, морозне повітря і п'ятнадцять років життя.

Будинок був небагатий, меблі старі, якимось недовомито, бо сім'ї у Левитського не було. Його мішаний шлюб з шовіністичною московкою не дав щастя і ми пам'ятали Миколу Васильовича завжди самотнім.

В революційні роки його своєрідну постать можна було бачити на всіх майже з'їздах. Його присутність у тодішньому житті я б не оцінював політичними мірлами. Здається, він був українським соціалістом-революціонером. Справа не в тому, яка тоді була політична термінологія. Левитський був уже майже символом народолюбного, ідеалістичного, чесного світу.

Називали ми його батьком, якимось просто і по-сімейному. Тоді було це зрозуміло. Шевченко був для нас Батько Тарас. До Котляревського Шевченко звертався: "Будеш, батьку, панувати".

Грушевський був батько Грушевський. Ієрархія людських відносин будувалася більше на родинних, а не на чиновницьких зразках. І у відродженій церкві архієреям почали казати: всечасний отче. В той час було б не до речі сказати — Ваше Високопреосвященство. Це одгонило б Табеллю о Рангах Петра Першого, Правительствующим Синодом і звучало б нам тоді подібно до генеральського — Ваше Високопревосходительство. Отже в нашій пам'яті залишається — Батько Левитський.

В 1917 році Левитський уже наближався до 60 років (народжений 1859 р.). Двадцять років перед тим він викликав захоплення своїми кооперативними планами. У великих російських щоденниках про нього писали: "Навіть Маркс від щирого серця оплесками вітав би ці заходи".

В. І. Ленін накидався на Левитського зі своїх позицій. Ленінові дуже не подобалося те, що Левитський планував навіть забезпечування життя селян.

Тепер в Українській Радянській Енциклопедії Левитського називають ліберальним народником, але не пишуть про те, що й досі селянин не має нічого того, що пропонував артільний батько у 1897 році.

Возив з собою Левитський в 1917 році книжечки і роздавав їх. Це були малюсінькі книжечки, десяток-два сторінок, його власні твори, патріотичні поеми, здебільшого історичного змісту, короткі рядки, до крайності прості рими. Пам'ятаю назву однієї з них "Туга України". Друковано їх у Єлисаветі в маленькій друкарні Пікуса брудним, витертим шрифтом. Таким шрифтом Пікус друкував афішки, оголошення про половину жінки — половину риби, про музей воскових фігур і інші атракціони провінції.

Не одну таку поему надрукував Пікус і не одну сотню роздав їх по Україні Левитський. Не було то поетичне свербіння в старого кооператора і не бажав собі він літературної слави. Думаю, що більше прагнув заповнити прогалину в нашій пропаганді, яка таки шкутильгала. Ніхто не скаже, скільки уяви розгойдали його прості наївні віршики в ті гарячі часи, коли Київ не встигав упоратися з незвичайними вимогами. І не всує писав їх старий народник.

Пізнє літо 1917 р., Херсонський губерніяльний з'їзд. Приїхали і ми, демократичні українці з Єлисавету. Мандатна Комісія в забрудненому вчорашньому губернаторському палаці не хоче визнати нашого мандата — від Українського Робітничого Клубу. Кажуть нам — це ж не політична партія, не стандартна організація. Нарешті визнають. З'їзд відкриває Комісар Петроградського Тимчасового Уряду Юренєв в якомусь дерев'яному літньому театрі. Багато селян. До Президії, звичайно, обирають і Миколу Васильовича. Українські позиції не дуже міцні. Уже під час з'їзду в одному автомобілі з Одеси приїждять Всеволод Голубович, есер, і Володимир М. Чехівський, есдек. Пам'ятаю запорошений сірим пилом чорний капелюх Чехівського, після подорожі у відкритому автомобілі. Засідаємо з ними ми всі, есери і есдеки разом, в херсонській Просвіті. Вчорашня їдальня чи зала з акуратними меблями якоїсь скромної родини дає притулок всім разом — есдекам і есерам, Голубович і Чехівський тут не для партійної роботи, а щоб зміцнити загальні українські позиції.

Серед інших заходів рішили провести національну демонстрацію — внести до залі український національний прапор. Вносимо, ставимо на сцені поруч червоного, що вже стояв там. Співаємо "Ще не вмерла Україна". Селяни плещуть в долоні. Левитський вітає прапор. Хоч він і не промовець для таких okazji, не вистачає виразності і стилю 1917 року, проте все йде гаразд. Ілько Гаврилук, український есер, в уніформі воєнного чиновника, не офіцер, але з претензіями на військовість, доводить з'їздові, що він також син селянина, як і вони. Делегати і йому оплескують. Трохи проясніло.

Але раптом просить слова товариш Феофілактів. Високий, білявий, атлетична фігура. Голос мітинговий, партійність — російський есер, говорить по-російському чисто.

На цьому з'їзді української губернії Феофілактів показував усі досконалі прийоми

промовця тих часів. Ми не мали таких горлохватів, наш репертуар був м'якший, ліричніший.

— Це добра річ,— казав він про український прапор.— Але є більша святиня, є червоний прапор, на ньому кров трудящих. Це прапор рідний трудящим усього світу. Під червоним прапором йшли і страждали найкращі борці за щастя народу.— Тут і без того могутній голосовий апарат нашого промовця дужчає, він бере високі ноти, він уже не говорить, він сурмить про Марусю Спірідонову,^[8] тодішню героїню російських есерів, про братерство всіх трудящих, і все показує на червоний прапор, і все підносить до небес російську революцію, і все обіцяє землю і волю, і знову про Марусю Спірідонову. А наші селяни так само захоплено плещуть Феофілактову, як плескали перед тим українському прапорові.

І здавалося мені, молодому, що Феофілактови далі цього літнього театру не підуть. Навколо ще був, хоч і розворушений, але ще старий Херсон, тільки без губернатора і без поліції. Не замітано і насмічено в колишньому будинку губернатора, але місто ще чисте, ще на пристані гори великих темних кавунів "туманів". Ще після засідань ми сидимо в нічному трактирі, де багато візників, і перед нами стоїть "пара чай", всеросійський чайний ритуал: великий білий круглий чайник і з ним менший, і цукор, і цитрина. Ще можна посидіти в кафе на головній вулиці. Після з'їзду поїдуть селяни додому ще спокійними шляхами Херсонщини. Проголосували резолюції про землю, про Установчі Збори, а вдома чекають, непевність.

Уже тривожно свистять паротяги сімнадцятого року і все швидко міняється.

Сунуть з півночі хвилі максималізму.

Скоро приходить 1918 рік. Надійні гасла посилає народам Москва, а сам Ленін обіцяє "самоопределение вплоть до отделения".

Київ пережив уже дуже тяжкі часи на початку року. Муравйов з Дарниці наказав бити по Києву, як він казав: "по попам, по церквам, по монастирям". Згорів будинок Грушевського, Червона Гвардія захопила місто, убивали на вулицях людей, якщо находили посвідку написану українською мовою. Це був перший український погром.

Я зустрів Левитського в березні 1918 р. В Києві за Центральної Ради.

Чоломкаємося. Якесь ніби чуже лице і поцілунок колючий. Невже це Батько Левитський? Де вуса? Не може бути!

— Що це, Миколо Васильовичу? Як же це?

— Так, так, голубчику. Довелося поголитися. Самоопределение, голубчику, самоопределение вплоть до отделения... усов.

— Розумію. Убили б тебе, батьку, за вуса, як убивали інших за портрет Шевченка.

За советської влади доживав Левитський непомітно свого віку. Ліберальне минуле давало йому тоді право на тихе життя. Це був час, коли влада ніби думала словами Пушкінського розбійника:

Мне жалко резать старика,

На беззащитные седины

Не подымается рука.

Батько Левитський помер у Києві в грудні 1936 року своєю смертю.

Своєю смертю, бо не переступив порога 1937 року. Невідомо, як би склалася його доля, бо в тому тридцять сьомому році старість уже не могла оборонити.

Тоді й старого кобзаря Івана Кучугуру-Кучеренка не пожаліли.

МІЙ УЧИТЕЛЬ ІСТОРІЇ

В колишньому Комерційному Інституті, перейменованому на Комуністичний Університет ім. Артема, в 1922 році в читальні можна було дістати закордонні видання і я ходив туди. Часи були ще ліберальні. Зустрів там Миколу Терентійовича Улезка, він викладав у новому Ком. Університеті.

Улезко був моїм учителем історії, він з'явився в Єлисаветградській гімназії перед першою війною. Округла, негуста, чорнява борода, якась кошлата з початком сивини і дуже розумні, повні життя очі. Гострі рухи задовгих рук; він мав дефект спинного хребта, руки й ноги були непропорційні.

Іронічний і дотепний, він називав "преторіянцями" дежурних у класі, що стояли біля чорної дошки. Ми ж, уражені незвичайною постаттю нового історика, позаочі прозвали його "ахеець"^[9] — зв'язали його з Грецією.

Формений сюртук, хоч і незаношений, завжди в крейді, бо він любив писати на дошці дати і схеми. Проте він не був мундирний учитель.

Перед гімназистами сьомого і восьмого класу наш "ахеець" читав замість звичайного "уроку" напівуніверситетські лекції. І за часів реакційного міністра освіти Л. А. Кассо ми, гімназисти, поза всякою програмою, слухали, як докладно і з любов'ю Улезко говорив нам про війни Хмельницького і писав на дошці назви великих битв, цифри реєстрів козацьких, етапи великої козацької війни.

Коли настала революція, М. Т. Улезко в залі Дворянського зібрання читав лекції про французьку революцію. У нього був готовий переклад на українську мову першої частини "Фауста" Й. В. Гете — наш учитель-історик учився в Гейдельберзькому Університеті і любив літературу. У двадцятих роках, уже в Харкові цей переклад був надрукований.

Українська провінція порожніла. Багатьом не знайшлося звичної роботи. Де міг прикласти свої знання Улезко у провінційному советському Єлисаветграді, коли змінилася до кореня система освіти, змінилися люди?

В той час запустіння нашої провінції росли нові адміністративні центри — Москва, Харків.

Улезко був серед перших, що покинули провінцію.

Українці дуже поволі залишали сталі місця і дуже поволі приймали нову владу.

ТАМ, ДЕ БУЛА ЮНІСТЬ.

Там, де літо

Ще все триває пахощами липня

І квітне не вечірній день дитинства.

Євген Маланюк

Є такі речі — ніби воно й дрібниця й не коштовне, а ти все виймаєш його з шухляди, все дивишся і не хочеш одвести очей. Чому? Бо колись його торкалася рука дорогої тобі людини.

Є й місця, імена, події — якось особливо близькі й дорогі нам. Рука нашої молодості торкалася їх.

Велика їхня влада над нами. Старий алхімік доктор Фауст знав ту владу і гостро відчував їх наближення: "Ihr naht euch wieder, schwankende Gestalten". Потужною навалою ішли вони на старого і гострий зойк виривається в нього: "Gib meine Jugend mir zurück".

У людини з такою біографією, як у Маланюка, це благання: "Верни мені мою молодість" мало переплітатися з не менш драматичним: "Батьківщину мені верни!"

Були у нас з Євгеном спільні шухляди, звідки ми витягали сотні імен, десятки місцевостей і тисячі подробиць. Особливо останні роки просто пірнали в ту чудову річку нашої спільної пам'яті. У мене на Брукліні, над будинком, траса реактивних літаків, вони гудуть, а ми все порпаємося в своїх шухлядах. Марія Романівна, моя дружина, вже просить до столу, а ми все з'ясовуємо, хто жив у тому будинку, знаєте там, на розі Перспективної вулиці, в Єлисаветі.

Ці мандрівки для Євгена були живущою водою. Такий був чоловік. Та й не читавши його творів, досить було глянути на ці широкі плечі, військову статуру, слов'янські риси — ні, до асиміляції цей матеріал не надається, занадто вріс у свою землю.

Щоб відчути своєрідність людини, не досить звичайних біографічних дат. Хочеться ковтнути повітря, яким людина дихала, хочеться очима вхопити фарби неба і землі, як вона їх бачила.

Для Маланюка то чорноморський наш степ.

Там свист херсонського простору,

Там вітер з кришталевих хвиль.

Рильський відчував "степів могутній запах і кобця з перепілкою у лапах", коли писав про чумаків.

Аквареллю або пастеллю наш гарячий степ не так легко віддати. Може, краще олійними фарбами. Сергій Васильківський умів показати гаряче сухе повітря, випалену сонцем землю. Фарби не яскраві. Далечінь не ясна. І десь там, за нею, майбутній поет якимось десятим почуттям міг уловити подих середземноморських культур, а ближче до своєї доби, може, тупотіння страшною великої орди.

У цю саму степову далечінь задивлявся недалеко від наших околиць, один учитель гімназії. Гімназія була в Златополі; восени і весною — болото, глибини якого і Гоголь не

в силі описати. Залізниця? Яка там залізниця! Зі світом зв'язує балагула, якісь неможливі шкапи, візник зі сторінок Шолом-Алейхема. А учитель дивився в степ, і щось угледів, і потім показав нам красу середземноморських культур. Учитель забутої гімназії в степу звався Микола Зеров.

І недалеко, у великому селі Глодосах, росли завзяті хлопці. В революційні роки вони перші сформують військові загони. Серед них міцний і завзятий Фотій Мелешко.

Яка ж земля викохала Маланюка?

Це той край колишніх вольностей Війська Запорозького, де він впритул підходить до Київщини. На одному боці Синюхи Херсонщина — Архангород, офіційно Ново-Архангельське, де родився Маланюк. Це західна межа степового простору над Чорним морем. Через річку вже містечко Торговиця — Київщина. Степовий край колишніх запорожців — хоч як це дивно — відрізняв себе чи то географічно, чи то психологічно від Київської землі. Дід Євгена називав людей з сусідньої Торговиці, з Київщини — "польщаками".

Історії тут багато, переважно давньої і не писаної. "За байраком байрак, а там степ та могила". Багато історії в цих могилах, ще не розкопаної.

В кінці XIX століття Херсонська губернія вже була виразно українською землею, хоча ще якихось сто років перед тим на одібраних у запорожців землях петербурзька імперія поселила різних людей. Сюди навезено сербів, хорватів, болгар, греків, волохів. Але освоїли цей край, цей вихід до Чорного моря українські переселенці. У назвах селищ ви чуєте, звідки прийшли ці люди. Ново-Українка, Ново-Миргород, Ново-Полтавка. І, вже затоплені українським морем, нагадують про татар, про Орду інші назви: Ташлик, Аджамка, Сугаклей.

Були ще в цьому українському морі острівці хліборобів-поселенців німецьких, московських і єврейських. З ними жили по-сусідському, але не змішувалися; психологічні і національні межі існували спокійно і природно.

Кажуть, що в розвитку цієї Степової України було багато подібного до Північної Америки. Кріпаччина була тут недовго, край новий, заселили його люди, що шукали волі. На цій землі колись були запорозькі паланки, зимовники — господарська база, що давала збіжжя і худобу для Січі. Поруч селянських господарств були великі маєтки. Це не були магнати старих українських земель, поляків було мало. Землі колишніх офіцерів попереходили вже в інші руки, навіть не дворянські.

Тут були і "военные поселения", петербурзький витвір, ідея Аракчєєва — військові колгоспи. Через кілька десятиків років після їхньої ліквідації не можна було знайти й сліду їхнього — ні в звичаях наших людей, ні в хліборобському господарюванні.

У Ново-Архангельському в масивних кам'яних будівлях колишніх військових поселень нові люди робили нове діло. Тут батько Євгена Филимон Маланюк організував добрі театральні виставки, а напередодні революції був ініціатором відкриття гімназії.

Филимон Маланюк був активним сільським інтелігентом того часу. Важко втиснути людину такого стилю в теперішні стандарти, коли середня і вища освіта надзвичайно поширилися скрізь. Їх було чимало тоді, таких інтелігентів без університетських і

навіть гімназичних дипломів. Самоосвітою вони поширювали свої духовні горизонти далеко за межі своїх провінціальних міст і містечок. На їхніх полицях добрі стояли книги, дбайливо зібрані. Це серед батькових книжок юнак Євген знайшов празьке видання "Кобзаря" і навіть переклад книги де-Кюстіна про Росію часів Миколи I, твір, де чужоземець цей аж ніяк не пошанував велику імперію.

Батько Євгена — людина мало практична в справах матеріальних — був гарячий і завзятий у тому, що тепер називаємо культурно-освітньою роботою. Він дописував до різних газет. Я пам'ятаю його дописи в місцевій ліберальній газеті "Голос Юга", яку видавав ліберал поміщик Д. С. Горшков. Ці дописи з Ново-Архангельського були підписані Ем-Юк. Тонкі риси його обличчя були пошкоджені слідами віспи. Я помітив, що здебільшого цей дефект не впливає на оптимізм і життєву напругу пошкоджених. До речі, згадую академіка Михайла Єлисейовича Слабченка, цього блискучого і вулканічного одесита. Він був дуже, дуже рябий. Але яке радісне й одверте сприймання життя і людей. Так само і батько Маланюк був невгамовний, непосидючий, відкритий для людей і радісний.

Матір Євгенову, її фізичний образ застує нам Маланюків "липень", де він просто, як син, як осиротілий юнак, розказав нам про смерть матері в гарячий літній день. Може, хай вона так і зостанеться в нашій пам'яті — мати-страдниця, квола жінка під тягарем тілесних болів, що відійшла з цього світу тоді, коли природа була в розцвіті літньої плодючості, а син тільки набирався сил для далекої, плодючої життєвої дороги.

Мені Євген якось писав: "І от бачу батьків... бачу маму мою, передчасно зігнуту, з обличчям святої, сухітницю..."

Вважаю дуже цінним шматком і мого власного (не тільки Євгенового) дитинства розмови, що їх я дитиною чув. Розмовляли між собою моя мати і Ганна Трохимівна Різниченко про Євгенову маму. Слів не пам'ятаю, пам'ятаю теплоту, симпатію жінок до жінки-матері, жінки-дружини. Не пересуди, не перемивання кісточок, а тиха, душевна ніби пісня в два голоси про інше жіноче життя, близьке, зрозуміле, і нелегке.

Минає дитинство, і час уже до школи.

Ранньої осені 1906 року батько привіз малого Євгена до Єлисавету, до реальної школи. Перед початком науки мої батьки і батьки Євгена одвели нас до близької Гречеської церкви (сто років тому заснували її греки, але тепер вже греків не було — розсмокталися), відслужили молебень і теплого вересневого ранку повели нас до науки. На обстрижених головах з'явилася формена фуражка. На моїй синя з білим кантом і з гербом — серед срібних листочків ЕКГ — Єлисаветградська класична гімназія. У Євгена, що тоді став реалістом Женею Маланюком, — жовтий кант і герб ЕЗРУ — Єлисаветградське земське реальне училище.

Для Євгена почалися вісім років життя і науки в Єлисаветі. Дев'ять місяців у році на "квартирі" столовником.

Жилося Євгенові скромно, але в родині. Думаю, що атмосфера родини, навіть чужої, більше давала для духовного росту, ніж казарми теперішніх гуртожитків або університетських кампусів. Якийсь час це була родина Різниченків.

Різниченки живуть у кінці Бикової вулиці. Далі місто вже втрачає свої контури, далі цегельня Бардаха, сад пивовара Лайера. Ще трохи на гору — і вже пахне степом. Тут прошу зупинитися. Тут Озерна Балка. Ви знаєте добре, що нема степу без балок і без байраків. Але не тільки це. У цій Озерній Балці підростав молодший реалістик, якого ми не знали. Він був тоді малий. Його звали Юрій Яновський. Він теж набирався чогось на цій чорноморській землі.

Була ще одна "квартира" в Жені Маланюка. Теж на Биковій, зовсім близько Викового цвинтаря, в родині його хрещеного батька-вчителя Кузнецова. Невеликий будинок, так званий "парадний хід", або входні двері з вулиці, малюсінка "передня", ну й обов'язкова "зала" (не українізуйте, так і вимовлялося — зала). Плетені спинки віденських гнутих стільців і диванчик, теж гнутий і плетений. Взимку тут не дуже тепло. Це на горі, а з Сугаклею вітер скажений, і дрова в Єлисаветі дорогі.

І в цій родині є діти. Живе тут за тюлевими фіранками і ходить до гімназії Галя Кузнецова, великі очі, кавказький профіль, хто з нас, юнаків, не думав про неї? Це були старомодні мрії, не сьогоднішній секс. Неясні почуття грядущих тілесних і душевних завірюх, на споді свідомості потяг, мовчазний і ще несміливий, до таємничого, могутнього вічно жіночого.

Кілька кроків від Кузнецових, на цвинтарі, скромному, майже бідному — могила рідної сестри Тобілевичів, артистки великого сценічного чару, що вмерла молодою, Садовської-Барілотті. На скромному пам'ятнику ім'я і один рядок "Не щебече соловейко".

Крім тихої Викової, крім далекої піщаної Куцівки, цей Єлисавет-Єлисаветград мав у собі багато неповітового. Для 80 тисяч мешканців дві щоденних газети, десяток великих парових млинів, завод Ельворті з двома тисячами робітників, велику торгівлю — центр багатой округи.

Ну й тут, звичайно, напрошується наш плаксивий, заяложений трафарет: зрусіфіковане українське місто. Справді — трохи чиновників, суд, адвокати, євреї-комерсанти, так би мовити, загальноросійське воно.

Але тут починається "але".

Це тут Ніщинський, учитель Духовного училища, вперше поставив свої "Вечорниці", і тоді в хорі співало багато юнкерів Єлисаветградського юнкерського училища, серед них і син Варфоломія Шевченка, приятеля Тарасового. Тут секретар повітової поліції Іван Тобілевич виріс на драматурга Карпенка-Карого. Тут виросли Кропивницький, Саксаганський, Садовський. Тут скінчив гімназію Винниченко. Тут після заслання жив і працював для людей лікар-чоловіколюбєць Опанас Іванович Михалевич, член "Старої київської громади".

Маланюк не брав участі в аматорських українських виставах, він не носив вишиваної сорочки. За його часів у реальній школі не було таємних українських гуртків. Але була Україна. Вона була в традиціях українських родин. Навколо була природа, віковий хід якої так прекрасно відбивався в наших християнських святах.

Чорноморський степ підходив аж до центру цього міста, ступаючи владно через не

знищені всеросійською нівеляцією околиці — Мотузянку, Балку, Забалку, Кузні, Закузними, Чечору.

На кожному кроці, хоч ми і не помічали, виблискували прояви нашої вікової культури у психіці й щоденному побуті людей. Без організаційних форм діяла внутрішня сила яскравих людей. Оглядаючись на нашу молодість, ми вдячно згадуємо їх. Василь Іванович Харцієв, улюблений учень Потебні був директором однієї з комерційних шкіл, людина глибокої культури. Федос Сафонович Козачинський, вихованець петербурзької Академії художеств, був учителем малювання і радив Євгенові вчитися малярства. Талановита була з Козачинського людина, але родинні клопоти примусили осісти на провінції учителем.

Стоїть перед моїми очима реаліст Женя, вже тоді широкоплечий і високий. Формена фуражка обов'язково прим'ята. Ну який же шануючий себе молодий чоловік носитиме фуражку з обручем усередині. Обруч виймається відразу, після купівлі. Книжки до школи не можна носити в ремінцях, навіть коли це груба Фізика Краєвича. Просто треба нести недбало в руці, а то й за пояс добре заткнути.

У той далекий час клубів для молоді не було. Проте можна було вийти на Дворцову вулицю. Після лекцій чомусь ніхто не поспішав додому, хіба що завзяті зубрила і холодні люди без серця. Після довгих вагань можна підійти до гімназистки і з виглядом досвідченого Дон Жуана провести її аж до хвіртки додому.

Та хто ж не був Дон Жуаном у шістнадцять років! Але лякатися не треба. Ось уривок з одного Євгенового листа до мене: "Я згадував про К... Його сестра була бліда і довгонога, себто цибата, але це не перешкоджало мені щоденно — через Ганю — передавати їй полум'яні любовні листи. Що значить літературна сверблячка! — бож цілком абстрактна. Ніколи не те що не поцілувалися, а й не доторкнулися навіть поглядами як слід. Це було якесь безуміє стерилізованого платонізму. Раз лише, пам'ятаю, під час іспитів, у неї біля ґанку, ми їли з нею, зриваючи, черешні і, здається, обоє мліли..."

Ніби небагато. Але — Дворцова! Скільки в тому імені. Років тридцять перед нашою молодістю цією самою Дворцовою, так само заглядаючи в чийсь очі, гуляв гарний блакитноокий Фаня Тобілевич, згодом Опанас Саксаганський. Якийсь десяток років перед нами тою ж Дворцовою пливла гарна гімназистка Льоля Балановська, з фіалковими очима і мелодійним голосом, згодом примадонна Київської опери і московського "Большого театра".

Ще добре місце для молодих був "Казьонний сад", його поетичні алеї, столітній дуб, потьомкінських часів дуб.

Коли ж настають канікули — на три гарячих літніх місяців додому, до Ново-Архангельського. Синюха, скелі, степ.

Приходить 1914 рік, війна, російська армія, фронт, українська армія,

І в листопаді 1920 року той день, коли

Степ тремтів від залізного зойку війни.

Степ стогнав. Гомін лунко котився гонами.

Воскресали так тяжко пророчі сни,

І на Захід ридали вагони.

От і чужина. І на цій чужині творчо вибухає те, чим наснажила Євгена його Степова Україна, вся Україна, земля і люди, предки і сучасники.

А юність залилася там, вдома. І от ми з вами наче пройшли тихою зеленою вуличкою. Ми побачили дерев'яні ворота і фіртку. Дзвоника нема, і ми постукали клямкою. Якийсь м'який жіночий голос сказав нам: "Заходьте". І ми зайшли. Ми зайшли у наше минуле. Ми побули там. І з нами був такий високий юнак — реаліст Женя Маланюк.

ПОЕТ ВОРОНИЙ — МИРГОРОД

Чуєш сурми заграли,

Час розплати настав.

В Інтернаціоналі

Здобудем людських прав.

(Переклад М. Вороного).

Поезії Миколи Вороного я знав здавна. В пам'яті моїй зберігалося їх чимало.

Народолюбна поезія недавніх часів, як:

Обоє ми, серце, з тобою

Мужицького чесного роду

І панської крові немає

У нас ані краплі заводу.

безумовно промовляла до мене. Але тому, що мої зв'язки з селом були нетривалі — міський і спокушений іншими літературами юнак хотів більшого.

У Вороного теми були багатші, він був модерніший.

Люба панно, дайте руку.

Ми ввійдем у царство мрій,

В царство соняшних надій.

Люба панно, дайте руку.

На фотографії автор — інтелігент, з пенсне на шнурочку. Були й байронічні віршики, які я з цікавістю зачував:

Жарти, шепіт зальотних зідхань

Наче хвилі морські випливають.

Колихаються пари в танку падеспань,

Випливають і знову зникають...

Тільки я в тій юрбі метушливій

Як тінь, як той привид самотній блукаю,

Не шукаю інтриг і цікавих вражінь,

Байдуженько на все поглядаю.

Приймав я і це українізоване видання Чайльд Гарольда.

Познайомитися з Вороним довелося вже тоді, коли він повернувся з еміграції.

В театрі Мусурі вдень святковано роковини Івана Франка. Мабуть, це був 1926 або 1927 рік. Цей великий театр з дерев'яними кріслами і голими прозаїчними стінами не створював враження інтимності. Ми звикли до інтимніших, менших зал, ми довго не могли позбутися трохи сектантського, але zarazом родинного стилю в святкуваннях.

На цей раз уже і сліду того вужчого родинного характеру не було. Квитки розподілено по установах через профспілки і публіка була різноманітна — масова публіка Харкова, далеко ширша за звичну "свідому" українську аудиторію. Вона поводитися свобідніше, рухливо, як люди на мітингах.

Доповідь у сіро освітленій, несвятковій залі читав галицький політик, що прибув до УРСР з великими надіями, яким, звичайно, аж ніяк не судилося розцвісти.

В мистецькій частині я побачив Вороного. Він декламував "Каменярів". Здається, Вороний мав відношення до театру, але цей виступ не запаливав. У поганій акустиці залі голос звучав тьмяно і скромна фігура в піджачку була не імпозантна.

Я дозволив собі навіть недоречне порівняння.

В 1918 році в Єлисаветградському театрі на студентському спектаклі, де тільки нас двоє — я і мій приятель студент із семінаристів Писаренко — представляли українство. Писаренко негнучким голосом, але сильним баритоном виводив далеко краще: "Лупайте цю скалу!"

Ближче я пізнав поета в Миргороді. Був останній рік перед голодом. Іще відбувався базар біля церкви. Крамниць на головній вулиці не було, невиразні постаті на тихих вулицях, звична картина облинялого повітового міста советської доби. Відчувався подекуди Гоголь, але поза Миргородом, в ароматі степів, у верхів'ях тополь.

Івана Івановича й Івана Никифоровича легко розпізнати серед жителів. Вони зробилися радянськими службовцями і потихеньку проявляють свої характери в нових умовах. Тепер такі історії називаються новим, не гоголівським іменем — склока.

Я тут на два тижні; мама тут приймає ванни і п'є миргородську цілющу воду. Курорт дуже скромний. Вода добра і він міг би бути більший, але і за те спасибі старому буржуазному повітовому земству. Садок мізерний з молодих дерев. Через кладку за Хоролом, річкою малою з зеленими низькими берегами, є Шевченківське місце. Тут був маєток Ковалевських, тут Шевченко гостював і ще не зрубали дерева, під яким сидів поет.

В садочку народу побачиш з півдюжини, не більше. Гуляють собі двоє: Вороний із сином. Вороний такий самий, як бачив його на сцені — звичайний. А син, молодий, з пишним золотим волоссям, гарний і світлий. Батько каже, що знайшов сина після довгих років, можна зрозуміти, що син виріс без батька, може були якісь особливі родинні обставини.

Які ж вони неоднакові. Син Марко, теж поет, псевдонім Антіох, цей уже не напише: Байдуженько на все поглядаю.

І форма досконала, і зміст — навіки вирвався з передреволюційного життя, ніколи в ньому не жив, людина нова. І характер відкритий, певний себе, радісно розкриває себе

іншим.

Не минуло й п'яти років — його в Києві втулили в контрреволюційну організацію, судили разом з Зеровим, Филиповичем. Він теж не вернувся ніколи на Україну.

Це горе ще буде. А поки що Миргород. Ще не настав голодний рік.

Ми розмовляємо з Марком як вільні люди. — Не про політику звичайно, але щиро й непримушено.

З Миколою Вороним, з батьком приймали ми разом ванни миргородської води. Так просто все тут, що навіть піскових годинників, звичайних по інших курортах, тут немає. Є дівчата, що приготують ванну, привітні полтавки. Вони у себе в кімнаті мають будильника й коли минає десять хвилин, чути їхнє полтавське мелодійне:

— Виймайте пробочки. Вставайте.

І ми самі витягаємо "пробочку" і вода стікає. А коли вам призначено сидіти в гоголівській воді Миргорода аж п'ятнадцять хвилин і миргородський курортний будильник відстукав їх, тоді почувате:

— Виймайте пробочки — вставайте всі.

Витягаючи пробочки й обтираючись рушниками, говорили ми зі старим Вороним про всяке.

Я з'ясував, що він переклав "Інтернаціонал" з оригіналу. Я знав французький текст ще в 1920 році — мене навчив художник С. І. Данишевський в Єлисаветграді, завіз він його аж туди з Парижу.

У нас навіть звичайні переклади роблять наші кращі сили. Ще немає ієрархічного і доцільного розподілу в роботі пера. От російський переклад "Інтернаціоналу" зробив якийсь звичайний одесит і ніхто не знає імені перекладача.

Попрощалися в Миргороді дружньо і роз'їхалися. Зустрілися через якийсь час у Харкові на Миколаївському майдані, де вже був зруйнований Миколаївський Собор. Ще нібито були ліберальні часи — принаймні біля Українбанку серед комуністичних німецьких газет і L'Humanite можна було купити Le Temps і Deutsche Allgemeine,

Вороний був сумний. Уявіть собі — його висилають. Висилають за межі України. Як же так? Я ж переклав "Інтернаціонал". Невже нічого не можна зробити?

І не стало на Україні перекладача пролетарського гімну на українську мову.

Він жив нечутно на Вороніжчині, там і помер. Академік О. І. Білецький після війни написав про нього: "помер у 1942 році в окупованій німцями Вороніжчині". Він не згадав тільки, чому Вороний опинився там — у Вороніжчині. Про це не пишуть.

Тепер Миргород зовсім не те. Будівлі інші;
калюжа серед міста вже висохла.

Гоголь

У Миргороді мама жила на приватній квартирі у якогось службовця. Він і дружина його були з московських земель і їхня мова у цьому Миргороді звучала дуже контрастно. Хто знає особливу музику полтавської вимови, особливо, жіночої, з її м'яким, ніби флейта "ль", тому не треба пояснювати того звукового контрасту.

Ці люди-зайди жили на березі Хоролу не довгий час. Було в них двоє хлопців восьми-семи років. Діти гралися на вулиці з миргородськими дітьми.

Прибігають москалики до своєї мами на кухні і замість попросити по-своєму: мама, есь хочеться — чуємо, як вони скавулять: — мамо, їсти.

Оце так українізація — я розумію. Без декретів харківської влади, без курсів українізації.

В тодішньому Миргороді було в мене важливе переживання. На головній вулиці існувало фотографічне "ательє". На виставлених під склом зразках миргородського фотомистецтва закам'яніли в неприродних позах уродженці цієї запашної землі. Чорними точками провінціальний ретушер позамінював їхні очі. Ми всі любимо бачити себе в портретах. Не дивно, що й це порохняве "ательє" мало своїх клієнтів.

Я розглядав вітрину, коли з дверей цього підприємства вийшла дівчина. Справжню красуню вдається побачити двічі-тричі в житті. В Миргороді я побачив красуню. Вона була не міщанка, сільське сонце дало барви її ніжному обличчю і тисячі попередніх поколінь сконцентрували те, що було в них кращого, в її очах і устах. Описувати деталі нічого не допоможе, можна збитися на описи Нечуя-Левицького. Головне це почуття радості, коли бачиш велику красу. Вона все осяювала — те убоге фотоательє, прозаїчну вулицю, дерева і все навколо стало радісне і ясне.

Часто я думаю про те, що могло статися з дівчиною з Миргорода. Чи встояла вона проти голодної смерті, яка наступного року прийшла й на полтавські села. Жіночі організми відпорніші за чоловічі. Може таки пережила. Може брудна й змарніла відбудувала разом з іншими свій голий, смердючий трупамі колгосп.

Сьогодні може навіть онуків дочекалася. Мені так хочеться вірити, що її онука, молода і прекрасна, так само випромінює радість і людям світліше жити, як мені колись на вулиці нашого Миргорода.

Районовий центр — Миргород і робітники, районного масштабу, виконують ретельно всі накази з центру. Вони заберуть "під мітьолку" зерно в господарстві тієї дівчини, опухне з голоду прекрасна Полтавщина, вкриється трупами ця прекрасна земля колишньої барвистої Гетьманщини і це колишнє полкове місто Миргород.

Гоголь бачив тут Перерепенків, Довгочхунів і Шпоньок, недолугих панків, рабів своєї пихи і свого черева. Але ж у свою збірку, що він їй дав назву "Миргород", включив і "Тараса Бульбу" — "нерукотворну скелю серед буряного, вічнominливого моря" нашого історичного життя.

І іменем цього нібито мирного Миргорода позначені дуже важливі твори Шевченка. У Миргороді 1845 року він написав "Великий Лях". Це на березі цього мілководного тепер Хоролу, недалеко цієї "калюжі", що справді є цілющою водою, він написав про три грішні душі, про великий непростенний гріх помагати, навіть несвідомо, насильникові й убивці.

Одна карається за те, що після кривавого погрому в Батурині Петрові "цареві

московському коня напоїла".

А друга за те, що будище ще сповитою, немовлям усміхнулась цариці Катерині Другій.

Третя, як була вродливою дівчиною, перейшла з повними відрами шлях Богданові, як той їхав у Переяслав.

І всі троє не знали, що вони "тяжко, тяжко" соґрішили.

Яке ж воно в Шевченка абсолютне, можна сказати немилосердне засудження всякого компромісу з чужою, насильною владою.

Який нестерпний біль тих, що караються за несвідоме потурання і сказати б сучасною мовою за "мирне співіснування", за опортунізм.

Два десятки кілометрів від Миргорода лежить чудове село Сорочинці. Теж Гоголь увікопомнив це ім'я — Сорочинський ярмарок, і Солопій, і його жінка, і дочка. Веселий був колись ярмарок у Сорочинцях.

А 1905 року онуки Солопія і вродливого парубка піднялися в Сорочинцях з вилами проти поміщика, прийшло царське військо і чиновник Полтавського губернського управління Філонов поставив у сніг на коліна все село.

Все це було в ідилічних Сорочинцях і все це близько тихого Миргорода. Калюжа і вулкан дуже близько лежать у тих місцях.

Не вмирає ніколи череватий Довгочхун, і старанно працює слухняний голова сучасного райвиконкому в цьому Миргороді. Та звучить з цього самого Миргорода до болю суворий Шевченків голос, голос великої любові і голос національної честі, і Гоголів видимий світові сміх крізь невидимі світові сльози.

Калюжа і вулкан одне біля одного і все це в моїй уяві проступає крізь звичну і прозаїчну назву — Миргород, назву малого українського міста на дорозі між Харковом і Києвом.

ВОГНІ СЦЕНИ

Виборний: ... А що се таке театр, город чи містечко?

Петро: Ні, се не город і не містечко, а в городі вистроєний великий будинок, туди ввечері з'їжджаються пани і сходяться всякі люди, хто заплатити може, і дивляться на комедію...

Возний: Комедія, сиріч лицедійство.

І. Котляревський (1819 р.).

Кажуть, що театр потроху вмирає. Не думаю. Театральність є могутня стихія і просякає життя з давніх часів людства. Міняються форми, а театральність у житті зостанеться, широка її палітра — від релігійних процесій починаючи і аж до політичних клоунів на іншому далекому кінці,— усе театр. Наполеон навіть казав, що найбільші актори не на сцені.

Тепер доба телевізії й радіо, а я ще належу до покоління театралів. Сцена, живі голоси ваблять мене більше, як екран.

Мій батько, як був молодим в Одесі, бачив великих італійців Томмазо Сальвіні, Ернесто Россі. Я з дитинства від нього чув ці імена. Це був відгомін великої слави далеких сцен, що долітав до дитини в українській провінції.

Молодість моєї мами, трудна, нерадісна молодість в Одесі була освітлена образами української сцени. Вони довго жили в її пам'яті, коли вона вже переїхала до Єлисавету. Тоді й актори були ще молоді і видно з усього, то була радісна доба розвитку. Мама любовно розповідала мені, дитині, про Затиркевич, Ліницьку, Саксаганського, Садовського.

Дитиною якихсь семи років мене взяли до театру в Єлисаветі. Я мало розумів, але знаю, що то були "Пошилися в Дурні" і грав Кропивницький. З гордістю включаю в свій формуляр театрала цей дитячий спогад про переповнений театр, особливу піднесеність в душній залі і що особливо запам'ятала дитина — надзвичайно м'які інтонації, таку велику простоту, таку природну мову Кропивницького. Потім вже дорослим я зрозумів, яка це тяжка річ — бути простим. Станіславський багато років, уже буди зрілим актором довго учився, поки навчився простоти. А мої старші земляки Тобілевичі і Кропивницький здається мали її природжену, як бувають природно поставлені голоси.

Я, певно, хворію на місцевий патріотизм. Але той куток доволі одноманітного степового краю, де я виріс, таки був багатий на театральні таланти. Біля цього Єлисаветграда і сусіднього "заштатного города" Бобринця вродило їх нівроку. Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський, Садовська-Барілотті — ціла сім'я, а там Кропивницький з племінниками Мар'яненком і Петляшенком, добре сопрано Петляш, чув її в Одеській опері, ще ліричне сопрано М. Коваленко — Наринський Театр в Петербурзі, велике драматичне сопрано Леоніда Балановська — "Большой" театр у Москві. Майбутній драматург Винниченко закінчив єлисаветградську гімназію.

Менші фігури, але теж театральні — Онисим Зельманович Суслов (Резников) — симпатичний актор та імпресаріо. Був іще з дружиною, вродливою артисткою Атаманською актор та імпресаріо Колесниченко. Після сезону театральних мандрів по провінції він жив у власному скромному Цегляному будинку навпроти нашої гімназії. Розповідали, що в поїзді до Харкова, після гастролей у трупі Колесниченка Кропивницький сварився з Колесниченко в справі розрахунків і, буди скупенький, вмер від розриву серця. Допускаю, що то були провінційні театральні легенди, і не Колесниченко був причиною інфаркту в нашого актора і драматурга.

Коли вже взявся говорити про цю театральну родючість, треба згадати ще про один персонаж. Наші актори почули б себе ніяково в його товаристві і не признали б у ньому колеги. Але театральний стихійний елемент грає скрізь велику роль і з цього уродженця Бобринецької околиці, крім політика, був певно й великий актор на великій революційній сцені.

Саме там, де набиралися стихійної соковитості мови з нашої землі Кропивницький і Карпенко-Карий, який тоді ще був повітовим писарем Тобілевичем — саме там у цій українській глушині родився і виріс добре відомий Лев Троцький.

Я студентом у 1916 році їздив якось за Бобринець і бачив Яновку, де стояв маєток і

млин Бронштейна. Тоді ще ніхто не знав, що син Давида Бронштейна буде творцем і фельдмаршалом Червоної армії. Місцевість затишна, далека від залізниці і, як пише Троцький про батьків — хазяїни маєтку, доробляючись грошей, не шкодували ні себе, ні своїх робітників.

Рідною мовою малого Льова була українська мова. Нехай це нікого не здивує. Батько його Давид Леонтьєвич говорив українською мовою, а Льова, поки його не повезли до Одеси, російської мови не міг знати і сам признається, що він говорив якоюсь мішаниною, він не думає, що то була чиста українська, але в усякому разі під Бобринцем мовний океан був український.

В Одесі якийсь уже асимільований родич Моня Шпенцер відучував хлопця від української мови і він вступив до реальної школи св. Павла. У перший день, гордо йдучи до школи в новісінькій уніформі і в картузі з гербом, реаліст Льова не чув під собою ніг. Якийсь хлопець з вулиці побачив таку появу, підійшов і плюнув на нього. Троцький у своїй автобіографії пояснює це класовими почуттями нерівності. Не знаю, що саме в зовнішності новоспеченого реаліста не вподобалося нестриманому грубіяну одеситові, але чимось відштовхнув його і відразив. Думаю тільки, скільки ж то згодом Троцький упакував театральних здібностей у свою особистість, щоб з великим успіхом проявити їх на чутливих слухачах масових революційних сцен. Треба було попрацювати перед дзеркалом і вивчати роль народного трибуна, щоб від обпльованого мундирчика дійти до будьоновки наркомвоєна.

Отакі несподівані думки спадають у голову, як думаю про театральну родючість мого краю.

У Харкові на початку двадцятих років любителів театру легко було спостерігати зміни в театральному житті. Перед революцією Харків мав постійний російський театр антрепризи доброго режисера М. М. Синельникова. Існувала певного роду дифузія, постійний обмін артистами з Москвою і Петербургом. Для багатьох акторів досвід у Синельникова був трампліном для роботи в столичних театрах. Столичні актори часто гастролювали у Синельникова.

З революцією стандарт російської театральної культури в Харкові знизився. Публіка змінилася. Частина інтелігенції емігрувала, багато ентузіастичної до театру молоді поглинула війна, еміграція. Російська або зросійщена інтелігенція в Харкові почувала себе трохи розгубленою. НЕП віродив у них надії на поворот до звичного всеросійського побуту. Знову з'явилися ресторани з "милими" іменами "Медведь" та багато іншого. Зразу оживилася видавнича діяльність московських і ленінградських приватних(поруч з державною продукцією) видавництв і повинь літератури російської і перекладної йшла на Харків: Споживачів було досить серед публіки, яка тепер носила назву совслужащих. Діставши поліпшені харчі, вони хотіли й розваги.

Проте театр російський у Харкові уже не міг підвестися на колишню височінь. Ще з'являлися на сцені відомі імена, ще чарували інколи артисти французької крові Віктор Петіпа, Микола Радін, ще був на сцені дуже талановитий Степан Кузнецов, але видно

було, що українська дійсність навіть у формі УРСР пробиває собі дорогу і тут.

Першим з'явився Гнат Юра (знов з Херсонщини — з Олександрії), притулився зі своєю трупкою в колишньому Кафе-Шантані, стіни в дзеркалах — "Вілла Жаткіна" на Харківській Набережній. Грали добре. Мені вподобався він в "Слузі двох панів". Італійський такий Ловчило Труфальдіно, видно не чужий нам характер. Юра грав його граціозно, без хохляцьких хитрощів, з італійською легкістю.

Опера була спочатку приватна — Аксарина. Приїздила немолода, але чудова і прославлена Марія Гай — співала Кармен, показувала нам, що значить темперамент.

Диригував за тих часів в опері Лев Петрович Штейнберг, мила людина, досвідчений музикант.

Був я на першій виставі "Тараса Бульби", він диригував. Урядової помпи не було зовсім; КП(б)У щодо наших культурних розваг мала всеросійський імунітет ввічливої ворожості, але в залі було святково. Національна інтелігенція наповнила залу, навіть я зустрів художника Юхима Михайлова — спеціально з Києва приїхав.

Постала державна опера.

Довго працював у ній цікавий режисер Йосип Лапицький, з обновлювачів оперної рутини за часів "Музичної драми" в передреволюційному Петербурзі. Лібрето перекладали наші талановиті поети і переклади були часто далеко кращі, ніж старі ремісничі російські.

Цікавий випадок стався з прославленим російським тенором емігрантом Димітрієм Смирновим. Він приїхав з-за кордону на гастролі. Звичайна річ, одна з його найкращих популярних партій була партія герцога в "Ріголетто". Йому запропонували вивчити партію українською мовою. Він відмовився співати, пропонував по-італійському. Наркомос дотримав принципу українізації і вистава "Ріголетто" не відбулася. Смирнов дав тільки концерт, де проспівав свій репертуар російською мовою. Про це теперішній автор виданої недавно історії Харківської опери не знає. Він пише, що Смирнов нібито співав у спектаклі.

Якось гастролював прекрасний баритон з Москви Головін. Він співав по-українському. Пам'ятаю, в "Аїді" в сцені Амонасро на березі Ніла він має подати: "Аїди батько — ефіопський цар". А зі сцени лунає його соковите, але з тяжким, важезним рязанським акцентом: "Аїди батька, ефіопскай царь".

Хоч і з акцентом, а ніби таки по-нашому.

І все в порядку.

Один з улюблених московських тенорів, прем'єр "Большого" театру принагідний і талановитий Л. В. Собінов приїхав теж на гастролі до нас в другій половині 1927 року.

Два роки перед тим він співав у Києві і там уже починалося переведення оперового репертуару на українську мову.

Легко собі уявити, російський міщанин і русотяп огинався і в опері. У нього завжди є аргументи проти українського слова. Він досі готовий реготатися на анекдоти з 1917 року: як перекласти по-українському російську команду "на-караул" (струнко), (хоча що в ній російського?). Ха-ха, по-українському це буде: залізяку на пузяку геп.

Л. В. Собінов, родом з Ярославля на Волзі, людина солідної культури, майстер вокалу і сцени, не потребував комусь приподоблюватися.

Ніхто не чекав і не просив у нього рекомендації для української мови в оперовому репертуарі. Він познайомився з українським текстом прославленої своєї партії Лоенгріна в опері Вагнера. Про це він писав: "Коли я одержав переклад "Лоенгріна" на українську мову, сів за рояль і проспівав знамените звернення до Лебедя, я мимоволі голосно сказав: "Та це ж звучить зовсім по-італійському — гарно, звучно, благородно, поетично".

Легкість і музичність нашої мови полонили його і в перекладі партії Ленського в "Євгенії Онєгіні" Чайковського. Мало хто з людей російської культури не відчує, як втрачають пушкінські строфи перекладені на якусь іншу мову. А Собінов полюбив особливо переклад "Куда, куда вы удалились" — "О, де ж ви, де розвіялися снами" — арії перед поединком. Він часто співав цю арію по-українському в домашньому оточенні, наприклад, своєму другові, артистові В. І. Качалову.

Це захоплення не було продиктоване ніякими тактичними маневрами політики "старшого брата". Воно було щирим сприйняттям великого співака, про якого Качалов сказав над свіжою могилою Собінова: "Його життя було прекрасне, як пісня і його пісня була прекрасна, як життя".

Слухаючи Собінова в Харківській опері, можна було спостерігати, як збагачує оперовий текст його досконала українська дикція. Згадую про це, бо не всі, ах, не всі наші співаки, співаючи українською мовою, доносили до слухача мовні чари українського тексту. Не треба соромитися — можна і треба вчитися у московської талановитої людини, як треба показувати красу нашої музичної мови.

Три великих оперових театри, що існували перед революцією в Києві, Одесі і Харкові, черпали повними пригорщами артистичний персонал з території України. Солістів, хори, оркестри давала подостатком наша земля з її віковою співочою культурою. Підготовним ступенем часто були церковні хори. Широкою течією вливалися також талановиті представники музичності і співучості українського єврейства.

Київська опера, особливо, була в щасливому становищі щодо багатства голосів перед революцією. Першорядні українські голосові таланти часто переходили з неї на столичну російську сцену до тодішніх імператорських театрів і не поверталися на українську сцену.

За мого життя в Харкові хочу відзначити дещо з тих вражень, що про них не згадується в офіційних історіях.

Одна така українка з'явилася на концертних естрадах Харкова в 1929 році. Лідія Яківна Липковська, гімназистка з Кам'янця Подільського, зробила велику кар'єру на оперовій сцені. Тепер вона приїхала на гастролі з еміграції із-за кордону. Коли вона виступала в Харкові, допитливі дами вираховували, скільки їй може бути років. У своїх сорокових роках, що ще не дійшли до п'ятдесятки, вона була ще тою самою Липковською, з українськими темними і теплими очима, яку знали великі сцени

Петербургу, Парижу, Нью-Йорку.

Її виступи перед советською публікою були і святкові, і тріумфальні.

В Одеському театрі вона співала при освітлених люстрах у тій чарівній залі, яка чула багатьох великих італійців, серед малинового оксамиту крісел і лож.

У Харкові вона співала і в інтимній залі бібліотеки імені Короленка, власне читальній залі, хоч і приготовленій для концертів, але серед невидимих за стіною сотень полиць, заставлених книгами. Співала і в незугарному величезному,— ніби якийсь Колізей на березі Лопані — театрі імені Шевченка, перебудованому колись із цирку Мусурі. Скрізь було свято і від співу і від самої присутності талановитої і гарної артистки.

На публіку діяли чари жіночості, чари української жінки. Ми їх у гаморі життя часто не помічаємо, хоч вони навколо нас і забарвлюють наше життя. У Липковської ці природні риси були яскраво освітлені її винятковим театральним хистом.

Її сценічні можливості були широкі. Я чув колись її Розіну в "Севільському цирульнику" — мереживо лукавства, кокетства і жіночої краси.

У Харкові вона пропонувала співати українською мовою Снігуроньку в опері Римського-Корсакова. Дирекція опери не погодилася. Харків не побачив дівочої чистоти і ніжності її сценічного казкового образу.

І вона співала тільки в концертах. Найбільший успіх мали не ті обов'язкові для кожної серйозної співачки колоратурного сопрано речі великого оперового репертуару. З малих речей романсової літератури вона робила шедеври.

Українка Липковська, яка все життя, своє сценічне життя провела поза Україною, мала тільки "Соловейко" Заремби для української публіки. В цій пісні оте соловейкове "тьох-тьох" досі стоїть у моїй пам'яті. В нього вміла артистка вкласти те, що найдорожче в музиці і в людському голосі: і радість, і елегійний сум людського життя, подані в нюансах соловейкового співу.

Я порадив якось їй включити в програму Степового "О, де ж ти згинув, рідний краю" й емігрантка-співачка перед переповненими залами співала цю пісню журби за рідним краєм.

Вона вернулася до Франції. Під час румунської окупації, артистка приїхала до Одеси уже стара, навчала співу; це вже був початок епілогу. Вмерла вона у Франції після другої війни.

Революція й еміграція перервали дальший розцвіт цієї надзвичайно обдарованої українки. Ми в Харкові кінця двадцятих років бачили тільки сліпучі блиски, тільки частину її творчої особистості.

Виступи Липковської — не тільки спогад театрала. Я бачив тріумф таланту і жіночих чарів, принаду не тільки голосу, а всієї істоти цього радісного, небуденного створіння української землі.

Опанас Карпович Саксаганський вибрав собі таке театральне ім'я, бо його мати походила з місцевості Саксагань, де й річка Саксагань, доплив Інгулу. Можливо, що

талант усім Тобілевичам дала їхня мати, звичайна наша жінка — мати і господиня; відомо тільки, що вона мала прекрасний голос. Якось, коли співала їхня сестра Садовська-Барілотті, брати Саксаганський і Садовський стояли за кулісами, спухали і плакали. Вона своїм голосом нагадувала їм покійну матір.

Вродливий був мужчина Саксаганський. Євдокія Іванівна Балановська, мати артистки Л. Балановської знала його ще реалістом в Єлисаветграді і також про це згадувала. Пам'ятала його, як він вийшов з реального училища і гуляв собі Дворцовою вулицею з гірлигою, виламанною десь у Городському саду. Пам'ятала, як грав у аматорських спектаклях.

Потім був офіцером. Великі в нього були блакитні очі, прямий ніс, офіцерська постава і велика грація в рухах.

Артист Московського Художнього Театру Л. М. Леонідов, родом одесит, бував гімназистом у середині 80-их років на спектаклях трупі Кропивницького. "Всі вони були знамениті актори, я б сказав, європейського, світового масштабу. Ансамблі, прекрасно поставлені народні сцени, залізна дисципліна".

Про Саксаганського: "Бувало, вийде на сцену, і ніби стає світліше, яскравіше. На очах у мене сльози радості від його таланту. Перед тобою геніальний актор".

Я знаю, що коли Степан Кузнецов, сам актор високого калібру, бачив Саксаганського в ролі Харка Доїжджачого в "Паливоді XVII століття", дивувався, захоплювався і завжди повторював:

— Як це він робить! Як це він робить!

В 1916 році я бачив його Харка в Одесі. Такі речі побачиш раз у житті. Про цю роль можна написати томи. А трупа грала в маленькому театрику "Гармонія" в Овчинниковському переулку і нас, публіки, здебільшого "свідомих", було не багато.

Тепер на Україні появляються книги про Саксаганського. Період двадцятих років у них причесано, підмазано — ну, звичайно, була увага уряду, титул, квартира. А справді цей талант був одсунутий, занедбаний, коли говорити правду. Не було для нього постійного театру, він останні понад десяток років, коли ще міг багато дати, очолити школу — мусів тільки доживати. Перечитайте його листування з другорядним актором Левом Сабініним про можливості роботи, про те, щоб грати десь разом і видно, що він був не в пошані в нової влади.

Становище в житті здобували театр Юри і театр Курбаса, Завойовували майже порожнє місце.

Наш культурний розвиток знає багато перерв через історичні умови. І в театрі ми мали такі зриви.

В Москві і Петербурзі недоторканими залишилися всі ресурси традиційних театрів, головне "імператорських". Новатори працювали з успіхом, із підтримкою режиму: Мейєрхольд, Таїров. Але вироблена роками багата театральна традиція, не пошкоджена, продовжувала існувати. Московський Малий, ленінградський Александрінський театри й інші перейшли в советську дійсність незмінні.

У нас же наш традиційний, реалістичний (дехто із своїх називав його репертуар

етнографічним, але він був і історичний і психологічний) театр з великими ще ресурсами десь тинявся "попід тинню". Не зразу випростався Мар'яненко, загинув у засланні його брат Петляшенко, в затінку був Романицький, в еміграції був Садовський, замовкла артистка з голосом рідкої краси (в сценічній мові) Малиш-Федорець.

На нашій культурі нові хазяїни, де тільки могли, ліпили етикетку — петлюрівщина. І треба було Юрі та Курбасові викручуватися, доводити, кожний своєю театральною мовою, що вони свої, радянські, революційні, не дай Боже не націоналісти! Цього не вимагали від московських і ленінградських театральних стовпів.

Влітку 1924 року Саксаганський, ще повний сил і намірів, мусів грати в літньому театрі "Тіволі" в Харкові. Так, на сцені, де колись дригали ногами шансонетки в дощатій залі, миршавій та сумній!

Старість прийшла не скоро, але й цей прекрасний екземпляр людини, джерело радості і краси мав підкоритися природі.

На початку тридцятих років, у дуже сумному Києві, тоді обласному центрі, ходили поголоски, що в місті вбивають людей — і продають м'ясо на ковбасу. Коли я через деякий час у розмові з одним з київських прокурорів у Харкові, у Верховному Суді іронічно і без довір'я згадав про ці чутки, він став серйозний і сказав, що це були не тільки поголоски.

В будинку Саксаганського на Жилянській вулиці, патріархальному старому будинку, наділеному від влади за заслуги, було затишно. Ми прийшли з доктором Варавкою, приятелем Саксаганського, з тих лікарів, що лікують не тільки своїм добрим лікарським досвідом, а й людською теплотою і розумінням. Господар був веселий, хоч руки в нього трусилися безрадно. Варавка пояснював мені, яка то хвороба, тепер вона відома як Паркінсонівська.

Те, що Саксаганський розповідав при склянці якогось сумнівного чаю, варто було десяти театральних вистав. То була, насамперед не роль, а імпровізація. І які там були перли! Жесту вже не було, не було м'яких, виразних рухів його, часто красномовніших за слово. Слово ще було, було ще лице, усмішка, усмішечка великих і досі гарних ясних очей.

Збереглася в пам'яті дрібниця. Ішлося про якийсь жіночий характер. Знаю з дитинства, що є такі жінки і знаю цей вираз: "іду собі підскакую" — моя мама так казала. А як Саксаганський сказав! Він якось перший звук музично розтягнув: "і-і-іду собі", трохи зупинився, ніби підморгнув, але не моргнув: "підскакую". І характер жіночки освітився як прожектором.

У Шаляпіна були такі наголоси, такі паузи, що зробили його безсмертним.

В романсі "Два гренадери" (Шумана, слова Г. Гайне) один із двох наполеонівських солдатів, що чвалають Німецькою Землею, вертаючися з московського полону, говорить про старі рани, скорботне серце — про те, що сам імператор у полоні. Якщо він — гренадер помре в дорозі, він просить товариша взяти його тіло з собою і поховати його у Франції. Він каже, що лежатиме струнко в труні, поки заграють сурми. Тоді він встане для останньої паради перед імператором.

У шалепінському виконанні найбільше вражає, як він одним тільки наголосом показує всю суть.

Воїн француз просить:

"Возьми моє тело, товарищ,
во Францию, там схорони".

Оце — "До Франції" в нього звучить безмірною любов'ю, як стогін скорботного серця, зойк намученої душі. Одне це слово освітлює все.

Таким мистецтвом володів і Саксаганський.

Якщо Опанас Саксаганський був красень, то його старшого брата М. Садовського можна схарактеризувати — монументальність нашого театру. В ролях українського героїчного репертуару він без пафосу, без декламації, без крику показував, насамперед, природну гідність української людини, її глибокі коріння, органічне її походження з нашої землі. Він міг втілювати аристократичність кращого типу наших людей — незалежно від соціального стану — чи то гетьмана чи то звичайного хлібороба.

Для цього були в нього й зовнішні дані. Якимсь був я разом з іншим нашим земляком М. В. Левитським — артільним батьком — у театрі, у костюмерній кімнаті Садовського в Києві. Цікаво було дивитися, як помічник тримав за довгий кінець широкий пояс, а Садовський, уже в кунтуші, сап'янових чоботях, обертаючись, вмотувався в пояс.

Тодішня патріотична Україна захоплювалася ним у ролі гетьмана Дорошенка. Останній акт, прощання з Чигирином, і сльози публіки.

Й ти, Чигирине,
Вірний, Незрадливий,
Й ви порохом окурениї стяги,
Пробитії, пошарпані в боях.
Шуміли ви на славу Дорошенка,
Схилітеся ж над ним в останній раз.

Що ж? Були то сльози сентиментальності? Доба? Романтика? Не знаю. Тільки, мабуть, в драмі Старицької-Черняхівської було щось більше від сентиментальної сльозливості.

Розповідав мені Д. В. Зайців, що в місті Запоріжжі — уже в 1926 році — коли нашу сентиментальність вибивали з нас не театральними набоями, ставили там теж "Гетьмана Дорошенка".

Це був катеринославський театр під керівництвом Романицького. Похід Дорошенка через залу на сцену з десятками козацьких знамен і хоругв, багато одягнений почот гетьмана викликали захоплення серед публіки. Вистава була оформлена костюмами і реквізитом з Харкова.

Зала була натовкмачена по вінця, переважали студенти місцевого педагогічного технікуму. Ефект у 1926 році в советської провінційної аудиторії був ще більший, як десять років перед тим у Садовського в Києві. Не тільки овації, Д. В. Зайців каже, що

втрачали притомність і він сам бачив, як місцева молода єврейка від хвилювання зомліла в театрі.

Садовський вернувся на Україну з еміграції. Йому дали змогу виступити в Харкові тільки раз. Театр ім. Франка, тобто трупа Г. Юри ставила "Ревізора". Ніякої реклами не було, звичайна афіша на стовпах.

Напередодні вистави Садовський ходив по місту, їздив трамваєм. Важким і серйозним поглядом оглядав він вулиці цього нового Харкова.

На центральному майдані міста стояла прямокутна тумба з іржавого заліза, низька і непропорційно мала для того, що звалось пам'ятником. То був короткий присадкуватий бюст не зовсім гарної жінки з величезною головою з брудної рудуватої глини. Майдан звався іменем Рози Люксембург.

Та вулиця, де стояв навпроти чепурного скверика драматичний театр, носила ім'я Карла Лібкнехта.

Навколо минали незнайомі люди і ще суворіше ставало лице старого артиста.

Занадто потужною здавалася його постать на вузькій лаві трамвайного вагона. Мало пасували сюди його військова виправка, могутня пряма спина, широкі плечі, що вміли з такою природною гідністю носити на сцені кунтуші старої України.

Настав вечір.

Як зустріне артиста цей незнайомий Харків? Чи простягнуться ті теплі невловимі нитки, що зв'язують актора з залом? Чи не зустрінуть його холод і байдужість?

Офіційного привітання не могло бути для поворотця, не було нікого з Наркомосу, профспілок. Газети мовчали.

Вузькими дверима вертався до свого Києва артист і перше мусів пройти через холод офіційного Харкова, тепер столичного.

Зала повна, але особливої врочистості не помітно.

Починається дія, на сцені сидять запрошені до городничого чиновники провінційного міста. Чекають. Виходить городничий — Садовський.

— Панове, я запросив вас сюди, щоб...

Він не може скінчити фразу. В залі гримить така овація, яку за десятки років моїх театральних вражінь довелося мені чути дуже рідко.

Садовський хоче продовжувати. Грім оплесків ще дужчий. Довго гримить театр і серед сцени стоїть актор і щось стискає йому горло.

Я колись читав образне порівняння оплесків — ніби хтось сіпнув шворку і з лантуха посипалися тисячі червінців. На той раз було щось дужче і з більшим значенням.

Сотні разів грав ту роль артист, але тепер не міг, "змазав" увесь перший акт і почав грати тільки з другого.

Йому неслася хвиля признання не за роль того вечора, бо то була овація перед виступом артиста. Харків вітав після розлуки заслуженого українця — емігранта Садовського. В цьому було значення того вечора. Національні демонстрації українства були не перші в Харкові — похорон академіка Сумцова був такою демонстрацією в 1921

році, бурхлива зустріч Грушевського під час лекції в Харківському університеті після повороту його з-за кордону. І це була демонстрація — вона виходила за межі театральної події.

Був ще один деталь. Хлестакова грав у той вечір улюбленець російської інтелігенції, особливо передреволюційної молоді, артист російської драми Віктор Петіпа. Він в один сезон перейшов на українську сцену, його українська мова була майже без акценту.

Садовський поїхав до Києва. Мав кілька спорадичних виступів. Постійної роботи, постійного театру для нього не було. Поворот його, використаний владою політично, обмежився простим, невеселим епілогом — він був похований у Київській землі.

Була в мене з ним іде одна зустріч. У непривітному Києві в місяці лютому 1943 року, вже з еміграційними стежками в перспективі, я хотів, щоб одслужили панахиду по моїй мамі. Це був день Стрітіння, її смертний день, що був рік перед тим.

Десять років перед тим у цей самий день помер Садовський і священики відслужили панахиду разом за рабів Божих — за Миколу і за Ольгу. Мій приятель, що влаштував панахиду, сказав: от і зустрілися Ольга Василівна з Миколою Карповичем.

В Андріївському соборі, що на Київському узгір'ї легко здіймається вгору, зустрілися на своїй панахиді український актор великих ролей і невідома йому людина, що дівчиною за давніх часів в Одесі радісно кричала йому "браво".

Липковська кінчала Петербурзьку Консерваторію разом з іншою українкою, Леонідою М. Балановською.

Українські вокалісти не переводилися на імператорських сценах.

Один із ранніх вокалістів Олекса Розумовський через придворну капелу, куди набирали голосистих українців, дійшов до високого становища і до церковного шлюбу із всеросійською імператрицею.

Балановська родом з плодючого на сценічні таланти Єлисаветграда. Її батько був скромний службовець, а діда її, соборного настоятеля отця Івана Левицького знало все місто.

Починала Балановська в Київській опері і скоро перейшла до Большого Театру до Москви. Про неї один автор, що дає широкий огляд вокалістів колишньої імперії — Борис Левик, писав: "Незабутнє враження залишив голос Л. М. Балановської, нині професора Московської Консерваторії. Якщо виключити голос Фелії Литвин, що, либонь, не мав суперників у всьому світі, то найбільше вражали сопранові голоси серед тих, що мені довелося чути — це голоси Наталі С. Ермоленко-Южиної, Євгенії Бурції і Л. М. Балановської.

Голос останньої був здатний віддати всі почуття; від ніжнішого ліризму до найвищого драматизму. Цей голос міг однаково вражати і в передсмертній арії Марфи ("Царська Наречена"), і в зойках Юдифі, і в бурхливих сценах Ізольти, і в зловісній сцені з картами в "Кармен". Ні темперамент співачки, ні її внутрішній артистичний стан, ні дикція, ні обробка ролі і партії ніколи не досягали й половини того рівня, що на ньому був її воістину винятковий голос".

В передреволюційній Москві, коли московська українська громада святкувала столітній ювілей Шевченка, Леоніда Миколаївна була чарівною хазяйкою у "Вечерниці" Ніщинського. Серед інших учасників того пам'ятного вечора були Іван Ол. Алчевський і Михайло Донець.

Балановська жила в Харкові в кінці двадцятих років. Її сценічна кар'єра була на схилі, після того вона була довгі роки професором Московської Консерваторії.

Серед гостей з чужих сцен залишився в пам'яті талановитий буковинець Орест Руснак. У Харкові він співав партію Каварадоссі в опері "Тоска". Артист був у розцвіті своїх вокальних і драматичних сил. Цього вродливого, радісного Каварадоссі не можна було не любити. Він був переконливий і в сценах кохання і в передсмертній елегії. Його рухи були граціозні, дикція досконала.

Руснак був у нас недовго.

В сезоні в опері з великим успіхом співав прекрасний драматичний тенор Михайло Голинський. Меломани любили його бездоганний голос. Вони завжди чекали від нього збагачення вокальної досконалості драматичним сценічним оформленням. Але артист належав до тієї категорії співаків, що хочуть тільки співати. Особливо, в Харківській опері, де режисер Й. Лапицький успішно запроваджував принципи музичної драми, відсутність сценічного образу у Голинського була помітна. Але голос його ніколи не розчаровував слухачів.

Далеко горять вогні харківських театрів і я ніколи не побачу їх.

Моїх земляків розкидало нівроку по всьому світі, а в Нью-Йорку осів харківський Йосип Гірняк, актор високого калібру. Як часто це буває в еміграції, він zostався невикористаний на дев'яносто відсотків, але сама його присутність тут і принагідні виступи багато важать для мене, харківського театралла.

Якось було зібрання у Джуса в Нью-Йорку. Так неофіційно, інтимно називають у нас Український Інститут Америки, зберігаючи ім'я людини, що дала українській громаді дорогий і гарний будинок.

Виступав Гірняк. Найбільше оживляє нам наше минуле якась мелодія, пісня, інтонація в розмові. Звук людського голосу скаже більше як десяток книг спогадів.

Слухаючи такий знайомий з "Березоля" голос Гірняка, я знову жив у Харкові моєї молодості. Копи він читав оповідання Косинки про сільського активіста, вставляли переді мною не раз бачені виконавці директив партії і правительства. Не гоголівський примітивний квартальний Держиморда. Цей наш сучасний Держиморда вже "політично підкований", знає стандартну фразеологію, він на сто відсотків виконає "план до двору", він викидатиме на сніг дітей, він розвалюватиме комини.

Після цієї екскурсії в адміністративний апарат нашого села, була читана третя дія з "Народного Малахія". Це таки багато значить — почути тут на П'ятій Авеню, на великій скелі Манхеттена одного з тих, що доносили великий талант Миколи Куліша в мистецькій оправі "Березоля" до глядача. У нью-йоркській залі українського будинку чувся голос незрівняного Кума і голос був голос того самого Гірняка, що створив цю

роль. Знов я був у переповненій театральній залі Харкова, Харкова, що ніколи не вернеться, знову крутилися в моїй пам'яті абстрактні декорації Вадима Меллера і пахло "Березолем" тоді ще живого Курбаса і тоді ще молодого Йосипа Гірняка. Живий шматок того "Березоля" в Нью-Йорку, в Манхеттені.

САДОВО-КУЛИКІВСЬКА ВУЛИЦЯ

Харків, ще перед тим, як став індустріальним, мав заслужене ім'я міста науки.

Перед революцією кілька десятків середніх шкіл — багато гімназій приватних і державних, духовна семінарія, хоч не було ні одного Кадетського Корпусу або військової офіцерської школи.

Університет постав з приватної ініціативи, повторюю з приватної, а не державної, ініціативи в Російській імперії На початку дев'ятнадцятого століття. Історик Дмитро Ів. Багалій нагадував якось у советський час, що то харківські міщани пожертвували землю університетові. Це та земля, казав він, де тепер збудовано Будинок Держпром. Після другої війни поруч з Держпромом розмістився і університет. Значить, таки утвердився на землі, подарованій харківськими міщанам и.

Університет Каразіна, Потебні, Сумцова, Гіршмана носить тепер ім'я Максима Горького. Харківські студенти ще можуть дочекатися, коли вивіску змінять. На московському метро зняли ім'я Кагановича, що сяяло неонам над кожною станцією. З Київського тисячолітнього Хрещатика зішкрябали ім'я товариша Воровського. Може й Максиму Горькому не личить бути в Харківському Університеті, як не було б місця Шолохову або Маяковському на фасаді Гейдельберзького Університету.

Уже перед революцією, крім Університету, в Харкові були Технологічний, Комерційний, Ветеринарний і Сільськогосподарський Інститути.

В нову, революційну добу Харків увійшов як зріле, традиційне місто освіти. Найбільше цей характер міста видно в Нагорному районі. Тут не так багато будинків, що належали поміщикам або буржуа. Переважно жила тут інтелігенція. І навіть нові харківці, що тисячами перенеслися сюди з менших міст і містечок, щоб заповнити апарат нової влади, не витиснули, а радше оточили старе плем'я і перемішалися з ним.

Я прожив увесь час у будинку номер 31 на Садово-Куликовській вулиці, тепер вулиця Дарвіна, і міг спостерігати ту своєрідну тканину населення. Я не почував себе чужим серед старшого покоління і знайшов багато українського в тому Харкові, куди я приїхав.

В кінці вулиці глухий кут, немає виходу на Журавлівку, навіть не видно Журавлівки. Вулиця тиха і виглядає якось по-сімейному. З лівого боку в останньому будинку жив академік архітектури А. Н. Бекетов. На початку століття він будував величні будівлі в центрі Харкова. Вони стоять і досі. Його вважають найбільшим будівничим у місті. Одружений він з донькою промисловця Олексія Алчевського — ім'я відоме в історії промислового розвитку цієї частини країни. Одна місцевість в Донецькому басейні досі носить його ім'я. Його дружина Христина Алчевська (теща архітектора) в минулому

столітті заснувала недільні школи. Небагато було дружин фабрикантів і банкірів, що залишили, як вона, своє ім'я в історії освіти на Україні. Будинок недільної школи ще стоїть на розі Чернишевської і Совнаркомівської, саме навпроти будинку НКВД.

Драматично скінчив своє життя Олексій Алчевський — він кинувся під потяг, коли стався крах Земельного Банку, що його він очолював. Сім'я його витратила своє майно і виплатила всі зобов'язання. Щоб зберегти його ім'я чистим після смерті, сім'я запросила на процес про крах Земельного Банку великого адвоката тодішньої імперії Ф. Н. Плевака. Плевако здолав відтворити на суді образ неспямованого лицаря індустріального розвитку. Слуга індустріального прогресу Алчевський під колесами локомотива, сліпого виконавця того прогресу — про це я міг тільки читати в збірнику промов Плевака. А для архітектора Бекетова це були живі спогади про близьких людей.

Син Олексія Алчевського Іван був одним із найкращих драматичних тенорів свого часу на сценах імператорських театрів Російської Імперії, Великої Опери Парижу. В розцвіті сил він помер у 1916 році від менінгіту.

Сестра співака поетеса Христя Алчевська доповнювала яскраву родину Алчевських, що до неї через шлюб належав Бекетов.

В советський час Бекетов продовжував працювати. Роки минали, виростали нові заводи, навіть на Садово-Куликівській вулиці постали нові будівлі. Старий будівничий, високий, незгорблений ще ходив тихою вулицею і можна було бачити як він непомітно хрестився ідучи і про щось думаючи, і можна було зрозуміти, що він умів думати не тільки про людські земні будови й оселі.

В цьому куті Садово-Куликівської вулиці жив також інший академік Микола Семенович Самокиша. По-російськи вимовлялося Самокиш і в такій вимові його ім'я знала російська імперія. В старому Петербурзі в Академії Мистецтв (в одному з її будинків помер академік гравюри Т. Г. Шевченко) Самокиша керував класом батального живопису. Йому і його учням натурою служили ставні мужчини в мундирах різних полків і живі коні (для цього в майстерні була кам'яна підлога з відповідними стоками для кінської санітарії).

Більшу частину свого життя Самокиша віддав увічненню російської армії. Але цей талановитий син ніжинського листоноші і серед імперського блиску ніколи не зрікався своєї національності. Напереломі століття в 1900 році у видавництві А. Ф. Маркса вийшов великий альбом "Из украинской старины" з малюнками М. С. Самокиші і С. Васильківського. Мало хто в тодішній імперії міг краще за Самокишу відтворити козацьку зброю.

В революцію була змога нашому баталістові вернутися до рідних хоругв. Працюючи уже на Україні, Самокиша збагатив наше небагате батальне малярство. Серед інших він створив велике полотно "Бій Кривоноса з польською крилатою кіннотою", картину "В'їзд Хмельницького до Києва".

Історичне малярство не встигло в нас розвинутися, драматичні моменти нашої історії не досить зафіксовано на полотні. Скажимо, Павло Полуботок, допитуваний

Петром Першим — один з таких драматичних епізодів. На цю тему картина Волкова висить у Москві в Третьяковській Галереї. У нас такі теми мало розроблювали. Спасибі хоч Репінові за запорожців.

Люди молодшого покоління в новому Харкові добродушно жартували. Мовляв, досить Самокиші замість австрійців останньої війни підставити білогвардійців або в історичних українських епізодах — поляків і картина готова — тобто зміст той самий, треба тільки перемінити уніформи. Що й говорити — батальний живопис має свої трафарети.

Технічна вмілість у Самокиші залишалася велика. Він досконало знав коня і міг його малювати і в скаженій хуртовині війни і на урочистих парадах.

У Харкові Микола Семенович сідав о восьмій годині рано при мольберті і працював цілий день. Йому не треба було кінської моделі — він малював з пам'яті, зі своєї багатой пам'яті баталіста.

У японську війну і в першу світову війну він був воєнним кореспондентом "Нивы", великого ілюстрованого тижневика, що проникав у найдальшу глухомань імперії. І в старості Микола Семенович зберігав квазівійськовий вигляд: френч, а на литках шкіряні краги. Військова атмосфера, що в ній він довго жив, дала йому ту підтягнутість і дисципліну, що не завжди можна зустріти серед людей мистецтва, зокрема серед богеми.

До речі, мої батьки замість слова богема, коли йшлося про вільний стиль життя, говорили "циганщина". Мені подобається цей переклад.

У всякому разі, в життєвому стилі М. С. Самокиші циганщини не було. Він був працьовитий майстер своєї справи. В поведженні це була м'яка і приємна людина — петербурзький академік, що під старість повернувся додому на Україну з імперської столиці Санкт-Петербурга.

Якщо ви зустрічали на Садово-Куликівській вулиці вже літнього мужчину з чорними жвагими очима, можна було подумати спершу, що це художник з паризького Монпарнасу. Так нештовпно, невимушено він тримається і такий на ньому артистичний берет, заломлений набакир. Але, познайомившись ближче, довідається, що це дантист Олексій Олександрович Ніколаєв, добрий дантист, ще до того друг художників і мистецтва. Самокиші він просто дарував старість і довгі роки, бо своєчасно помітив щось у роті в нього — ракова пухлина. Тоді оперували Самокишу своєчасно і співець військової і воєнної слави прожив понад вісімдесят років.

Доктор Ніколаєв був другом і душеприкажчиком художника Сергія Васильківського. Пояснюю забутий термін. Душеприкажчик це виконавець заповіту. В таких людях, як доктор Ніколаєв можна було бачити українську основу старого Харкова, його інтелігенції. У старих інтелігентів такого типу навіть їхня мова була органічніша. В усякому разі, коли доктор поправляв мої русизми, я слухався і не пускався з ним у мовознавчі дискусії.

За старою звичкою двері з будинку на вулицю звалися парадними. У дворі був "чорний хід". Може ця номенклатура і втратила своє значення в добу перебудови суспільства, проте назва зберігалася.

Поруч з моїми парадними дверима були дуже впритул такі самі парадні до будинку, що його збудував перед революцією відомий у театральному світі режисер російського театру Микола Миколайович Синельников. Два поверхи в будинку влада закріпила за ним у користування. Тут був іще один куток старого Харкова.

Доктор Сергій М. Синельников вже людина нашого часу, син режисера, жив також там. Доктор був професором Медичного Інституту.

Народження, недуги, початок і кінець життя сучасної людини — на всіх цих важливих етапах лікар з нами. Він — частина нашої біографії. Дивно, як мало місця люди залишають у своїй пам'яті цьому супутникові, що добре знає наше тіло, а часто й душу, і що дружньою рукою помагає нам боротися з напастями.

Доктор Синельников, завжди спокійний, умів передавати свою рівновагу й хворому. Він багато знав, але говорив просто, інколи трохи іронічно. Коли мої знайомі питали його про здоров'я їхньої старенької мами, він казав: "її організм руйнується нормально". Коли я питав його про якісь нові, модні ліки, чи не допомогли б вони, він, легко махнувши рукою, відповідав: "це для простого народу".

В студентській лікарні імені Шатилова він був головним лікарем. У 1922 році, коли вже минули всі епідемії, я примудрився захворіти на висипний тиф. З тифозного пекла я вийшов цілий так би мовити під стягом доктора Синельникова зі студентської лікарні і почав своє харківське життя. Були потім ще важливі причини для вдячності докторові за маму, за мене самого.

Хай зберігається людська теплота в тому місті, на тій вулиці, де вже не ходимо більше ми, де вже не ходить більше наш доктор, хай його учні серед нового покоління показують теж просто і спокійно, як треба бути людиною і лікарем.

Там, де вулиця звертає до Технологічного саду, на розі стоїть масивний будинок доктора Піснячевського. Фотій Вікторович Піснячевський в передреволюційному Харкові був відомий як визначний діагностик-терапевт. В той час, коли було ще мало технічних можливостей, добрий діагноз хвороби залежав від знання, спостережливості і в великій мірі інтуїції лікаря, особливого відчуття організму і психіки хворого.

Я застав Фотія Вікторовича уже в похилому віці, проте в цій зігнутий людині ще відчувалися барви його особистості — жадібний інтерес до життя, любов до мистецтва.

На першій виставі "Лісової пісні" Лесі Українки, в театрі ім. Франка в двадцятих роках я зустрів його. Старий доктор був розчарований. Театрові не вдалося вкрити поетичним серпанком цю чудову казку. Доктор мав рацію.

У мене залишилося в пам'яті, як молодий актор Аркадій Любченко, згодом письменник, прожогом гасав по сцені в ролі не то Перелесника, чи може "Того, що греблі рве". Він тоді був молодий і, дуже динамічний. Але рухливість майбутнього письменника не рятувала загального стилю тієї вистави.

Коли мати Марії Романівни тяжко занедужала, Марія Романівна боролася за життя своєї мами як могла. Недуга була смертельна, а дочка старалася знайти їй нових лікарів, щоб хоч би зменшити страждання. Запросила і Фотія Вікторовича. Той приїхав до Високого, до їхньої тихої оселі в садку. Залишився з хворою, довго був там біля сумного, безнадійного ліжка. Коли розкрилися двері, небагато можна було сказати. Плакала хвора страдниця. І разом з нею плакав старий доктор. Плакав доктор, старий чоловік, знаючи людське безсилля, знаючи неминучість кінця, може вбачаючи і свій власний кінець, що теж скоро прийшов.

Коли вже не ходив більше Садово-Куликівською вулицею великий життєлюбець доктор Піснячевський, я ще довго згадував про те, як він сприймав життя і людей. Я хотів навчитися тієї науки життя, що не дається книгами, а тої глибшої науки від добрих людей, що їх нам посилає доля на наших життєвих дорогах.

У великому приміщенні доктора Піснячевського були сторонні пожильці, річ звичайна через перманентну житлову кризу.

Якийсь час в одній кімнаті жив із своєю дружиною Добротворський, ад'ютант отамана Тютюнника (я думаю, що я не помиляюся щодо імені). Це був високий чоловік зі жвавими чорними очима, ще молодий, але зовсім лисий. Він сумно розповідав, як швидко недавно в нього повипадало волосся. Він ніби мирно жив життям пересічної советської людини і не згадував про недавнє минуле.

Самого Юрка Тютюнника я тільки раз чув на публічному виступі в театрі на Харківській набережній (колишня "Вілла Жаткіна"). Отаман справляв вражіння людини дуже твердої і вольової. На запитання слухачів, здебільшого мешканців тих містечок, це в минулому відбувалися рейди отамана, він відповідав певно і рішуче. Коли його питали про його колишні діла і чекали від нього, сказати б модним терміном, "самокритики", Тютюнник твердо, несподівано в тій обстановці твердо казав, що він і тепер так робив би, коли б були однакові умови.

Було відомо з газет, що Тютюнник працює в штабі Української Військової Округи як консультант у провадженні партизанської війни.

В той період Тютюнник і Добротворський були фільмовані у пропагандному фільмі, де їхнє недавнє минуле і боротьба були представлені, як зрада українського народу. Грали вони не зовсім звичайні ролі — себе самих, тільки не тих вояків, якими вони були, а зрадників і негідників, якими їх зробив советський ретельний сценарист. Замість історичної драми, де вони брали участь як воїни, їм довелося на баских конях перед кіноапаратами витанцьовувати образливий для їхньої гідності водевіль. У цій країні переможені не мають права на честь і на минуле. Своє минуле вони мають самі спалювати і спотворити. Це був свіжий винахід модерної пропаганди.

Не довго ад'ютант відомого отамана жив на тихій вулиці в домі доктора Піснячевського. І отаман і ад'ютант скоро зникли без сліду. Ніхто не знав, де вони кінчили своє життя.

АДВОКАТ АЛЕКСАНДРОВ

Чорноглазівська, будинок число три — тут у невеликій окремій квартирі жив Олександр Михайлович Александров. У харківській адвокатурі він, хоч майже не практикував, посідав почесне місце. Найбільше його ім'я залишалося пов'язаним з іменем лейтенанта Шмідта. В 1905 році він обороняв у Воєнно-Морському суді Шмідта, судженого за повстання в Чорноморській флоті на крейсері "Очаків". В процесі також були засуджені чорноморці матроси з того корабля Часник, Антоненко, Гладкий. Шмідта разом з ними скарано на смерть на острові Березані.

На суді Александров з великим піднесенням, властивим тій добі, і з великим талантом боронив перед суворим судом революційного романтика, високо підносив героїзм цієї людини, що зовсім не знала страху смерті. Ім'я лейтенанта Шмідта довгі роки залишалося в ареолі незаплямованої романтики героїзму і повстання.

В четвертій Державній Думі Александров був депутатом від Катеринославської губернії. В Думі він виступав в обороні української мови.

Він був родом з Кубані, скінчив Московський університет і працював адвокатом в Катеринославі. Крізь російську культуру адвоката, що працював у російській судовій системі, проступали індивідуальні риси, що визначали його приналежність до української землі. Колись ми говорили про Шевченка і я міг побачити, як він сприймав і як відчуває поета. Він добре знав Шевченка, але я не почув од нього літературної аналізи, чого я міг сподіватися від цього доброго знавця світової літератури. Александров тільки знизив голос і з якимсь особливим значенням сказав ніби про щось близьке і дороге: "Ви подумайте тільки — як він це сказав. Ні, ви тільки подумайте — як він це сказав: Сонце гріє, вітер віє у степу козачім". З виразу обличчя і з великих очей Александрова можна було зрозуміти, який міцний зв'язок був у цієї людини із "козачим степом" — українською землею і як багато значить для нього те сонце і той вітер козачого степу, як багато йому говорить музика Шевченкових слів.

В Петербурзі і Москві російські люди зразу впізнавали в "південного златоуста" український акцент, незнищимий слід українського мовного моря.

Пореволюційний Харків мав змогу хоч і нечасто чути Александрова. У змінній судовій системі, де на місце суду присяжних був поставлений партійний суд, таки залишалося змагання сторін — обвинувачення і оборони. В політичних справах нема прилюдного суду і, як згодом показало життя, особливо в 1937 році, нема ніякого суду. Але існують звичайні суди, щодня розглядають вони тисячі справ, які охоплюють різноманітні явища життя. Проти доказів і вимог прокурора звучить слово оборонця, хоч і обмежене і здушене, але живе людське слово про живих людей і не всі оборонці потакують прокурорам.

Політична арена замовкла, зникли політичні промовці, з офіційних трибун вожді зачитували цифри про виконання планів і сірі, похмурі директиви про боротьбу з ворогами і шкідниками.

З амвонів не було чути проповідей, проповідники за ґратами, амвони пішли на

дрова.

Замовкали потроху літературні дискусії, зникали один по одному поети й повістярі і ще тільки в судах можна було почути здавлене обручами доби, але ще людське слово.

Чи не безнадійна була справа розсипати перли ораторського мистецтва перед суддями?

Про один виступ Александрова в губерніальному суді розповідали мені адвокати, що слухали його виступ. Головував Федя Сичов (очевидно Сич — продукт нашої землі), колишній матрос, член ревтрибуналу в суворі часи репресій 1920-21 років. І в губсуді ці колишні трибунальщики залишалися після реформи 1922 року грозою для підсудних. Правда, про нього знали, що він людина по своєму простолінійна, може оправдати і в тяжкій справі про кримінальний бандитизм, коли переконається, що людина невинна. А все таки матрос з кривавих трибуналів і не кожний інтелігент міг знайти з ним спільну мову.

Головував Сичов у справі для нього нецікавій, справі з технічними деталями, з експертизою. Судили інженера-будівельника за службовий злочин — з його вини стався обвал у театрі, де він керував будівельними роботами. Кілька молодших адвокатів слухали Александрова біля дверей близько до суддів.

Сичов уважно дивився на старого оборонця і слухав, підперши голову рукою. Не знаю, що говорив Александров. Чув тільки, що і в цій справі він був справжнім Александровим, яким його знали в найкращі роки його кар'єри. Александров скінчив, а Сичов і далі сидів нерухомо, немов зачарований. Нарешті, він промовив: "Оголошую перерву". Ідучи до кімнати суддів, він сказав тим адвокатам, що стояли близько: "От це оборонець. Не то що ви..." Зачарований талантом старого майстра, суддя з матросів не пожалів молоде покоління і додав із свого матроського лексикону зовсім не чемну характеристику. Вони не образилися. Це був своєрідний дифіраμβ справжньому майстрові, в стилі доби, але дуже ширий. Видно, Сичов був людиною почуттів. Через кілька років ми почули, що десь у іншому місті Сичова судили за убивство своєї жінки з ревнощів.

Промовцеві має служити його добра пам'ять. Ми бачили, як Александров, обороняючи адвоката Штермана у справі харківських суддів, промовляв понад дві години без єдиної нотатки.

Я згадав за простодушну реакцію Сичова, щоб дати приклад, як міг впливати промовець на нового слухача. Можна було спостерігати дуже чутливу реакцію більших аудиторій у великих залах. Кримінальним оборонцям доводилося часто виступати перед великими аудиторіями. Александров раз виступав у голосній справі робітниці одного з заводів, що вбила лікарку. Справу розглядали в театрі в робітничому районі. Робітниця мала дитину, що захворіла. Лікарка з поліклініки лікувала дитину. Копи дитина вмерла, мати обвинувачувала лікарку в недбальстві і вбила її. В напруженій і болючій атмосфері того процесу, коли медична громада почувала себе zagrożеною, зала була переповнена жінками і матерями робітничого району, які співчували горю матері і менше співчували жертві злочинства, завдання оборони було нелегке.

Александров дав зразок теплої і творчої аналізи важкого психологічного конфлікту, умов лікарської роботи і понад усім людського горя і в сім'ї убитої і великого безмірного горя матері-підсудної.

Александров був для нас учителем і в переконливих оцінках свідків, експертизи, але найбільше треба було вчитися в нього, коли він давав художні словесні портрети учасників справи.

Він менше говорив про юридичну сторону справи. Він говорив про людину і він умів піднести людину, з її помилками, понад людські, часто односторонні оцінки і осуд. Спокійна певність рухів, м'який низький голос і відсутність театральності, ефектів — відзначали його стиль. Що надзвичайно важливо для промовця, Олександр Михайлович досконало володів мистецтвом паузи. Мені здається, що не можна навчитися і розумом визначити, коли і яку паузу треба зробити. Може, з цим треба родитися, як музикантові треба родитися з слухом.

І Александрову не дали дожити спокійно. Незадовго перед смертю його арештували на короткий час, звільнили, але справи не закрили, бо в його паперах знайшли якісь вільні думки старої освіченої і талановитої людини, думки, що їх Александров записував для себе і нікому їх не читав. Олександр Михайлович помер 31 грудня, в останній день 1936 року, напередодні страшного 1937 року.

ГОНЧАРІВКА

Адже усюди дівчата грають, усюди весна! Так ні, на Гончарівку притьом на Гончарівку! Нігде нема таких дівчат красивих, моторних, жартівливих, непришнених... Я зріс у Харкові, був молод, так як мені не знати Гончарівки.

Квітка-Основ'яненко, 1839 р.

Якихось сто років перед моїми харківськими роками ходив, а більше їздив цими вулицями Григорій Федорович Квітка. Він писав повісті під іменем Грицька Основ'яненка. На Основі був у нього маєток. У батьківській хаті Квітка чув сковородинські псалми. Сковородинство було тоді таке свіже, таке молоде і нерозлучне з людьми.

Веселий був чоловік з Квітки. Любив життя і людей цей кривоокий пан. Майстрував за молодих літ феєрверки та й домайструвався, вибухла його піротехніка, окривів на око.

Один з його героїв Таранець, обиватель з підгоріддя Гончарівки каже: І великі і святі мужі, а скільки бідствували на сім світі, чого ж нам, грішним, тужити, коли біда постигне.

Танцюрист він був знаний на балах, був якийсь час за молодості послушником у Куряжському монастирі, а до чернецтва не дійшло. Я бачив цей монастир, він зовсім близько Харкова, там була колонія безпритульних дітей, невесело підростали там діти, сказав би поет діти "буремних літ".

Про Квітку його сучасники писали епіграми, згадували і про монастир, не

докоряли, а так собі трохи жартували.

Квітка писав і по-російському. Справжня Росія була тоді від Харкова далеко. Квітка одкривав у Харкові інститут благородних дівиць саме тоді, як Наполеон зайняв Москву. Цей факт трохи говорить про психологічний автономізм тодішніх наших земляків.

У творах українських нашого милого і чарівного пана Квітки Харків часто і виразно присутній, ну звичайно й ближчі села. Коли я зжився з містом, я в інтонаціях харківських людей відчував іще його добу, його людей.

З інтересом можна також зауважити, що він в 1843 році написав кримінальну повість "Перекотиполе" і його справник, тодішній герой кримінального розшуку вдавався до психологічної аналізи. Не беруся порівнювати нашого старого повістяра з Конан-Дойлем, але шкодую, що в нас після Квітки кримінальний жанр мало розвинувся.

Квітка залишив після себе п'єсу "Сватання на Гончарівці". Ця назва з'являлася на театральних афішах дуже часто. Після "Наталки Полтавки" це найпопулярніша п'єса і вона розносила довгі роки і скрізь по Україні ім'я "підгоріддя" Гончарівки.

На початку двадцятого століття Гончарівка вже була частиною Харкова. Близько був широкий ряд рейок, станція, склепи, майстерні — розлоге господарство залізниць. Вулиця Велика Гончарівка була затишна від густих дерев. Присутність великої друкарні Яковлева і фабрика фарб не могли позбавити її того затишку. Серед усього того нового стояла тоді (і простояла ще довго в наших часах) хата з малими вікнами, стара під замшілим очеретом і там жили люди. Казали, що тій хаті сто років.

Тоді недалеко на Гончарівці оселилася польська родина з Варшави. У тій родині народилася дівчинка.

Няня водила дитину гуляти повз столітню українську хату. Під провінціальними дерев'яними хідниками, до яких не тулиться французьке слово тротуар, дитина збирала гриби печериці під вогкими дошками.

Дитина вчилася від няні пісень цієї країни і рано співала про те, як пливе човен води повен і як шумить і гуде, дрібний дощик іде, співала хоч це й не дуже подобалося її мамі

Коли Марусина мама вішала образок Христа в терновому вінку на стінку, няня не могла зрозуміти цього і казала: Це вас езуїти навчили так вішати. На стіну вішають картини, а ікону треба вішати в куток.

Няня була православна, але Марусю до церкви не водила. А сама ходила раз на рік до костюлу в день Божого Тіла. В літній, радісний день вона хотіла бачити Марусю, як вона йшла першою серед дівчат. Їй здавалося, що Маруся була як янгол у віночку з квітів, із кошиком для квітів, у новому вбранні. Няні здавалося, що очі в Марусі займають половину її личка і православній няні була дорога ця дитина, що по-своєму, по-дитячому славилася Бога на українській землі.

Дівчинка Маруся виросла. Настав час і вона увійшла дружиною в моє життя. Її очі уміли співати про незміряну цінність і красу жіночості, дружби і єдності.

Минали десятки літ. Ми були разом, завжди вдвох — у жадібних радостях

молодості, в наші сонячні дні, разом у мовчазному горі, недугах і скорботі.

І я вдячно думаю про те, що на Харківській землі є Гончарівка доброго пана Квітки, мені тепло думати про милого старосвітського літератора, що писав про той куток Харкова, звідки дістався мені найбільший дар мого життя.

СТУДЕНТ ЕЛАНСЬКИЙ

Київ на початку 1918 року, за Центральної Ради був незвичайним містом. На вежі будинку Гінзбурга (Інститутська вулиця, найвищий тоді в Києві, одинадцять поверхів), німецькі солдати щось намагаються на вечірньому небі, щось націлюють прожектором. Коли ви до потягу, що відходить нерегулярно, протискуєтесь через непривітний барак — тодішній столичний вокзал — солдат вам грубо кричить "zurück".

Але міністерства українські. На Банковій вулиці в якомусь багатому будинку молодий, худенький офіцер, український есер Жуковський урядує як військовий міністр. В домі генерал-губернатора на Александрівській вулиці (за два місяці там буде палац Гетьмана), у великій залі можна легко добитися прийняття у прем'єр-міністра Голубовича, неговірного інженера, в пенсне, з висунутим наперед підборіддям.

Там же я впіймав замороженого справами міністра внутрішніх справ адвоката Ткаченка і добивався, щоб він надіслав до Єлисавета комісара українського уряду, бо там немає ніякої влади. Був неминучий в таких умовах розгاردіаш, але було просто, демократично, хоч і трохи розхристано. На засідання Малої Ради в Педагогічному Музеї, де найбільше можна було почути бундівців і меншовиків, ми заходили без перепустки.

В цьому українському Києві зустрічаю меткого і привітного студента років 23 в тужурці Комерційного Інституту. Його звать Василь Еланський, в нього блакитні очі, він білявий. В молодості люди сходяться швидко. Каже:

— Ходім обідати. Тут близько. Добра їдальня, всі наші тут обідають.

Це на Великій Володимирській, трохи навскоси від Театру. Три східці вниз до "Лотиської їдальні". Багато людей. Годують, як взагалі тоді в таких кухмістерських, добре і недорого.

Поруч з нами, при маленькому столі обідає людина в сірій шинелі, русявий, з тонкими рисами — Петлюра.

Обстановка не кафе-ресторану, де збираються політики. Радше подібне щось до студентської їдальні.

Есер студент Еланський тепер редагує газету лівого відламу української партії есерів "Боротьба". Редакція вже розмістилася комфортабельно в редакції газети "Киевлянин". Старого монархічного "Киевлянина" революційно закрили. Це Караваївська вулиця, здається номер 8. Іще в книжних стінних шафах повно книг од старих хазяїнів — солідно було поставлене діло. В редакції "Боротьби" не дуже людно, нові хазяїни ще не обжилися. Та, здається, і не обживуться.

Тепер уже ніхто не згадує колись відомого редактора того спустілого "Киевлянина".

Російський монархіст, україножер, опора трону В. В. Шульгін потім був в еміграції і після другої війни, після тюрми доживає в СРСР советським патріотом. Доживає віку патріот великої Росії не в Києві і не в Москві. Дозволили йому жити на волі у Владимирі на Клязьмі, відомому своїм зловісним ізолятором для політичних; для Шульгіна це місто може є символічною колискою Московської Імперії.

Після того, як Муравйов, цей перший і жорстокий у новітній нашій історії збройний завойовник Києва, вчинив там 1918 року український погром, з багатьма убивствами, Шульгін видав брошуру. Пам'ятаю тільки красномовну обгортку: будинок Грушевського в огні і Шульгін символічно і радісно бачив у тій пожежі ніби все українство спалене московськими гарматами.

Але боротьбисти в редакції "Киевлянина" і Еланський у кріслі Шульгіна, це вже був новий пункт на кривій лінії історії. На протязі ближчих двох років і Еланський і його партія пережили великі зміни. За Денікіна боротьбисти вели підпільну роботу проти Білої Армії і розрослися. В квітні 1920 року українська комуністична партія боротьбистів, як вона почала себе називати, на ініціативу Шумського й Еланського-Блакитного, постановила злитися з Комуністичною Партією (більшовиків). Говорилося про злиття, а справді це була самоліквідація партії. Боротьбистів приймали індивідуально до КП(б)У, як нових членів. І сьогодні ця партія під назвою КПУ залишається всього тільки обласною організацією всеросійської комуністичної партії.

У Харкові на початку двадцятих років, коли я його знову зустрів, Еланський-Блакитний був уже більше культурно-політичним робітником, аніж впливовим політичним діячем. З кожним роком його значення в партійному апараті КПбУ зменшувалося.

Він редагував кілька років газету "Вісті ВУЦВК" і з погляду журналістичного він багато зробив для того, щоб газета була живою й цікавою. Літературний додаток був цікавий і часто багатий на матеріал.

Можна сказати, що в ті перші роки, не вважаючи на тиск русифікаційного партійного апарату, тодішня молода Україна, тільки в малій своїй частині з партійними білетами, швидко й успішно скидала з себе провінціальні ознаки.

Політично Харків був провінціальний з якимись майже анонімними квірінгами і лебедями в слухняному Цека партії, культурні ж сили були протипровінціальні, активні, інколи навіть агресивні і часто талановиті.

Відсунутий від впливів у партії, з номінальним чином члена ЦК КПбУ, Блакитний-Еланський вірив у створення української літератури міським пролетаріатом (ГАРТ). Він вірив, що:

Земля рясніє Чумаками;

Михайличенками^[10] росте

І Гарту полум'ям цвіте.

Хоч часто доводилося Блакитному під псевдонімом Валера Пронози виконувати роль якогось українського Дем'яна Бедного стандартними сатиричними вправами проти світової буржуазії і проти "петлюрівщини", проте він був здатний і на поважніші

речі.

Блакитний помер рано, помер не побачивши остаточної ліквідації О. Шумського, не доживши до тих часів, коли його товаришів боротьбистів винищили всіх до ноги.

Але уже його похорон показував, що його заслуги перед комуністичною партією не високо цінять. Ленін на IX з'їзді РКП(б) по своєму тверезо говорив: "ми обіцяли боротьбистам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику... Ми цю партію перереєстрували і, замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми... одержали те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з партійної сцени. Ця перемога варта добрих двох битв".

Як ховали Блакитного, в грудні 1925, вражала мала кількість персон з партійної верхівки. Були тільки обов'язкові для українських справ Скрипник і Затонський, та ще мовчазний Шумський. Поховали за Міським Парком, з боку Аеродрому. Через відсутність у Харкові Кремлівської стіни, а — може — щоб уникнути освяченої землі православного цвинтаря, доводилося упорядникам вибрати це місце, при дорозі.

Пам'ятник поставили згодом на перехресті Чернишевської вул., де починається вул. Артема, перед будинком, що в перші роки після революції звався Домом Советів і де тоді жили відповідальні робітники. Невелике погруддя романтично-революційного поета з цитатою:

*ми тільки перші хоробрі,
мільйон підпирає нас.*

Потім чомусь перенесли його на Театральний Спуск проти якогось жилкопу. Але прийшов час навіть для мертвих "перших хоробрих" і пам'ятник зник.

Довго було ім'я Блакитного на списку неіснуючих. Років через двадцять після другої війни дозволено скромній і непомітній його вдові насмикати і видати дещо з його творів, і на якійсь із харківських вулиць знову поставили пам'ятника, мовляв: нехай живе радянська література.

І ГІЛЬЙОТИНИ ГОСТРИЙ НІЖ

Весну 1919 року я пережив в Одесі, коли там були французькі зуави і сенегальці, веселі чорні хлопці з неможливо білими зубами і як емаль великими білками екзотичних очей. Були на ослах греки, таке було їхнє військо, з провіантськими складами, повними інжиру і гороху, що дісталися одеситам, коли греки зі своїми ослами посідали на кораблі й поплили до своєї Еллади. Були елегантні офіцери Росії, Добровольчеської офіцерської армії, приречені на поразку холодним і глибоким океаном українського села, яке вони вважали невиразним, хоч і родючим "Югом Росії" без історії, без національно-державних і соціальних проблем.

Як кожне місто близько фронту, Одеса жила весело. Прославлені кафе, що їхні назви, принесені з Франції й Італії, стали частиною одеського фольклору — Робіна і Фанконі — завжди переповнені. На Гречеській вулиці трохи демократичніше "Кафе

Амбарзакі" теж кишить військовими і там французькому воякові можуть всунути агітаційну листівку, надруковану на поганому папері, з астрономічною кількістю помилок, складену якоюсь мовою, про яку автори — українські боротьбисти думають, що то французька мова.

Бої десь недалеко, під Сербкою, Новим Буяликом. Одеса не звертає уваги. Нема тривоги в одеських російських газетах, де рясніють відомі всеросійські імена, які ще недавно сяяли на петроградському і московському політичному небосхилі.

Українська газета "Нові Шляхи", добре редагована солідним професором Сушицьким, з добрими кореспондентами на периферії (з одеських авторів пригадую проф. М. Е. Слабченка), трохи краще відчувала подих доби, але нелегко було тоді поспішати за подіями.

Розв'язка прийшла несподівано. Червона перемога була якась незрозуміла. Ніякої армії Троцького під Одесою не було. Велике портове місто взяли селяни з ближчих повітів Херсонщини під командою отамана Григорієва. Я бачив, як Садовою вулицею тяглися селянські вози і на них, звисивши напівузуті ноги, сиділи хлопці Херсонщини — переможці французів, греків і росіян.

О, дев'ятнадцятий рік на полях України!

Скоро Григоріїв оголосив себе ворогом Москви. Одеська Чека під претекстом "зради" Григорієва розстріляла багато українців. Серед них був Коморний, колишній — за гетьмана — херсонський губернiальний староста, джентльмен, людина української культури.

Поки селянські хлопці ще важили на терезах хисткої і непевної влади і не обернулися відкрито проти влади Чрезвичайки, життя Коморного, українця, хоч і гетьманського старости, було збережене. Його й багатьох інших убили, як тільки терези влади хитнули в сторону міста, ворожого і жорстокого.

Приходить осінь 1919 року в Одесі, знов без Чрезвичайки, останні місяці перед евакуацією білих. Між нерегулярними студіями на останньому курсі університету читаю "Червоний Вінок". Таку назву носив охайно виданий збірник найлівіших авторів у тодішній нашій літературі. Декого з авторів денікінці в Києві того 1919 року розстріляли.

Поруч з Чумаком, Михайличенком, Заливчим читаю й мого знайомого В. Еланського-Блакитного.

Починається лірично:

*"Тобі, Україно моя, і перший мій подих,
і подих останній тобі".*

Далі програма стає серйознішою:

"Вогню ж! Динаміту! Хай зникне Минуле в ім'я Будуччини. Церкви старовинні в повітря! Вишневі садки під сокиру. Прорвати Карпати тунелем! Динамітом пороги Дніпрові! Гей, Сивий, вже бачу тебе я в шорах камінних, у шлюзах".

В тому 1919 році він свято вірив у світову революцію:

Промерзло згадує Париж

*Про дні кривавого терору
і гільйотини гострий ніж
В тумані близько... Скоро... Скоро...*

Недавній чернігівський семінарист прагнув паризької крові, вірив, що в Європі скоро, скоро почне працювати гільйотина.

У нас вдома гільйотину заміняв з великим успіхом наган і маузер. Проте не в українських руках. Тероризм Блакитного залишився більше тероризмом літературного характеру. Українізувати гільйотину на Україні не вдалося.

Не хотілося б говорити про терор саме тут, коли згадаю про свої молоді літа. Проте, не можна не говорити. Вся доба насичена терором, особливо найтяжчою і найгіршою його формою — державним терором.

Не Драгоманов і не Грушевський вигадали цей спосіб установа і скріплення влади. За яacobинським зразком ленінська система терору була запроваджена скрізь, де проникала. На Україні з особливою жорстокістю.

Єсть назви, що їх не перекладають на інші мови. Не можна назвати Гітлера вождем, а Сталіна — фюрером. "Фюрер" не перекладають, Рейхстаг є рейхстаг. Центральна Рада залишилася в історії для всіх Центральною Радою і в російському перекладі ви не скажете — Центральний Совет.

Так само і відомі всім органи: ЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. Наївні перекладачі пробували ці назви "переперти" на свою мову. На початку двадцятих років я зустрічав у газетках українізовану НК — мовляв, Надзвичайна Комісія, не чрезвычайка. Дарма — не прищепилося.

Українізатори пробували й ГПУ впровадити в рідну мову в формі ДПУ — мовляв, маємо своє Державне Політичне Управління. Але ця серйозна установа не гралася в українізовані скорочення. Коли українець мав писати (здебільшого з-за тюремних ґрат) про свою вірність "советській владі", то й органи мав величати на "общепонятном".

В практиці "органів" не знайдеш ознак українізації. В адміністративній галузі також — "облісполком" і "горсовет" переважають у живій мові людей і в мові документів. Здається, тільки на нижчому щаблі Сільрада вместилася в живу мову поруч з "сельсоветом".

Органи державного терору, треба віддати їм належне, ніколи й не удавали з себе українських. Вони могли собі це дозволити. Я не пригадую, щоб навіть українізатор М. О. Скрипник колись наважився писати про українізацію "соответствующих органов" — ГПУ-НКВД.

Характер цієї всесоюзної, тобто не української установи підкреслювався і тим, що українців було там обмаль, особливо на горі. Для чорної роботи українці були.

Відомі сотні імен латишів, євреїв, поляків на керівних постах.

Був один грузин, якого я бачив зблизька. Це був голова Одеської Чека Калениченко. Його справжнє ім'я було Саджая.

Грузини студенти до революції в Одесі (країна старої культури Грузія за царя не мала університету) веселою громадкою збиралися в студентській їдальні. Тут навіть за

кілька копійок можна було наїстися. Миска доброго борщу і гори безплатного хліба на столах це дозволяли.

Серед широко-безпосередніх і гомінких членів Грузинського Земляцтва був студент-медик Саджая, часом зосереджений, часом експансивний. Коли настала революція 1917 року, його вже можна було бачити, як він гасав автомобілем по скаламученому місту, як він горлав на мітингах в ролі соціал-демократа лівого крила.

В двадцятому році лякали одеситів страшні імена — Калениченко, потім Віхман. Голова Чека Калениченко в ті часи розгнузданого, підстьобуваного з Москви самим Леніним терору був відомий особливою жорстокістю. Під іменем Калениченка "працював" над своїми жертвами наш студент Саджая.

Через п'ятнадцять років довелося мені бути в Цхалтубо. Цхалтубо — курорт з цілющою водою недалеко міста Кутаїсі, на півдорозі між Батумі і Тбілісі. У ресторані, недалеко від мене сиділо двоє. Мені обережно показали на одного з них — чорнявого мужчину років під сорок, ще стрункого, з тонкими рисами обличчя грузинського типу. Він нагадував провінційного доктора. Була осінь, біля нього лежав чорний м'який фетровий капелюх. Я не впізнав у ньому колишнього студента Саджаю.

Очі в цього інтелігента були не звичайні. Не по-людському дивилися вони на світ. Не були ці очі відкриті для того, щоб бачити життя і людей. Це був тяжкий, тьмянний погляд, налитий чимось тяжким, неживим, убивствами, смертю. В них навіть не було злоби, це було щось гірше, ніж жорстокість — надлюдське похмуре, тупе презирство до людини, до її життя, до її радощів. Так дивився цинічний кат, сучасний тоталітарний кат, якому держава дала права слідчого, судді і виконавця смертного вироку. Все дала йому в одній особі. І він знає, що на нього скажитися ніхто не може.

Цей чоловік недалеко від мене був Саджая, тепер голова прикордонного Аджарського НКВД в Батумі, він же Калениченко Одеської Чека, великий убивця з веселого колись міста Одеси.

Подібні до Саджаєвих очі я бачив в одного з судових виконавців Харківського Губ. Суду. Теж наляті темрявою підвалів таємних убивств. Про нього знали, що він у трибуналах доби "воєнного комунізму" розстрілював засуджених.

Іще один зразок таких очей бачив я в новому варіанті — німецькому.

В 1941 році ми поспішали заповнити всі області громадського життя. Насамперед, в той час створили Український Червоний Хрест, такий потрібний в часі війни, горя і злиднів. Були ще перші тижні окупації, ми мало знали принципи нової влади. Я тоді був керівником Правничого відділу Управи. В моєму кабінеті з'явилися робітники СД, вимагаючи подати їм адресу Червоного Хреста. Вони поводитися так, ніби гналися за злочинцями по гарячому сліду. Вони не привіталися і не сідали для розмови. Здавалося, що вони зараз будуть стріляти.

І в них я побачив в очах ту зловісну, тяжку тьмяність нелюдини, надлюдини — убивці.

Ці люди в уніформах, відмінних від відомої нам уніформи Вермахту, бігли арештувати наших робітників Червоного Хреста. В новій дійсності таку форму

самоорганізації населення вони визнавали за шкідливу і заборонену. Небезпека для групи наших кращих людей, серед яких були такі як проф. Михайло Міщенко, згодом трохи зменшилася, але Червоний Хрест був заборонений.

Тоді я ще не читав "Mein Kampf" Гітлера, але очі цих людей в моєму кабінеті сказали мені досить про характер нової влади. І тут за українськими людьми, які думали, що вони звільнилися, гналися рідні діти Саджая-Калениченка, тільки в німецькій уніформі, русяві й атлетично збудовані.

Харків мав свого великого ката Саєнка. Тепер уже забувають це ім'я. От французи добре знають імена своїх катів, що за часів Марата і Робесп'єра перед французькими народними масами кидали в кошик гільйотини голови діячів своєї великої революції.

За нашої революції Саєнка знали далеко поза межами Харкова. В 1919 році чека розмістилася у великому поверховому будинку на Чайковській вулиці. Комендантом Чека був Саєнко. Його іменем лякали дорослих людей. Говорили, що він звір. Таке порівняння було несправедливістю до звірів.

Коли Добровольчеська армія зайняла Харків, харківські жителі впізнавали своїх родичів і знайомих серед трупів тяжко битих людей в Чека на Чайковській вулиці, побачили потрощені черепи, поламані кості. Находили й "перчатки" — шкуру здерту з руки живої людини. Звичайно, була це робота не одного Саєнка. Але він таки був найретельніший, найстрашніший серед інших мучителів і убивців.

Саєнко зробив своє діло, нова влада закріпилася. Куди ж подівся Саєнко? Цей садист, ненормальний вишкребок суспільних низів, огидна потвора. Певно кінчив своє життя серед божевільних, за ґратами, зі зв'язаними руками, в спеціальній сорочці для такого роду пацієнтів?

Ні, він жив серед нас і мирно працював, будуючи разом з нами соціалізм в одній країні. Навіть працював у галузі господарського права.

Арбітраж це правна інституція, суд, що розв'язує спори між державними підприємствами і державними комерційними організаціями.

І харківським обласним арбітром у нас був товариш Саєнко. Справи в арбітражі безбарвні, нудні — про неустойки за невиконання договорів, про розрахунки за товари. Виступають перед арбітром у діловій, прозаїчній обстановці представники організацій або юрисконсульты. Сухо покликаються на обіжники, на розпорядження Главків, наркоматів. Арбітр вислухує і рішає справу.

Арбітраж містився в одному будинку з Верховним Судом УРСР. Я, читаючи справи, притулившись біля столика в прохідній кімнаті, за комфорт тоді не дбали, бачив часто, як Саєнко проходив у своїх потребах повз мене. Він був у захисного кольору френчі. В Саєнка було невиразне лице і тяжкий погляд убивці. Але його зовнішність не вражала. В наш час таких багато ходить.

Одна молода наша адвокатеса мала нагоду розмовляти частенько з ним по щирості. Про свою роботу в Арбітражі він говорив з гордістю і казав, що він у своєму житті все робив сумлінно і любить, щоб справа була зроблена добре. Він говорив, що і на

військовій службі він завжди був добрим виконавцем. Про роботу в Чека він не згадував.

Так от в чому справа. Саєнко не садист, не патологія. Саєнко добрий унтер-офіцер та й усе. Коли б він був садист, він і після Чека 1919 року шукав би як мучити і вбивати людей. А він ретельно писав постанови про неустойки і пеню в договорах між якимсь м'ясокомбінатом і заводом бочкотари.

В 1919 році він був унтер-офіцером чужого терору.

Міцні були нерви у цього унтер-офіцера з Чайковської вулиці. Колеги з його ремесла часто не витримували і кінчали життя в лікарнях для божевільних.

Після другої світової війни навіть були відомості, що в Харкові протинімецьким підпільним спротивом під час окупації керував Саєнко.

А будинок на Чайковській вулиці, це харківське видання московської Луб'янки, вдосконалене стараннями Саєнка, стояв спокійно. В долині жила своїм тихим життям Журавлівка, ще далі будовано заводи, а той страшний будинок горсовет передав для користування житлокооперативу. Щасливці дістали жилплощу, розмістилися, живуть собі і ніхто не скаржився, що їх мучать привиди і ніхто не чув стогону конаючих людей. Доба нормованої жилплощі і пайка не знає привидів. Щасливі люди живуть у будинку на Чайковській вулиці.

Спроби української партії боротьбистів включитися в апарат справжньої влади — значить і в апарат терору — були тільки на початках. Як відомо, у Москві в перші місяці після створення Чека в 1918 році, до вищих, рішальних посад в Чека, були допущені російські ліві есери (перед убивством графа Мірбаха і повстанням лівих есерів). Так і в першій Всеукраїнській Чека заступником латиша Лаціса (страшне було це ім'я), був боротьбіст Яковлів.

Я побачив Яковлева в 1922 році ранньої осені, коли він уже був на іншій роботі. Працював я тоді в Село-Техніці секретарем відділу, але якось Блакитний запропонував мені невелику додаткову роботу в Наркоматі Чужоземних Справ — їм потрібний був перекладач. Думаєте з чужоземних мов? Ні, простіше — з російської на українську.

Мене прийняв Яковлев, заступник Наркома (наркомом був Раковський). Він розмовляв просто і дружньо. Це був високий, з тенденцією до м'яких, гладких форм, чорнявий мужчина біля 30 років. Добрий костюм і краватку він носив так, як носять люди, що звикли до дорогого вбрання. Пам'ятаю його блискучі чорні очі на обличчі з дрібними правильними рисами.

Кабінет був умебльований за тодішньою модою, тобто з передреволюційною солідністю. Глибокі, м'які крісла, важкий дубовий стіл.

Моя робота в тодішньому Наркоматі Закордонних Справ УРСР була нескладна і тривала недовго, бо я скоро занедужав на тиф. Після роботи в Село-Техніці я їхав трамваєм на Єпархіальну вулицю (вул. Артема), ріг Басейної, де Наркомат містився у великому будинку.

Роботу мені давав генеральний секретар Лев Ісайович Величко. Якщо його не було

вже в канцелярії, то дежурний секретар, це були молоді люди чекістського стилю, давав мені роботу. Здебільшого це були так звані вербальні ноти, російською мовою, недовгі і технічного характеру. Складав їх член Колегії Наркомату С. Канарський, що потім був членом Найвищого Суду.

У тодішніх дипломатів Советської України була проблема — якою мовою листуватися з представниками інших держав. (Я пригадую, що це були тільки ноти до Польського Уряду). Російською не випадало, до французької не додумались. Рішили, що українською. От я й помагав у цих проблемах суверенності.

Так я був співробітником Володимира Івановича Яковлева. Інтелігентів української культури не чути було серед чекістів великого калібру. Яковлів був єдиний з таких українців.

Г. Я. Беседовський, советський дипломат, що "вибрав свободу" ще в двадцятих роках, так описує Яковлева: "Роботою українського Наркомату Закордонних Справ заправляв заступник Раковського Володимир Іванович Яковлів. Це була чудна і зловісна постать. Син багатого купця з Александровська,^[11] Катеринославської губернії, він скінчив Київський Комерційний Інститут і під час війни був літуном, дослуживши до чину штабс-капітана. Людина дуже поміркованих переконань, почасти успадкованих од батька, члена Союзу Русского Народа,^[12] він перші два роки революції стояв оподаль від політики, вважаючи, що всі партії були занадто ліві для нього. Але в 1919 році сам несподівано полівів, вступив до української комуністичної партії, і зразу ж почав працювати в органах чека, показавши виняткову жорстокість. Досить сказати, що працюючи у всеукраїнській чека, він наказав арештувати свого батька, привезти до Києва і розстріляти за приналежність у минулому до Союзу Русского Народа. Після цього розстрілу мати Яковлева покінчила з собою в нього на квартирі. Розстріл батька підніс Яковлева на таку височінь, що його призначили в 1920 році головою Одеської губ. чека. Тут він працював недовго, тільки три місяці, але встиг розстріляти за цей час біля п'яти тисяч чоловік. Незабаром він все ж таки рішив залишити чекістську кар'єру і перейти на роботу до Наркомату Закордонних Справ, до Харкова, де зразу дістав призначення Заступником Наркома".

Я хотів простежити дальшу кар'єру цього українця з міста Запоріжжя, інтелігента з делікатними манерами.

С. И. Ліберман, дореволюційний солідний торгівець лісом, багато зробив як спец для комуністичного торгу деревом, а коли почув небезпеку арешту, своєчасно залишився за кордоном. У своїй книзі "Дела и люди" (Нью-Йорк, 1944) він згадує про Яковлева.

Дерево, що його продавали дешево за кордон в перших десяти роках тієї "індустрії", означало найстрашнішу рабську працю в лісах північної Росії, безнадійні муки і смерть сотень тисяч людей, які були під необмеженою владою ГПУ. Ті штабелі лісу, що приходили до Європи, були власне штабелями трупів, що лягли добуваючи їх.

Про Яковлева, який був головою "Главлескома", Ліберман говорив, як відомого в минулому чекіста, який сам розповідав про себе, що він засудив рідного батька до

розстрілу за контрреволюцію, при чому вирок був виконаний.

Лісоторговець Ліberman між іншим дає короткі відомості про співробітників і підлеглих Яковлева в Москві. У правління "Северолеса" був призначений якийсь Бреслав, що був раніше головою Московської Чека і вславився своєю жорстокістю. Другим членом правління був угорський комуніст Пор, колишній секретар Бели Куна, який разом з Белою Куном був відповідальний за всі жорстокості короткого періоду советської влади на Угорщині.

Ліberman зберіг для історії і зовнішні риси цих людей, які разом з Яковлевим торгували таким сумним і моторошним товаром, що навіть західна преса кричала на гвалт, дехто з гуманності, дехто збентежений низькими конкурентними цінами демпінгу.

Бреслав був кривий на одне око, без усмішки і ніяк не можна було зустрітися з його поглядом. Він хвалився; що був одружений з дочкою генерала, любив комфорт і гарне життя.

Другий член правління Пор був інший: "меткий, рудоволосий, з великим ластовинням на обличчі, він відзначався пролазливістю жителя Галіції і жорстокістю мадяра". Таке було оточення Яковлева серед "фахівців" кривавого ремесла.

У Яковлева була сестра Клавдія Ковалева. Денікінська контррозвідка розстріляла її в Києві в 1919 році разом з Михайличенком і іншими українськими підпільними, робітниками-боротьбистами. Клавдія була одружена з одним із провідних боротьбистів Левком Ковалевим, що в травні 1920 року не перейшов до Комуністичної Партії більшовиків України і залишався позапартійним до 1934 року. В грудні 1934 року, зразу після убивства Кірова в Ленінграді, його втиснули в так звану кіровську справу, коли були розстріляні Близько, Буревій, молоді Крушельницькі та інші. Його не розстріляли. Може, Яковлів був ще десь на відповідальній роботі і це допомогло, важко сказати. Ковалів одбував реченець 10 років на БАМ — Байкало-Амурській Магістралі. Він у 1937 році був ще живий, як казали мені в 1938 році в тюрмі його сини, два юнаки 18-19 років. Це були вродливі і розумні юнаки, стримані в поведінці, з великою гідністю. Я з інтересом дивився на них. Вони, рідні племінники Яковлева, були добрими екземплярами людської породи. Виросли без матері, вони втратили її дуже рано. Хлопці Ковалева, що навпроти них я сидів в одній із келій, належали до гідного типу в'язнів-українців. Ув'язнення сприймали без обурення й розпачу, як неминучий суворий етап життя, як полон у ворожому таборі.

НАРКОМ ЮСТИЦІЇ СКРИПНИК

Серед постатей комуністів українців найбільше вирізняється характерна постать Скрипника. Менше впадають в око Чубар, Гринько, Порайко — теж українці на високих становищах.

Ім'я Скрипника зв'язують з національною політикою партії. Копи говорять про так звану українізацію, то зразу автоматично, як на пружині, з'являється ім'я Скрипника.

Коли мова про Наркомат Освіти — тільки Скрипник, забуваючи, що перед Скрипником Наркомом Освіти був Шумський.

Тим часом справжнім апостолом національного, незалежного від Московської Партії комунізму, був Олександр Шумський, проти якого Скрипник і партія боролися. В наслідку тієї боротьби Шумського, який в 1920 році був (недовгий час) навіть членом Політбюро КП(б)У і в 1923-1925 роках керівником Відділу Агітпропу ЦК КП(б)У, знято з усякої роботи на Україні.

Уже в 1925 році Шумського, який свого часу називав КП(б)У партією окупантів, послали до Москви на другорядну роботу в профспілці. Далі він зник і як людина вже не існував. Проте ще довго Скрипник писав статті проти "шумськізму" і це показувало, що український націоналізм продовжував бути загрозою для його партії.

Про Шумського є мало відомостей біографічних, з нього рано зробили "нелюдину". Шкода, бо він заслуговує на більшу увагу. Переможця над Шумським — Скрипника знали більше, він сам писав про себе, а тепер, після реабілітації, про нього написали солодкі, казенні біографії, поставили навіть пам'ятник у Харкові.

Микола Скрипник народився в 1872 році в селі Ясиноватому на Катеринославщині. Його батько служив то телеграфістом, то помічником начальника станції на різних маленьких залізничних станціях, і дитинство Скрипника минало серед просторів українського степу, в околицях Дінця. Він розвивався самотою. Як він казав, вихідним пунктом його розвитку було вивчення української літератури та історії України. На юнака впливали родинні перекази про прадідів-запорожців, особливо про одного з них, що його польські шляхтичі посадили на палю за участь у повстанні Залізняка і Гонти в XVIII столітті. На Скрипника-юнака мали великий вплив також вірші Шевченка.

У своїй автобіографії Скрипник підкреслював, що шлях його розвитку відрізнявся від розвитку російських інтелігентів-революціонерів. Перші зв'язки він мав з українськими радикалами в Галичині, від яких він діставав і нелегальну літературу. Перехід до марксизму, як признавався Скрипник, був для нього дуже важкий. Навіть, прочитавши Зібера, Рікардо, Маркса і статті Каутського, він ще не став марксистом і відчув себе ним щойно тоді, коли до його рук попав галицький переклад "Ерфуртської програми". За члена російської соціал-демократичної партії він вважав себе з 1897 року.

Далі йдуть довгі роки виключно партійної роботи в різних місцях російської імперії. На Україні, перед революцією, Скрипник був у 1905 році, на партійній роботі в Одесі, і тоді його партійна кличка була "Щур" і "Щенський". В 1917 році він брав активну участь в організації жовтневого перевороту, як член більшовицького військово-революційного комітету. В 1918 році був близьким співробітником Дзержинського, як член колегії ВЧК в Москві на Луб'янці.

На Україну вирядив Скрипника з спеціальним завданням сам Ленін. Тут, поруч інших обов'язків, з 1922 до 1927 року Скрипник був народним комісаром юстиції. В літературі про Скрипника цей період його життя найменше відомий. Я згадую деякі фрагменти, зв'язані з судами тих часів.

Портрети Скрипника були добре відомі. Вони довгий час належали до незмінної радянської портретної галереї. Цей вождь був не зовсім подібний до інших. Він носив білі комірці та краватку і не вдягався у френч і шкіряну куртку, які були обов'язковою уніформою майже для всіх — від Косіора до голови райвиконкому. Вуса і борода теж були відомі, як специфічно скрипниківські. В той час, на початку двадцятих років, Христіан Раковський уже давно поголив свою випещену бороду, з якою він вийшов із Яської тюрми після Лютневої революції. Раковський зрікся, заради пролетарської дійсності, елегантності тих часів, коли він у Парижі вивчав ресторани Великих Бульварів і теорію марксизму. І Олександр Шумський уже зголив свою бороду. Тільки Скрипник не мінявся. Уже не молодий, він серед советських персонажів був по-своєму мальовничий, особливо, коли, бувало, їхав санками з наркомату юстиції, ховаючи трохи посивілу бороду в бобри дорогої шуби. А з-під бобрової шапки, з-під мефістофелівських кошлатих брів — завжди суворий, гострий погляд. До революції такі шапки любили носити актори, адвокати і рабини.

Говорив Скрипник небагато, голосом уривчастим і хрипким, дуже багато кутив, і, виходячи крізь його прокурені вуса, навіть звичайні слова звучали як декрет. Про впертість Скрипника ходили анекдоти. Дехто неделікатно називав цю рису його вдачі самодурством. В усякому разі було досить підстав uważати Скрипника за "залізного більшовика", якщо вживати терміну, дуже модного за тих часів.

Авторитетові цього худорлявого партійця помагав і той відомий факт, що Скрипник разом з Леніним робив переворот у жовтні 1917 року. Джон Рід, американський журналіст, який написав книжку про "десять днів, що потрясли світом", згадає Скрипника в Смольному інституті серед головних дійових осіб (про Сталіна Джон Рід не згадав).

Народний комісаріат юстиції містився на Садово-Куликівській вулиці в Нагірному районі Харкова. Будинок колись належав власникові парового млина Молдавському. Це був житловий будинок з чотирма поверхами квартир; він був тісний для комісаріату, але в той час тіснота була звичайним для радянських установ явищем.

В комісаріаті працювали багато. Свіжо видані (в 1922 році) кодекси давали надію на відновлення правового порядку. В самому наркоматі, поруч з молодими комуністами, що почали свою кар'єру в революційних трибуналах часів воєнного комунізму, працювали також люди з старою університетською освітою. Комуніст М. О. Рейхель, заступник Скрипника, мав дореволюційну юридичну освіту. Безпартійні професори були консультантами наркомату юстиції: навіть серед прокурорів наркомюсту було двох безпартійних юристів. Незабаром цей стан змінився через поступове зміцнення комуністичних кадрів і партійного впливу; але на початку двадцятих років і безпартійні працівники юстиції, і деякі комуністи думали, що зміна ЧК на ГПУ означає справді запровадження законності. Через вищу школу і через відновлену адвокатуру ще втримувано зв'язок з тим правовим порядком, що існував до революції. В Інституті Народного Господарства ще читали лекції старі професори (талановитий цивіліст В. М.

Гордон, криміналіст Ол. Дм. Кисельов), у харківській адвокатурі працювали Н. Н. Познанський, заступник голови другої Державної думи, Н. А. Воронецький, кол. редактор газети "Утро" за її ліберальної доби, Б. П. Куликов, у минулому прогресивний громадський діяч. В київській адвокатурі ще працювали старі адвокати Бабат, Ратнер, Пухтинський, в одеській — Цвілінг і інші.

На тлі цієї лібералізації судового життя, яка була запроваджена і в інших союзних республіках, впадало в око одне важливе явище. Наркомюст залишив на провідних посадах судової системи і прокуратури здебільшого старих трибуналістів і чекістів — людей низької культури, але жорстоких виконавців волі партії за часів військового комунізму. Головою столичного харківського губсуду був чекіст і трибуналіст — колишній матрос Танцура, членами губсуду — трибуналісти Зуб, Сичов, Кара. Про таких людей було відомо багато з їхньої практики в трибуналах. Про Зуба розповідали, як він сам возив на розстріл і виконував вирoki над засудженими на Кирило-Мефодіївському цвинтарі (згодом цей цвинтар був перетворений на парк).

В системі наркомату Скрипника працювали також вихідці з інших партій, але ніякої провідної ролі вони не грали. Відомий Юрко Мазуренко був невиразним членом колегії наркомюсту, мовчазний боротьбист Лебединець був один час нікому невідомим головою верховного суду УРСР. Лебединець пережив Скрипника не на довго — його розстріляли разом з іншими після вбивства Кірова на підставі так званого вироку Ульриха в грудні, 1934 року.

Роль Лебединця у верховному суді була декоративна. Головою кримінально-касаційної колегії у ньому працював Романов; він впливав істотніше на напрям роботи кримінальних судів усієї України. Одного прекрасного дня Романов зник. Серед судових робітників стало відомо, що Романов брав участь у злочинній групі, яка здійснила пограбування крамниці "Азриба" в центрі міста, на площі Тевелева. Про моральний рівень суддів того часу населення довідалося в 1925 році.

Кінець 1925 року, уже настала зима. В цирку (колись Грікке) відбувається великий процес народних суддів Харкова; за хабарництво. Арену перетворено на судову залу. На підвищенні три судді і один запасний — на всякий випадок, бо процес триватиме довго. Головує член Найвищого Суду УРСР Малицький, інтелігентний юрист з дореволюційною освітою, цивіліст. Він нормально є головою Цивільної Колегії Найвищого Суду. Тепер це спеціальне призначення для нього (як виняток) головувати в кримінальній справі. В залі, тобто на арені, холодно, але Малицький без пальта. Дотримує певного стилю, правда, він признавався, що його рятувала як на те дуже тепла білизна. Інші члени Найвищого Суду в пальтах наопаш, так само й інші учасники.

Підсудних сорок чоловік: судді, що брали хабарі, і з ними колишні їхні підсудні, що давали їм хабарі, та кілька посередників. Оборона — адвокатів чоловік двадцять. Обвинувачення підтримують кілька прокурорів, серед них головну роль грає помічник Прокурора Республіки Лев Соломонович Ахматов, ще молодий, з кучерявою м'якою борідкою інтелігент — відомий своїми літературними інтересами, гострий, ущипливий в

допитах. Він син київського частного повіреного Амханицького.

Народу в цирку багато. Такий суд є видовище, традицію можна шукати ще в римських циркух. Наркомюст наказав створити над суддями показовий процес. Існують показові поля для демонстрації і популяризації прогресу агрикультури. А показові суди винесені з судового будинку "в маси" показують масам як влада карає і за що — популяризація кари.

На першому засіданні в одній із лож можна було бачити Балицького і Скрипника, вище карне начальство — ГПУ і Наркомюст. Слідство в цій справі провадило ГПУ.

Балицький, високий мужчина років понад тридцять, з випещеним лицем, з поставою офіцера тих полків старої армії, що називалися дорогими, бо вимагали від офіцера певного, дорогого стилю життя. У нього м'які манери людини, що посідає велику владу, але знає, як мають поводитися справжні вельможі, стримано і навіть ласкаво. Шинель на Балицькому пошита з тим кавалерійським шиком, до якого я звик у Єлисаветі, де спеціалісти кравці вдягали випущених з "Южной Школи" офіцерів. Таких шинелів у піхоті не носили. Я потім не раз мав нагоду бачити як чекісти любовно зберігали цей шинельно-мундирний шик старої Росії. Колись жандарми теж були підкреслено елегантні. Це очевидно належить до професії.

Скрипник у бобровій своїй шубі посмоктує цигарку, розмовляє з Балицьким.

Коли дійшло до промов сторін, то українською мовою промовляли тільки три адвокати: Доленко, Семененко, Сіак.

В цей період радянська юстиція за хабарництво в господарських і торговельних організаціях карала розстрілом. Вирок верховного суду був несподівано м'який: нікого з хабарників не розстріляли. Партія, яка поставила на пости суддів цих п'яниць і пройдисвітів, лагідно засудила злочинних партійців, серед яких було чимало учасників громадянської війни.

Партійну основу правосуддя в статтях наркома юстиції Скрипника можна було розкрити навіть ясніше, ніж у статтях керівників радянської юстиції в Москві, Стучки і Курського. У статті "П'ятиріччя ЧК на Україні" ("Коммунист" з 11 лютого 1923 р.) Скрипник писав:

"І це найбільше треба сказати тепер, коли деякі, дуже численні, буржуазні і дрібнобуржуазні елементи в країні мріють про те, що наша лінія революційної законності, лінія, яку ми здійснюємо при НЕП-і, визначає, ніби ми зреклися тих методів, що прикладали за попереднього періоду. Та ба, даремні їхні мрії. Пролетарська диктатура ніколи не відмовляється боронити робітничо-селянську владу всіма методами, а в тім і надзвичайними, хоча вона й зуміє знайти для цих методів боротьби інші, нові форми... Замість ЧК стало ГПУ, апарат політичного розшуку і дізнання, з його новими, уточненими і поліпшеними методами. Була адміністративна розправа ЧК й відбувалася вона поза додержуванням формальностей — тепер ми розсуджуємо справи через судовий розгляд... Але ті самі завдання лишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття заповнює наші душі — ті самі методи боротьби

маємо перед собою... Влада незмінно держатиме в своїх руках знаряддя, що йому давніше правдою служила ЧК, що йому тепер мусить послуговувати революційний, пролетарський суд".

Минуло ще п'ять років, і Скрипник знову повертається до тези, що нові, законні форми тільки прикривають нещадну боротьбу проти всіх, хто не підкоряється волі партії. Коли читаємо у Скрипника про ГПУ як про перелицьовану ЧК, треба пам'ятати, що ГПУ підготувало і судило (на підставі постанов колегії ГПУ або вироків "чрезвычайной сессии" губсуду, що складалася з трьох чекістів) переважну більшість важливіших справ того часу політичного характеру. Крім політичних справ, в компетенції ГПУ була вся господарська і службова діяльність людей. Для останньої категорії справ існували численні розгалуження апарату економвідділу ГПУ. Кожний, хто замислювався над статтями наркома, бачив, як мало залишалося місця для так званої революційної законності.

В статті "Десять років ЧК-ГПУ" ("Коммунист", ч. 296 з 28 грудня 1927 року) Скрипник зазначив:

"Реорганізація ЧК у ГПУ не означає обмеження тої боротьби (перед цим автор говорив про необмежену ніякими законами боротьбу) — то є лише використання для боротьби з буржуазією звичайних "законних" (іронічні лапки належать Скрипникові) метод... ЧК є безпосередній орган комуністичної партії... ЧК — виконавець політичної розправи з усіма тими, хто стоїть на шляху і перешкоджає комуністичній партії, протиставляє себе їй у політичній боротьбі проти всього того, що чуже, вороже, що тягнеться до влади, гадаючи скинути керівництво комуністичної партії...

"Я радий, що доля дозволила мені бути на трудній і важкій роботі в шерегах робітників ЧК. В другій половині 1918 року завідував я, як член колегії ВЧК, боротьбою з контрреволюцією, а з листопада 1919 року до квітня 1920 я був начальником окремого відділу Південно-східного і Кавказького фронту... Працюю я завжди напружено, але не можу не зазначити, що темп роботи в ЧК був найнапруженіший, брав геть усі сили, виснажував дощенту, забирав усю людину... Найкращий і найяскравіший представник робітників ЧК був... тов. Дзержинський".

Минуло ще п'ять літ, і в 1933 році Скрипник уже сам стояв перед судом партії.

Серед справ, зв'язаних з іменем Скрипника, пригадую справу Аксаріної.

В 1924 році, коли більшовицький режим на Україні міг уже почувати себе переможцем, в Харкові під час жовтневої демонстрації трапився незначний випадок. Біля готелю "Красная", який ще недавно звався "Метрополь", зупинилася група демонстрантів, чекаючи своєї черги просунутися трохи далі в напрямку до місця паради. Такі зупинки, довгі і бездіяльні, є річ марудна, і група робітників нудилася, не знаючи, як розважитися. На балконі готелю (погода стояла добра) молоді демонстранти побачили добре вбраних пань, які з цікавістю дивилися на похід пролетаріату. Робітники з колони пожартували на адресу буржуазних постатей, певно, не досить церемонно; інші робітники зареготали. Раптом одна з балконних дам

зреагувала на жарти, але незвично: вона скрутила дулю і показала її демонстрантам. Коли міліція складала протокол про цю подію, виявилося, що "дуледавцею" є дружина відомого антрепренера Аксарина, який у той час тримав антрепризу в Харківській опері і проживав у готелі "Красная".

Вся ця історія пішла б у небуття, коли б не довідався про неї наркомюст Скрипник. В дулі Аксарини Скрипник побачив щось глибоке. Чи не відчув нарком за цією дулею тисячі інших проявів непошани до комуністичної партії?

Наркомюст наказав судити Аксарину показовим судом. Аксарина сиділа в тюрмі, а в наркоматі юстиції юридична думка працювала над тим, як кваліфікувати злочин Аксарини. Нарком вважав, що Аксарина показала дулю не тим робітникам, що сміялися з неї, а всій пролетарській демонстрації, всій радянській владі. Хоч не було ніяких доказів, що Аксарина хотіла образити владу, наказ наркома треба було виконати. Але яку статтю прикласти? Новий кримінальний кодекс такого злочину не передбачав. Ухвалено судити Аксарину за аналогією. Це єдиний відомий мені випадок у судовій практиці, коли вжито аналогії: Аксарину притягнуто до кримінальної відповідальності... за образу державного прапора.

Справу слухали в Червонозаводському театрі. Були гарячі промови прокурора Г. І. Волкова й оборонця Б. П. Куликова. Скрипник весь час сидів у ложі, багато курив й уважно стежив за ходом правосуддя. Аксарину засудили до тюремного ув'язнення.

Вульгарний жест дружини антрепренера коштував би їй при звичайному розгляді справи в народному суді якихось десять карбованців штрафу або тиждень примусової роботи. Її вчинок потонув би серед тисяч проявів сварливих людських характерів. Але вразливість і підозріливість наркомюста Скрипника, коли йшлося про верховну владу партії, наклали на аксаринський епізод зловісну печать. Від аксаринської нібито дрібної справи простяглася похмура стежка, якою пішли десятки тисяч людей в "Сибір неісходимий" за анекдот, за найменшу непошану до малих і великих партійних вождів. Тому і варто згадати про харківський, тоді ще прилюдний, суд у Червонозаводському театрі.

До справи про убивство Котовського Скрипник мав безпосередній стосунок, як особа, що очолювала тоді на Україні радянську юстицію і прокуратуру. В цьому випадку за допомогою судової процедури "оформлено" ліквідацію Котовського — організатора відомих кавалерійських рейдів.

Григорій Іванович Котовський до революції сидів в одеській тюрмі за кримінальні злочини. Його збройні грабунки відзначалися сміливістю і навіть трохи романтикою, але це були все таки грабунки, правда в стилі Робін Гуда. Політичні в'язні були звільнені зараз же на другий день після революції. Котовському пощастило вийти з тюрми тільки кілька місяців після неї, бо він не був політичним в'язнем. Під час боротьби України проти більшовиків Котовський зробив багато для закріплення советської окупації. Його відомий кінний корпус після закінчення воєнних дій стояв завжди наготові в районі Бірзули. Це, власне, була не частина червоної армії, а

військо Котовського. Його одного слухалися і шанували його бійці. Вся територія, де стояв корпус, була під безконтрольною владою Котовського, який не визнавав втручання московського і харківського урядів.

Сам Котовський був сміливий авантюрист, жорстокий і свавільний, відомий необмеженим впливом на своїх вояків і тому непевний для Москви.

Вночі 6 серпня 1925 року, в радгоспі Чебанка (що фактично був маєтком Котовського) під Одесою якийсь Майоров убив Котовського. Про убивство було оголошено в газетах, був названий і вбивця. Можна було чекати жорстокої розправи над убивцею пролетарського полководця, контрреволюційної версії мотивів убивства й "обурення" народних мас. Але справа пішла іншою дорогою. За оформлення правосуддя взялися ті органи, про які писав у своїх статтях Скрипник. Майорова тихенько судила "чрезсесия губсуда". Уже в назві можна відчувати спорідненість з ЧК — "Чрезвычайной комиссией". "Чрезвычайной сессией" звалася в той час спеціальна колегія з судовими функціями для секретного розгляду контрреволюційних справ, яка складалася з трьох чекістів; вона ніколи не засідала в будинку губсуду, а виносила свої вироки в кабінетах ГПУ. Чрезсесія завжди розглядала справи без участі оборонця і цим не відрізнялася від подібних до неї, відомих органів розправи: колегії ЧК і колегії ГПУ.

На цей раз, щоб надати справі сякого-такого характеру законності, для участі в справі був призначений одеський адвокат Г. Я. Сосін. Це був єдиний випадок участі адвоката в історії існування чрезсесій.

Майоров виконував при Котовському якусь адміністративно-господарську роботу. Але з результатів закритого чекістського суду можна зробити висновок, що Майоров був чекістом при особі Котовського із спеціальними завданнями. Пояснення Майорова, як розповідав потім його адвокат, були, хоч і романтичні, але туманні. Майоров нібито побачив свою дружину разом з Котовським вночі у садку. Не витримавши образи подружньої честі, він убив Котовського. Суд чекістів задовільнився цією версією і багато не розпитував. Задовільнився цією версією і наркомюст та генеральний прокурор Скрипник. Майорова засудили до позбавлення волі. Через дуже короткий час адвокат Сосін зустрів свого незвичайного клієнта на волі і в дуже доброму настрої.

Скрипник згадував про те, як Ленін виряджав його на Україну. "В усякому разі прощальні слова Ільїча були про те, щоб я свідомо перегинав і загострював у боротьбі з великодержавним російським шовінізмом українське національне питання, ставлячи його за одну із сил розвитку пролетарської революції на Україні".

Разом з Леніним Скрипник розумів, що Українська Центральна Рада "мала перспективи стати на чолі всеросійської контрреволюції на ґрунті національного питання". Так само Скрипник разом з Леніном оцінював скликаний Центральною Радою з'їзд народів, який за словами Скрипника показав, "що вона (Центральна Рада) свідомо хоче стати всеросійським організаційним центром контрреволюційних сил, спрямованих проти пролетарської революції на ґрунті національного питання" ("Вісті ВУЦВК" з 20 грудня 1925 року).

Ще немає достатніх матеріалів, щоб відповісти на питання, як глибоко розвинувся в Скрипнику конфлікт між комуністом-більшовиком і українською основою його індивідуальності. Проводити лєнінську стратегію довелося йому не в стінах кабінету, а серед того народу, де він виріс, сформувався і до якого належав. Українська дійсність двадцятих років, спротив усіх національних сил цій лєнінській стратегії не могли не впливати на лєнінського ємісара — Миколу Скрипника.

Про сім'ю Скрипника знали мало. Перша дружина Скрипника, Марія Миколаївна Скрипник, більшовичка з 1906 року, була секретаркою Лєніна в совнаркомі в 1917-1918 роках. У Харкові вона була короткий час десь у 1923 році і знову повернулася до Москви. Це була жінка років 48-50, з м'якими рисами обличчя, з спокійними рухами і стриманим голосом. Одягнена скромно, вона нагадувала тих представниць інтелігенції, яких у російській імперії найбільше можна було зустріти серед акушерок і вчительок.

В літературі за кордоном ім'я М. Н. Скрипник згадувано в зв'язку з так званими Сіссєнівськими документами, які доводять факт одержання Лєніним грошей від німецького уряду. На листі полк. Бауєра до Лєніна є нотатка, підписана: "М. Скрипник". Цю нотатку писала Марія Скрипник.

Уже в перші роки роботи Скрипника в наркоматі юстиції почали згадувати у зв'язку з його іменем його секретарку, молоду і жваву жінку на ім'я Раїса Леонідівна Петрова. Поза очі її більше називали Раїчкою — з тим відтінком легкої іронії, яку завжди викликають занадто впливові секретарки при могутніх людях. Вона говорила мені, що її дівоче прізвище було Пєвзнєр.

В Кисловодському 1924 року на Кавказі я жив у тому самому санаторії, де й Раїса Леонідівна. Тоді ж був у Кисловодському і Скрипник в іншому санаторії для високих партійців. Щодня можна було бачити як Нарзанною галереєю проходив у парк уже немолодий нарком під ручку з молодю своєю секретаркою. Він був дуже старанно вбраний, в добре випрасуваному костюмі з чесучі, китайського шовку, матеріалу популярного в нас до революції. В його поведінці було багато галантності.

Молода секретарка наркома мала той рівень освіти, який діставали дочки середньо-буржуазного прошарку в гімназіях. Раїчка, років на тридцять молодша від свого наркома, була енергійна, рухлива і балакуча. Невисока на зріст, але пропорційно збудована, принадна жінка, і старий більшовик, після досить довгого періоду неоформлених романтичних взаємин з своєю секретаркою, оголосив її своєю дружиною. Історія доволі звичайна для старих мужчин, коли вони мають гроші або владу.

Для нового подружжя умови житлового кооперативу вже не надавалися. Для наркома був звільнений і умебльований окремих будинок у Харкові на Садовій вулиці, недалеко від Чорноглазівської вулиці. В цьому будинку молода дружина згодом народила Скрипникові сина, якого назвали Миколою. Життя в будинку на Садовій було

невідоме харків'янам, як і життя всіх комуністичних вельмож. Ідучи цією вулицею, на другому боці, можна було бачити трохи далі будинок, огорожений муром з чавунними ґратами, ще й закритими залізними щитами. Тут жив Косіор, а згодом Постишев. Ця вулиця виглядала затишно, і навіть голодні селяни, що пробивалися в 1933 році до Харкова по хліб, не могли порушити спокою добре охоронюваних резиденцій вождів.

Скрипник застрелився напередодні зборів загальноміського столичного активу партії, де мали "проробляти" його помилки. Він мусів каятися перед двома тисячами рядових партійців — перед партійною вулицею.

Мені здається, що тема, як кінчали своє життя революціонери, давно займала думки Скрипника. Історія інтересувала його ще в дитинстві, а термідор французької революції був не раз болючою темою комуністичних дискусій. Один, мало відомий виступ Скрипника може допомогти зрозуміти деякі сторони внутрішнього життя старого більшовика.

В двадцятих роках, коли потилиця кожного члена партії ще була священна і недоторкана для кулі чекіста, в харківській газеті "Коммунист", органі ЦК КП(б)У, з'явилася в підвалі стаття Скрипника на тему, незвичайну для тих часів. Скрипник писав про книгу російського письменника-емігранта М. А. Алданова (Ландау) "Дев'яте термідора", видану в Берліні в 1923 році. Незрозуміло було, чому Скрипник обговорював зміст книги, яку ніхто на Україні не читав і не міг читати, за винятком небагатьох одиниць. Скрипник заперечував провідну, як йому здавалося, думку автора, що історія революцій повторюється. З почуттям вищості Скрипник висловлював певність, що цього разу — у більшовицькій революції — історія не повториться. Якого саме повторення не хотів старий більшовик? За спокійним тоном статті уважний читач міг почути жагучий зойк Скрипника: "Ні! На цей раз більшовицький Робесп'єр не помре на гільйотині".

З книги Алданова залишаються в пам'яті місця про те, як привозять труну з тілом Робесп'єра до спільної ями (la fosse commune). Гробок відкриває віко короткої дерев'яної скрині. З вузької щілини між дошками густими краплями просочується кров. У скрині лежить Робесп'єр. Але хіба це він? Кривавий недорубок, із шиї стирчить перетята кістка. Голова Робесп'єра лежить між розсунутими його ногами, приблизно по середині скрині. В очах Робесп'єра застиг жах. Може, в останню хвилину, вже під ножом гільйотини, він побачив у кошику ката відрубані голови своїх друзів. Від землі, яку гробок відкидає лопатою, іде сморід. На землю сідають темно-зелені, наче металеві мухи. З такими натуралістичними подробицями Алданов розповів про кінець Робесп'єра, і той, хто читав книгу, мусів надовго затямити цей опис.

Скрипник добре побачив своє майбутнє вже тоді, коли арештували Ерстенюка і Бадана, західних українців, які кілька років перед тим приїхали з-за кордону. То була велика акція, про яку сам Скрипник дуже клопотався і закликав галичан їхати до УРСР. Багато людей наїхали. Вони думали, що Політбюро в Москві хоче розвивати

українську культуру.

Ці двоє були щось більше як особисті секретарі Наркома. Близькі співробітники, може краще сказати асистенти, референти, навіть щоденні гості в нього вдома. Висловлюючись партійним словником — корешки, віддані люди, повністю свої люди, ідейно, побутово, службово віддані, без яких жоден відповідальний робітник не може працювати. Коли його переводять до іншого місця, вони за ним. Його нищать і їх нищать. Бо вони його панцер, частина його істоти — людської, адміністративної і партійної. Коли беруть корешка, то цілять в його хазяїна.

Тепер, недалеко від Садової вулиці, від будинку Наркома, там на Чернишевській 19 в кабінетах чекістів вони "признавалися". Скрипник, старий чекіст, знав, як це робиться. Старий партієць і великий знавець партійного механізму, він також розумів, що хтось хоче, щоб його близькі помічники "признавалися". Коли б їх хотіли просто прибрати, це можна зробити під іншою причіпкою і їх не буде. Але вони будуть "признаватися" в тяжких злочинах — в шпигунстві, в тероризмі, націоналізмі.

Він знав, що Ерстенюка і Бадана б'ють, що вони ніколи не вийдуть на волю. Шпигунів завжди били, навіть за ліберальних часів. Кожний удар, кожний зойк секретарів доходив до досвідченого вуха Наркомового, хоч як щільно оббито повстю і цератою двері кабінетів на Чернишевській і не пропускають вони звуку. Він знав, що то вже б'ють його самого.

Коли його Шліхтери проробляли на партійних зборах, то це вже було "оформлення" постанови найвищої партійної інстанції.

Прийшов і останній день. На завтра в театрі Муссурі партія затопче Скрипника одноголосною постановою партактиву Харкова. Зачитають постанову — партійну панахиду, піднімуться тисячі рук. Через кілька днів буде постанова ЦК, знімуть з усіх високих постів, може поки що переведуть десь на провінцію. Хоч с'як хоч так — кінець.

Чи не виринули тоді в його пам'яті спільна яма, сморід, Робесп'єр без голови, Котовський, Луб'янка, така йому знайома?

Нарком викликав телефоном свою дружину, сказав їй, що він зараз застрілиться, і попросив її дбати про сина. Після цього він вистрілив собі в серце. Це було в його кабінеті, в Держплані, на майдані імені товариша Дзержинського. Надворі стояв теплий літній день, був липень 1933 року. Конвент повалив Робесп'єра теж у липні (9 термідора — 27 липня 1794 року).

Умерти зразу Скрипникові не вдалося, бо він не влучив у серце. Партійні вожді, вражені несподіванкою, стояли навколо ліжка вмираючої людини. Скрипник у житті рідко всміхався. Тепер він зробив зусилля і, іронічно показуючи на невдало прострілені груди сказав:

— Це остання помилка Скрипника.

Він натякнув цим на свої "помилки", за які партія збиралася його судити.

В історії є подібні приклади шибеничного гумору. Існує переказ, що коли Кочубея з Іскрою, після їхнього доносу на гетьмана Мазепу, "допитували" і, після царського слідства побитих, відволокли на рогожі до в'язниці, Кочубей спитав свого товариша:

— Що, брате, смачні московські пряники?

Офіційне повідомлення про смерть старого більшовика прийшло не від центрального комітету комуністичної партії України. Ждали, яку формулу приготує Москва. Після довгих годин чекання прийшло повідомлення ЦК ВКП(б) з Москви про самогубство Скрипника. Це не був некролог. Це була лиховісна програма дальшого нищення українських націоналістичних елементів, у зв'язку з якими Скрипник нібито заплутався.

Поховали Скрипника в Помірках за Міським парком.

Над сином і дружиною наркома прийняли шефство-опіку високі партійці — Балицький, Косіор.

Здається, його останки потім перевезено до Києва, на Байкове Кладовище.

В 1938 році дружину Скрипника заарештували, а малого сина забрали з дому, треба думати — до одного з тих дитячих будинків, де виховували дітей зліквідованих комуністів.

Про Раїсу Леонідівну не згадують у теперішніх, виданих після "реабілітації" біографіях Скрипника. Очевидно, вона померла в концлагері.

Коли пролунав постріл Скрипника, населення сприйняло цю вістку відповідно до психологічної атмосфери того суворого часу, перебуваючи розумом і серцем серед апокаліптичних могил мільйонів замучених голодом українських селян. Це було байдуже зацікавлення до появи нового покійника, яке можна спостерігати серед людей, що довгий час живуть близько цвинтаря. Українська інтелігенція зіщулилася ще більше, чекаючи нових арештів.

ІВАН СІЯК СЕРЕД АДВОКАТІВ

У 1930 році була ліквідована приватна практика і адвокатів об'єднано в консультаціях. Клієнт мав право обирати собі адвоката. Гонорар, хоч і з винятком певного відсотку на адміністративні потреби й оплату персоналу, діставав адвокат.

У першій половині тридцятих років, коли колективізували сільське господарство, на бюрократичних верхах рішили зробити з адвокатів державних службовців для юридичної допомоги населення.

Це були найгірші часи того періоду. Дивно, що більшість з нас не думали залишити адвокатуру. Діяла в нас інерція, пасивність, любов до професії. Дехто намагався перейти на наукову роботу, власне педагогічну в юридичній галузі. Таких було мало. Інші пірнали в "юрисконсультацію". Хапали по два-три юрисконсульта, забіжить в одну установу, залишить на своєму столі портфеля, заскочить до голови установи в кабінет, біжить до іншої. Було модно робитися економістом, дехто переходив на цю роботу — бо скрізь складаються плани і економісти потрібні.

Нікому з нас не спадало на думку змінити професію радикально.

Один був молодий адвокат — виразний українець Павло Т. Бузань. Він визначався незалежністю вдачі. Коли його викликали до Наркомюсту, до відділу, що керував

адвокатурою, для неприємних розмов, Бузань прийняв рішення. Він вийшов з адвокатури і перейшов на "пролетарську" професію — став кваліфікованим будівельником. Це єдиний випадок сміливого розв'язання наших інтелігентських проблем в ті несприятливі для інтелігентів часи. Він показав себе добрим фахівцем на великих будівництвах у Харкові, був на Уралі. Через якийсь час вернувся і працював юрисконсультантом.

Перетворення адвоката на советського службовця з місячною платнею викликало серед адвокатури спротив цьому заходів влади, бо це було вже навіть гірше як колгосп.

Це вбивало ідею адвокатури.

На зборах адвокатів було чути дуже багато виразних голосів протесту проти знищення адвокатури.

Ідею зробити з адвоката чиновника підтримували тільки наші комуністи в Колегії. Головою Харківської Колегії Оборонців був тоді Іван Михайлович Сіяк. Він з темпераментом обороняв ідею Наркомюста. Мені здавалось, що Сіякові не тільки йшло про виконання директиви Наркомюста, про загальний напрям партії підпорядкувати державі і партії всі прояви життя (тоді ми ще не знали терміну "тоталітарний режим").

Психологічно Сіяк був чужий і національному складові адвокатури, де було небагато українського елемента, був чужий і духові індивідуального, неуспішного сектору життя.

Щоденна діяльність адвокатури полягала в обороні інтересів тієї ще неуспішної людини чи то проти тяжкого тиску кримінальних репресій чи то в обсягу матеріальних інтересів, квартира в жилкопі, власний будиночок.

Несподівано проти Сіяка, проти партійної лінії, став на адвокатському боці ніхто інший, як тодішній прокурор СРСР А. Я. Вишинський.

Він уважав, що в судовій і адміністративній системі має існувати адвокатура, а не службовці — юридичні порядники.

Інститут адвокатури був збережений. Через деякий час навіть була скасована попередня назва "оборонець" і введений термін "адвокат".

Це тільки епізод в історії адвокатури і тут було б зайво говорити про лицемірство А. Я. Вишинського і його зверхників, коли настав період "єжовщини" і коли мільйони людей в найсерйозніших справах, де йшло про їхнє життя і волю, були позбавлені права на оборону і хоч би якийсь суд.

Іван Сіяк на моїх очах доживав своє життя галичанина в УРСР. Він мав свої заслуги ще з часів Галицького Ревкома. Проте кар'єра його проходила непомітно. Він рахувався також на роботі і в Харківському Інституті Марксизму і Ленінізму. Про його наукову роботу я не знаю.

В нашій Колегії Оборонців він не міг себе проявити нічим. Думаю, що він, знаючи добре, куди прямує лінія партії — проти українського націоналізму, передчував свій кінець. Велике нервово напруження відчувалося в ньому. Можливо, що це була давня, природжена нервовість. В сірих, холоднуватих його очах тепер можна було прочитати

ще й нудьгу зацькованої людини. Видно було, що він самотній, до болю самотній в цій метушні щоденного життя, де на кожному кроці були смертельні пастки для людей української культури — партійних і безпартійних.

У мене до нього була непоказувана симпатія, та національна симпатія, що прориває партійні і офіційні бар'єри.

Неподібний до Івана Сіяка був його брат Микола Михайлович. Іванова партійність, односторонність, динамічність були зовсім відсутні у брата. Микола Сіяк був делікатний, з добрими манерами галицький інтелігент, що мав нещастя приїхати на Україну на заклики Скрипника. Його культурний багаж був використаний мінімально — він викладав українську мову на українізаційних курсах. Українізував він і харківських адвокатів, при чому користувався в них великою симпатією і пошаною.

Обидва Сіяки зникли ще задовго перед ежовщиною.

Про галичан в УРСР мені розповів інтересну річ один тюремний приятель якимсь у тюрмі. Він знав технічні прийоми відомих "органів", бо колись належав до втаємничених.

Всі, або майже всі галичани, говорив він, були завербовані заздалегідь. В перші роки, коли вони з'явилися з Галичини більшими групами, арештовувано тільки окремих з них. Їх примушувано давати свідчення на багатьох галичан, які ще були на волі. Такого автора розлогих свідчень засилали до таборів, а його "спільників", яких він ніби то завербував до організацій, не чіпали. Ніби нічого не сталося. Могло проминути кілька років, живе собі й працює такий "завербований".

Коли ж приходить призначений органами час, беруть чоловіка і показують йому, що він член контрреволюційної організації, що його завербував такий і такий. Отже вербовка була якийсь час ніби законсервована, але як усякі консерви, зберігала своє значення. "Завербований" після відповідної процедури "слідства", звичайно, мусить признати себе за винного. Коли треба, він і сам когось ще завербує.

Серед небагатьох українців у харківській адвокатурі був якийсь час — кілька років усього — один дуже завзятий патріот — Микола Олександрович Миколаїв. Миколаїв вернувся з еміграції. Він казав, що у Варшаві був секретарем комфракції Сейму, очевидно, сам безпартійний. До революції на Поділлі працював секретарем Окружного Суду. Він мав добрий рівень освіти. Жити на Поділлі у рідних місцях, де в нього залишилася дружина, йому не дозволили. В Харкові він жив без дружини. Великої адвокатської практики не міг розвинути, але заробляв на життя. Національні почуття в ньому просто клекотіли. Дійсність, що її він побачив, примушувала його тільки мріяти, що колись українська національна чрезнавичайка почистить кого треба.

Несподівано і він зник. Це були ще ранні роки лагерного мучительства. Про перший рік його заслання збереглися відомості від людини, що була з ним. Подаю їх — вони характеризують тодішні умови.

Ешелон із засудженими з харківських тюрем вийшов 30 березня 1930 року. До Владивостока прибув 26 квітня. Того ж дня всіх погнали пішки до зруйнованої казарми

на шостому кілометрі залізничного відгалуження. Після переклички спитали, хто тут артисти, співаки, музики. Миколаїв зі своїм супутником з ешелону І. Макогоном (який подав відомості), вийшли три кроки наперед разом з іншими "артистичними" силами. Всіх таких повели до казарми, там були двохярусні настили — нари, недавно звільнені від полонених китайців. Енкаведист сказав: "скоро перше травня і ви маєте прискорено приготувати концерт і водевіль. Програму дістанете і всі матеріали.

Миколаїв зробився суфлером і переписував ролі.

Для свого супутника він був ніби рідний батько.

Після концерту всіх розіслали на різні роботи.

Миколаїв зробився секретарем у технорука Первушина.

Макогон скоро занедужав на тиф. Миколаїв і далі дбав про товариша, щодня через сестру передавав молоко і печиво, що їх він міг через Первушина діставати поза табором. Коли з лікарні ослабленого, ще хворого чоловіка вигнали на роботу, Миколаїв примудрився влаштувати його до канцелярії кур'єром.

Після того цих двох лагерних товаришів розлучили — довелося працювати на шахтах і слід Миколаїва вже в 1931 році пропав. Супутник його на все життя зберігає пам'ять про цю людину прекрасної душі. І досі через сорок років стоїть він перед ним, його міцно збудована постать, з накинутим на плечі зимовим пальтом з каракулевим коміром, трохи сива голова.

Таким я його бачив і в Харкові, людину ставну, гарну, з гарною головою. Характер у нього був гарячий, поривчастий і радісно думати, що він на засланні проявив до випадкового лагерного товариша в тяжких умовах ту шляхетність і дружбу, які відрізняють справжню людину від бидла і раба.

Остання адреса цього українця: Первое Отделение Дальлага ОГПУ — шість кілометрів від "Второй речки" — передмістя Владивостока.

Адреса не для листування, звичайно. Подаю її для ілюстрації Шевченкових слів:

"Одна Сибір неісходима".

НЕЗАЛЕЖНИЙ ЕСДЕК ВИСОЦЬКИЙ

Українських лівих марксистів, що еволюціонували (волею чи неволею) від соціал-демократії до комунізму, на поверхні життя було небагато.

Не можна вважати за марксистів тих численних молодих українців, які залишились відомими під іменем боротьбистів. Комуністи з офіційної і панівної КП(б)У, куди боротьбисти "влилися" на початку 1920 року, іронічно казали, що Блакитний за одну ніч з народників зробив боротьбистів марксистами. Це була правда.

В 1917 році за неписаними законами революційної моди всі партії поробилися революціонерами і соціалістами. Самостійники називали себе — соціалістами-самостійниками. Помірковані демократи, чесні ліберали передреволюційного часу мусіли звати себе соціалістами-федералістами. Передреволюційних марксистів було небагато. Один з найлівіших марксистів Зіновій Висоцький доживав непомітно у

Харкові тридцятих років і непомітно пішов з цього світу.

Зіновій Висоцький, псевдонім Степовий, певно був найяскравішою постаттю серед невеликої УКП — Української Комуністичної Партії. Різниця від офіційної КП(б)У не в розміщенні однакових слів. УКП — комуністи — самостійники, українці. КП(б)У — обласна організація всеросійської до краю централізованої і нівелюючої партії.

У Висоцького був великий політичний темперамент, гострий розум, гострий язик, здібність формулювання, твердий характер. На трибуні, я пам'ятав з 1917 року його різьблений профіль, холодні зеленкувато-сірі очі, хрипку голосну мову. Він мав індивідуальні риси, що не забувалися.

Востаннє, за демократичних часів, я чув його на Херсонському Українському Губерніальному З'їзді в Одесі. З'їзд відбувався в аудиторії Хімічного Корпусу на Ольгіївській вулиці, одній з тих затишних вулиць Одеси, куди знизу від моря доходить подув чорноморського порту. М'які дні жовтня 1917 року і на тротуарах вже "шелестить пожовкле листя".

На з'їзді головував В. М. Чехівський. Сергія Павловича Шелухина, члена Одеського Окружного Суду, не соціаліста, Чехівський чемно, холодно і з почуттям дистанції, називав: громадянин Шелухин. Всі ми, решта з'їзду, були: товариші. В ці дні, на північному кінці вчорашньої імперії сталася подія — 25 жовтня упав уряд Керенського. Значення тієї події не всім було зрозуміле. Під час її обговорення український есдек — незалежник Висоцький оцінював переворот як ослаблення центральної влади, що давало більші можливості для розвитку українського життя. З позицій українських йому здавалося, що цей переворот не може пошкодити розвитку українського життя.

В Харкові я зустрів Висоцького вже не на трибуні. У невеликій кімнаті в Наркоматі Юстиції, де працювало чоловік п'ять, керівником їхнім був Зіновій Степовий. Цей закамарок називався Підвідділом Кодифікації Законів, а справді це було бюро перекладачів і редакторів мови, які підготовляли до друку в офіційному збірнику законодавчі матеріали. Один із заходів українізаційного курсу. В перших роках збірник законів УРСР своєю кричущою неграмотністю добре показував, що грамотних українців не підпускали навіть до технічної перекладацької роботи.

Гірка іронія долі. Яскравий українець комуніст, апологет незалежної української комуністичної партії і держави в ролі старшого перекладача московських законів.

Пам'ятаю тих "кодифікаторів". Культурні українці на технічній роботі перекладачів. Один з них галичанин Дністренко. Здається це був псевдонім. Як і Висоцький, ходив щодня Садово-Куликівською вулицею на марудну роботу, в голові гіркі думки патріота, з такими ж болюче ображеними почуттями. Він, як і Висоцький, така сама сіра шкапа "українізації". Під час цієї українізації навіть Наркомюст і Генеральний Прокурор Скрипник не думав, що треба до свого ближчого оточення додати українців-комуністів. Серед його найближчих важливих співробітників — помічників Генерального Прокурора — не було ні одного українця. Справа обмежувалася перекладачами.

Коли Мирослав Січинський, в минулому романтичний убивця Потоцького, в сучасному советофіл, відвідав Харків, Дністренко зустрічався з ним і трохи показував

йому місто. Після від'їзду Січинського, Дністренка викликали до відповідних "органів" і детально розпитували про кожний крок Січинського. Відповідні органи, очевидно, не дотримувалися ідилічних поглядів, поширених особливо на Кавказі:

Нам каждый гость дарован Богом

Какой бы ни был он среды...

Ала верды, Ала верды.

і стежили пильно й назирцем за своїми гістьми, почесними і шанованими.

Другий перекладач був вивезений з Галичини за першої війни москвофіл Михальчук. Москвофільство з нього скоро обсипалося і довелося йому в таборах кінчати життя українського інтелігента-патріота. Дністренко зник ще перед Михальчуком.

Тяжко кінчав своє життя Степовий. Десь у 1935–36 році ще перед масовими нищеннями періоду Єжовщини його судила Спецколегія Харківського Облсуду в закритому засіданні, під головуванням чекіста. Не знаю, як оформили його справу. Слідство вело НКВД. Таку людину мусіли мучити довго, він був не з тих, кого легко зламати. Його засудили до розстрілу, адвокат подавав касаційну скаргу. Степовому довелося довго каратися, чекаючи смерті в смертній камері. Нарешті вирок затверджено. Адвокат, що провадив його справу (з числа допущених до участі в Спецколегії), хоч і мій приятель, не мав права розказати мені деталі справи.

З лівих марксистів українців, що вступили до офіційної КП(б)У, був відомий Андрій Річицький. Цей делікатний інтелігент написав у свій час книжку "Тарас Шевченко в світлі епохи", де з допомогою чималої кількості цитат доводив класовий характер творчості поета. Річицький керував один час Держвидавком.

Якщо Степовий (обидва з однієї політичної течії) був козак характерник з буйного степу, перенесений в добу диктатури і тиранії однієї партії, то Річицький мені здавався нащадком мирних наших гречкосіїв. Набрався він революційної словесности десь по містах, а сумирної вдачі своєї позбутися, звичайно, не міг.

Апокаліптична доба колективізації в моторошно-кумедний спосіб проковтнула й цього революційного інтелігента. ЦК Партії надіслав його як уповноваженого для хлібозаготівель тоді, як ламали хребет селянству і готували голод, до Арбузинського району. Це багатий район з плодючою землею, як їхати до Одеси, а залізнична станція зветься Кавуни. Діставши партійні директиви, Річицький перелякався, що не виконає волі начальства і намагався "старатися". Скликав сільські збори ночами, бо партія наслідувала методи нічної роботи відомих своїх "органів", вимагав "узяти хліб з кров'ю". Так, принаймні, я читав у копії вироку, який мені випадково довелося побачити. Партія любить карати деяких своїх надміру ретельних слуг після того, як вони виконують сумлінно партійні накази. Річицького засудили на десять років. Дальша доля уповноваженого ЦК невідома.

ПАМ'ЯТІ МІХНОВСЬКОГО

З колодязя сунули нові орди пацюків.. Вони сотнямибігали по... моєму тілу... Огида, що їй немає імені в людській мові, стисла мені груди і якимсь липким холодом заливала моє серце.

Едгар По

На наших очах зникає поняття честі. Недавно ще стрілялися люди, коли не могли заплатити програних у карти грошей, або зловлені на нечесному вчинку, або розкриті шпигуни. Не тільки офіцери. Один з моїх родичів, статечний землевласник, хазяїн і працівник, прожив життя в долині річки Телігул, в тій частині України, що тяжить до Чорного моря. Коли тільки почалася революція, сільський комітет, ще не комнезам, просто нова влада, викликав його. Його образили, він побачив зруйновану ієрархію життя, сплямовану свою гордість і честь; вернувся додому, дістав рушницю, револьвера не було. Зняв чобота, натиснув пальцем ноги курок і вистрелив собі в голову.

Ми не замислюємося над тим, яка коротка пам'ять у людей про людей.

У новому Харкові вже мало пам'ятали про Миколу Міхновського, адвоката, який на початку нашого століття виступив з гаслом самостійної України.

Доводилося мені ходити Михайлівською вулицею (тепер вул. Яковлева) і я, новий харків'янин, не знав, що в будинку номер два колись жив Міхновський, в тихому районі біля церкви й недалеко масивного будинку, де колись були судові установи, а тепер розмістився штаб Української Військової Округи.

Зрідка в розмовах з небагатьма людьми, які знали українця адвоката, прохоплювалися деталі. Говорили про його особисту чесність і принциповість, гостру накресленість його національних поглядів. Один старий адвокат казав мені про Міхновського, який був неодруженим, як той розповідав, що він ніколи не мав інтимних зв'язків з не християнками.

Люди мого покоління, особливо по містах з мішаним населенням, які часто в мішаних шлюбах знаходили не тільки розв'язку для інтимного потягу до людини іншої віри і раси, а інколи виявляли й демонстративний протест проти старих упереджень, вислухали б заяву Міхновського з іронічною посмішкою всякого молодшого покоління.

Ця складна проблема і через шістдесят років після признань Міхновського залишається актуальною в нашому змінному, скаламученому світі. Недавно в Америці на конгресі авторитетних провідників і учителів старої релігії — єврейської ухвалено постанову проти мішаних шлюбів. Католицька церква дотримується цієї ж настанови.

Міхновський в перші роки нової влади ховався, учителював десь на Кубані. Повернувся не до Харкова, а до Києва. Після кількох викликів до ГПУ, не пішов на новий виклик, покінчив життя самогубством. Був це страх перед арештом? Не знаю. Може, велика огида, той стан, коли людину нудить до блювоти, щось подібно до того, як у деяких людей викликає поява пацюків.

Ми поволі, етапами привчалися до нового нашого правного, краще сказати безправного стану, меншими дозами і це помагало жити. Міхновському відкрився Київ

двадцятих років не золотом своїх соборів і блакиттю неба, а темною пашею людського приниження в чужих катівнях. Він по своєму оцінив стан речей і повісився.

У КИЄВІ В ЛАВРІ

*Але, мандрівче, тут на пісках стань,
Глянь на химери бароккових бань,
На Шеделе білоколонне диво.
Живе життя і силу ще таїть
Оця земля зелена і дрімлива,
Ця золотом цвяхована блакить.
М. Зеров*

Так, стоячи на пісках лівого берега, поет бачив свій **Київ** "замріяний, золотоголавий".

Коли я бував у Києві, я бачив його не з лівого берега, а так би мовити з середини, там, де стоїть все місто — його вулиці, люди і церкви — на правому, високому березі Дніпра. Не було такої чарівної перспективи, про яку говорить поет, проте Лавра була тут близько, занедбана, обідрана, але прекрасна і велична.

Лаврська, мазепинська дзвіниця, оте збудоване Шеделем "білоколонне диво", була тут, як прийдеш бувало до Лаври. Стоять мазепинські мури з 1698 року. "Дзвонів стоголоса мідь" уже замовкла з наказу влади. Не стало вже феноменального великого Лаврського дзвона, що його було чути за сто кілометрів. Назавжди житиме в пам'яті час, коли я чув його. Одного разу я ночував у Печерському районі і вранці був збуджений великим дзвоном Лаври. Людина скаламученого століття, цинічної і малоцерковної доби, я пережив цей ранок як велику подію.

Коли забирав владу над повітрям цей певний себе, низький і незвичайної сили звук міді, важко сформулювати враження. Відомо, що про музику багато не скажеш словами. Тут була вищого значення музика, без модуляцій, урочистіша за гудіння тисяч могутніх органів.

Потужне коливання пливло над містом, над великою рікою, над лісами, полями і людськими житлами. Здавалось, що цей дзвін торкався всього тіла і робив небуденною, святочною кожен годину життя. Він приходив з тих високих сфер, де немає князя і смерда, і мовив всім благою вість, вість про щось більше за людську суєту.

В тридцятих роках цього великого дзвона вже не було. Не було Михайлівського Золотоверхого Монастиря, що довгі століття стояв на цій землі. Ідучи до Лаври, вже не побачите Мазепинського Никольського Собору, його благородне українське бароко. І його по-босяцькому крадькома знищили якісь лакузи. Хто були вони — чи губерніяльні чи харківські, Затонський чи Скрипник, ми через рабську нашу байдужість не знаємо.

За кордоном, в той час на чужині поет думав про Київ:

*І від віків столичний город вдовий,
І князь і каган відійшли навік,*

Лишень живуть міцним життям будови

І голосний їх кам'яний язик.

Поет ще не знав, що "міцне життя" будов теж тепер стало непевне. Серед соломи, очерету і глини наших хат, що легко зникають, тільки кам'яні будови є тривкі пам'ятники минулого. Через це вони завжди і під загрозою.

Колекціонер — це найщасливіша людина.

Гете

Лавра стояла. В тридцятих роках там можна було зустріти старого пана з доброзичливим виразом обличчя, м'якими рисами, спокійними манерами, що даються через спадкове володіння майном і культурою предків.

Павло Платонович Потоцький, цей старий пан, любив сидіти на лавці при вході до Ближніх Печер. То чарівний куток на схилі київських гір із затишною церквою, збудованою козацьким полковником Герциком на початку XVIII сторіччя.

А найчастіше цього пана можна було побачити ближче до Лаврських воріт. Прийшовши з вулиці попід надбрамною Троїцькою Церквою, що її збудував князь Микола Святоша, бувши ченцем Монастиря в XII столітті, вступаємо на подвір'я, оточене невисокими келіями граціозного і некричущого українського бароко. В глибині була Велика Успенська Церква.

Небагато є на світі місць, де архітектура так гармонійно зростається з природою. Поєднання лаврських церков і будівель з природним тлом дає тут людині глибоке душевне заспокоєння, радість, довгождану рівновагу. В Києво-Печерській Лаврі і нерелігійна людина, ще не заходячи до церкви, може відчувати радісну тональність цих місць.

Влітку на П. П. Потоцькому був військовий кітель кольору хакі, звичайно вже давно пристосований до цивільного стану власника. З його стриманої інформації можна було довідатися, що незносимий кітель походить ще з часів японської війни, що матерія, на споді червонувата, прекрасно оберігає від сонячних променів. Такі речі уміють робити на Далекому Сході.

Зразу після входу майже під самою надворітною церквою, на правий бік вела хвіртка до колишнього півчеського корпусу. Над хвірткою короткий напис: Збірка П. П. Потоцького.

— Граф Потоцький? — часто питалися прохожі.

— Ні. Просто Потоцький — полтавська шляхетська родина з Кобеляк, традиційно військова. В російській армії П. П. Потоцький був генералом гвардійської артилерії. Про такий чин ми, цивільні, з пошаною говорили: Не генерал-майор, не генерал-лейтенант, а повний генерал. Це не перешкоджало, а може помагало йому бути людиною скромною і демократичною в поведінці, думаю тому, що такі люди виростили без комплексу меншовартості.

Генерал був воєнний історик і колекціонер, допускаю, що колекціонер в ньому переважував. Його майно збереглося в Петербурзі в перших днях революції, бо було

взяте під охорону як музей. Свою спеціальну бібліотеку в 12 000 томів з військової і воєнної історії в середині 20-их років він, здійснюючи своє давнє бажання, передав Україні, і з нею все зібране за сорок років умілого і щедрого збирання. Уряд УРСР прийняв збірку і розмістив у просторому Лаврському Корпусі, де колись жили митрополичі співаки — "півчеському". У тодішньому київському путівнику можна було прочитати дані про цю збірку, що її завідувачем-куратором, за умовою передачі, був поставлений сам Потоцький зі скромною платнею.

Збірка Потоцького була менше відома, як Музеї Поля і Тарновського в Катеринославі і Чернігові, може тому, що вона була відкрита для публіки пізно.

Наскільки я помітив, Потоцький мав деякі спеціальні інтереси. Він дуже любив літографію і гравюри. Я сам був з молодості збирачем цього роду графіки і старий колекціонер дав мені багато радісних годин. Великою радістю було тримати в руках оригінали гравюр, прекрасні екземпляри, починаючи від Дюрера, кінчаючи старими літографіями. Цілком зрозуміло, що особливо воєнна історія у гравюрах була представлена прекрасно. Здається, його збірка була другою в імперії після збірки генерала А. А. Адабаша (може хто пам'ятає станцію Адабашівка в степах Херсонської губернії?).

Крім півтора десятка тисяч гравюр і літографій, у Потоцького було кілька сот полотен з історії воєн і зброя. Далі починалася для молодого українця мандрівка в суто український світ старовини. Були зібрані величезні джерела до історії України, щось із 17 000. Книги, видані європейськими мовами з XVII-XVIII століття про Україну незвично дивували своїм багатством. Павло Платонович бувало витягав якусь свою книгу, а потім показував мені німецький історичний журнал, де Д. Дорошенко писав про українську історіографію чужими мовами тих саме часів. Я міг почути горду заяву, що Дорошенко не знає про цю книгу. А Потоцький її має. Усмішка і гордість дослідника і колекціонера разом світилася в його розумно-лукавих очах.

В широких коридорах були розвішані рідкі літографії польського художника Наполеона Орди — зниклий назавжди світ поміщицьких садиб на Україні.

"Опис України" Боплана, різні старі карти України, рукопис Історії Бантиша-Каменського, книжка Хандльовська з описом запорожців, що емігрували до Австрії.

До великої збірки старих українських портретів невтомний збирач докуповував ще на свої скромні власні гроші (що то колекціонер!), бо нарком освіти не давав. Знайшов десь уже в Києві портрети XVIII століття і приєднав до збірки.

Для душі у Потоцького були особливі речі: перші видання "Кобзаря" з авторськими присвятами, перші видання "Енеїди" і, нарешті, окремо лежала книжка польською мовою "Естетика" Ліберта, що була в засланні з Т. Шевченком.

В Петербурзі букіністи знали Потоцького, знали його смак і несли йому рідкості.

То були години духовних розкошів — слухати Павла Платоновича і дивитися на його речі. Був особливий змисл у тому, що бойовий генерал українець з російської армії, заслужений і вмілий зберігач нашої старовини, прийшов сюди і живе зі своїми збірками серед нас.

Після його довгого, змістовного життя цей притулок біля стін монастиря туманно нагадував мені ті келії, "де братерство славне ожива і сивий гетьман мов сова ченцеві заглядає в вічі".

В новій, зміненій до коріння дійсності це порівняння не здавалось мені штучним. Якийсь предок генерала, може був з тих, що, мовляв поет "Матнею вулицю мете", ідучи в ченці. Служба в імператорській гвардії не перешкодила Потоцькому, що так любовно відчував незмінну Україну, бути тепер на історичній землі Києва вартовим її надбань.

Серед десятків інтересних старих меблів, що їх теж любив Потоцький, у кабінеті Павла Платоновича стояв прекрасний Жакоб і на ньому бронзовий дзигар, не музейна власність, а особиста.

Колись з нагоди двадцятип'ятилітнього служіння в офіцерських чинах Потоцького полкові товариші зробили йому цей подарунок. У вирізьбленому тексті вони перелічували бої, що в них відзначався ювіляр, історичні дати і місця турецької війни 1877-78 років, де бився молодий офіцер. Серед них були відомі нам зі школи, з дитинства Дубняк, Плевна.

Дзигар грав полкового маршу. Господар натискав пружину і ми, стоячи, слухали бойову музику молодості старого генерала. За вікном була Лавра, віки, дзвіниця Шеделя, щедроти Мазепи і небо, небо Києва.

Ми перебували серед гравюр і аромату старовини, серед древніх документів, книг і портретів з часів козацької державності. Старий українець професійний вояк недавньої доби, і молодий невійськовий, що міг бути йому онуком, слухали, схиливши голови, марш переможців над Оттоманською Портою.

Скоро настала перерва моїх візитів до Києва, до затишного Корпусу митрополичих співаків, де було зібрано стільки чудових речей. Робота, а потім прийшли тюремні сидіння.

В 1938 році, коли настали київські тюрми, тяжкі були часи для мене в одній із них. Офіційно звалася вона Філіал Внутрішньої Тюрми НКВД УРСР, а зі старих часів була відома як гауптвахта Медера. Медер за царя був суворий комендант міста і часто карав гауптвахтою. Вона була за високою огорожею саме навпроти Лаври.

Режим був тут суворий для мене і допити були тяжкі, правда без биття, просто не давали спати на протязі кількох діб.

Перед десятою годиною ввечері:

— Хто на Се? Збирайтесь на допрос.

І не полежавши за день ні хвилини — стежать, щоб ніхто не лягав, саме тепер, коли можна б лягти — збирайся.

Мелодійно задзвонять куранти на Лаврській дзвіниці і — "пошлі".

Слухаючи, як било годину в Лаврі, думав про те, яка це стара священна тут земля і що на ній діється.

Думав і про те, що в теплих покоях серед милих йому зібраних за ціле життя речей, ось тут під боком десь Потоцький. Не заздрячи думав, просто приємний спогад про те життя, де є люди і краса. Тепер був чорний ворон і вся тюремна безпросвіт.

Згадував ще, що як минути мою теперішню тюрму і трохи прийти до Краю Печерська, то відкривається краєвид на Дніпро і на Видубицькі обидва Монастирі. Один менше видний — древній, там де Перунові кричали предки наші "видибай, боже". Другий красень козацької доби — пізніший.

Раджу туристам з різних закамарків нашого розселення, які не бачили України і будуть там, якось проскочити через задні двері "Інтурист-готелю". Раджу добігти до Лаври, проминути її і там, де видно Видубицький монастир, відчути, що таке Київ і що таке Україна.

Сидів я по тюрмах і не знав, що діється з Потоцьким, а як вийшов на волю, закрутився.

В 1943 році в піднімецькому Києві, як я був там недовго, пішов до Лаври. Успенська велика церква лежала в руїнах. З того подвір'я, де ми сиділи часом з Потоцьким і Потоцький частував дітей з коробочки маленькими цукерками драже, було видно кістяк престольної церковної стіни. Недалеко могила Столипін, що хотів створити індивідуальне, міцне селянство і стримати революцію, вбитого Богровим у Київському Оперовому Театрі в 1911 році. Пливу з чорного лабрадору наполовину засипала цегла, тисячолітня цегла зруйнованої церкви. Поруч теж під уламками цегли могила Іскри і Кочубея. Я прочитав напис, зроблений нашою старою мовою: року 1708 місяця іюля 15 дня посічені серед Обозу войскового за Білою Церквою на Борщаговці.

В Лаврі якийсь чернець загально російського стилю трохи поговорив зі мною.

Ворота тюрми, де я колись нудьгував, були відчинені і з двору німецькі солдати мирно щось вивозили.

Збірки Потоцького не було і сліду... Прохожий чоловік, що жив на території Лаври, знав Потоцького і розказав мені про нього коротко. Вісімдесятилітнього колекціонера зі старою дружиною вдвох арештували в 1938 році. Вони не вернулися.

Я пішов назад до міста. Дзигарі на дзвіниці Шеделя тепер не дзвонили.

СУД У ТЕАТРІ

Процес Співки Визволення України — СВУ був показовий процес. Чужинці називають такі суди театральними. Процес СВУ відбувався на сцені Харківської опери. Цей театр і досі стоїть на Римарській вулиці.

Передсудове слідство було проведене в Києві. У Харкові тодішнє всеукраїнське ГПУ закінчило слідство й організувало суд.

Підсудних привозили з тюрми не в "чорних воронах", а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з "пирожними". Організатори явно перегравали, пересажували свою роль гуманних учнів Держинського. Особливо, ці масні і демонстративно великі солодощі, кондитерські вершини тодішнього щасливого життя, були тут не до речі. Проте, думаю, що відкинути, відсунути їх підсудний академік Сергій Єфремов, людина великої гідності, не міг. Не могли й інші. Так само не могли відкликати своїх попередніх свідчень, даних у

Києві, вимучені довгими днями і ночами без сну. І признання, і театральні солодощі все належало до заздалегідь розробленого ритуалу і підсудні мали коритися йому.

Про суд дуже докладно писали в газетах і передавали через радіо всю судову процедуру. Серед публіки в театрі в більшості було мало українців. Сумна доля людей приречених і суджених у трибуналах революцій. Доводиться їм у найтяжчі хвилини бачити довкола не друзів й однодумців. Тільки родичі тут були. Але мовчазна маса в театрі (квитки на процес розподіляли через советський апарат) нагадувала юрби в трибуналах французької революції.

Судив спеціально призначений склад Кримінальної Судової Колегії Верховного Суду УРСР, голова — Приходько, члени — Соколянський і Волков. Був також запасний член Колегії. Приходько і Соколянський ніколи не були суддями.

Голова — Антін Приходько — з тих українських інтелігентів, що складали верхівку української партії боротьбистів, лівого крила українських соціалістів-революціонерів, і були прийняті, влилися індивідуально в компартію в 1920 році. Приходько був заступником Наркома Освіти.

Свою роль судді він виконав і був ліквідований ще перед 1937 роком. Його рідного брата, теж члена партії, але менше відомого, я бачив у коридорі Спецкорпусу тюрми номер 2 в жовтні 1937 року. Це був рідкий випадок, коли в'язні з різних камер могли зустрітися. Брат Приходька показав мені вибиті на допиті передні зуби.

Іван Опанасович Соколянський — талановитий педагог, на чолі Інституту Дефектології мав великі досягнення в навчанні сліпоглухонімих. Через сім років я зустрів його в камері Внутрішньої Тюрми НКВД. Соколянський пройшов усі етапи тодішнього слідства і суду, але вийшов на волю, покинув Україну, переїхав на роботу до Москви. Вмер своєю смертю в Москві 1960 року.

Третій член суду Григорій Іванович Волков, перед революцією студент правник, син лікаря Гуревича з міста Миколаїв на Бузі. Працював заступником харківського губ. прокурора, потім головою Кримінальної Касаційної Колегії Верховного Суду УРСР. Серед тодішніх робітників советської юстиції він був один з найкультурніших і найбільше кваліфікованих і надавався на роль радника і керівника в процесуальних проблемах, які могли виникнути під час публічного розгляду.

Підсудний Андрій Ніковський, що під час процесу зберігав незвичайну в такій ситуації жвавість і бадьорість, дотепно назвав Волкова суфлером.

Волков згодом перейшов до Москви до Інституту Червоної Професури, де й був заарештований.

Коли оголошено вирок, я був у театрі. (Я вже повернувся з Кисловодського). Це була великодня ніч, але ні в цьому театрі, ні в місті не чути було голосного тисячолітнього "Христос Воскрес".

Чекання тяжкого вироку завжди напружує нерви. Тут за театральним фальшом і нібито прилюдним судочинством особливо почувалася присутність чужої, злої сили. Серед людей на сцені було і начальство. Вони трималися непоказно, але на них варто було подивитися. Під актом обвинувачення два підписи — Горожанин і Козельський,

обидва на сцені суду.

Горожанина мало хто знав. В концертних залах інколи можна було побачити цього інтелігента. З довшим, ніж звичайно, волоссям, що надавало йому артистичного вигляду ніби піаніста або скрипаля. Я чув від одеського адвоката Г. Я. Сосина, що Горожанин був родом з Акермана. Довгі роки Горожанин був Начальником Секретно-Оперативної Частини НКВД УРСР. Всі контрреволюційні справи підлягали йому. Він також був головою Чрезсесії, закритого суду для контрреволюційних справ.

Борис Козельський був керівником відділу, що відав українськими справами, і підлягав Горожанину. Про Козельського було більше відомостей. Він у советський час дістав юридичну освіту в Одесі. В Одесі слухав лекції професора Олексія Яковича Шпакова. Я сам років за десять перед Козельським, перед революцією в 1915-16 роках теж слухав блискучих лекцій Шпакова з історії Руського права. Коли в двадцятих роках О. Я. Шпакова ховали в Одесі, студент Козельський ніс разом з іншими труну популярного професора. Козельський був українець з Полтавщини з родини дрібних землевласників. Він мав культурні зацікавлення, любив старі гравюри і Ричард Іванович Домре, наш досвідчений букініст, залишав для Козельського добрі гравюри, а нам, невеличким любителям книг і гравюр, їх не продавав. Ричард Іванович шанував начальство.

Козельський перейшов на ту саму роботу до Києва, коли Київ став столицею, і в Києві кінчив життя самогубством. В центральній газеті довгий некролог про нього підписали українські партійні вожді, але збрехали, ніби Козельський помер через серце. Чомусь їм треба було сховати правду.

Мало знають про цих людей.

Серед старих гравюр, що їх я довгий час збирав, був у мене портрет генерала Дубельта, гравюра середини минулого століття. Вдивляючись в обличчя служачи жандарма з його вусами і підвусниками, думалося про те, як ці очі мали дивитися на Шевченка і Костомарова в Петербурзі, як вони пробігали протоколи зізнань кирило-мефодіївських братчиків.

Тут на сцені були сучасні Дубельти. Правда, проти них той старий Дубельт був ніжний янгол.

Разом з усіма чекає Горожанин. Він нудиться. Ось він підходить до академіка Сергія Єфремова. Той сидів на першій лаві скраю. Горожанин дуже невимушено, як добрий знайомий, щось говорить до Єфремова. Може якісь незначущі слова і ця розмова тільки ще один акторський жест у тій зловісній театральщині.

Єфремов був справді знаною і справді шанованою людиною. Коли він проходив приниження того показового процесу, сторонні, чужі люди говорили про нього з любов'ю і болючим співчуттям.

В його розумних очах і в усьому виразі обличчя відчувалася та повага людини, що витворилася в багатьох поколіннях предків — козаків, священиків і господарів свого поля.

Тепер на сумному лиці я побачив очі мученої, зацькованої людини. Я пригадав, що

він любив нагадувати слова Драгоманова: чиста справа чистих рук вимагає.

За стінами театру був Великдень без радісних дзвонів Воскресіння, тут був суд нечестивих. Проти Єфремова стояв незнаний псевдонім, один з тих недокінчених студентів, що в 1919-20 роках кинули українську провінцію і пішли служити, хто пером, а хто маузером і наганом в апараті нової влади. Вони не хотіли знати заповітів Драгоманова про чисті руки.

Директиви для Горожанина склалися не в Харкові. Співробітник Наркомюсту з категорії "перекладачів" казав мені, що він перекладав з української на російську матеріали слідства в справі СВУ для Москви. Річ у тому, що це слідство, як виняток, ГПУ проводило українською мовою.

Вирок читав Приходько, високий, вузькоплечий, лисуватий. Читав як завдання, як найнятий на нелюбу роботу, але читав і припечатував чужою печаткою.

Чи думав він, в яку категорію українців він записаний і коли прийде його черга? Він був товаришем Шумського і Блакитного, мусів розуміти.

Тяжко було йти на вулицю з того театру.

Арешти почалися в 1929 році, забирали людей по всіх повітах, по всіх районах. Харківський суд, ім'я СВУ був стислим гаслом для боротьби з національною Україною, з великим національним опором.

До нас, судових робітників, як приглушений відгомін широкого моря доходили з глибинних місцевостей справи, що свідчили тільки про невелику частину спротиву. Багато репресій здійснювано несудовим порядком. До Верховного Суду доходили інколи справи про убивства голів сільських рад, часто крізь вікно з обріза. Обріз, ця вкорочена військова рушниця, ще був популярною зброєю українського села. Його ховали в солом'яну стріху хати, та й деінде легко було сховати.

Коли б окремі вибухи ненависті й боротьби скласти разом, були б Гімалаї українського опору.

З тих роз'єднаних спроб залишилося в мене в пам'яті повстання в одному селі. Гордий взірець майже самогубства. Пам'ятаю ім'я ватажка — Ізот Майдабура. Ті повстанці мали гасло: Хай живе Махно, Петлюра, Ізот Майдабура.

ТЮРМИ І ЛЮДИ

Кінчався серпень 1937 року. На Україні стояли чудові дні. Крим і Кавказ переповнені курортниками, море було прекрасне.

30 серпня в Києві Голова Ради Народних Комісарів Панас Любченко, вродливий ясноокий блондин, покинув засідання Пленуму ЦК Партії. На цьому засіданні були присутні гості з Москви Молотов і Єжов. Любченко поспішав додому. Вдома він застрелив свою гарну чорнооку дружину і застрелився сам.

Про це нескоро розказала історія. 2 вересня, приїхавши з дачі, з Високого Посьолка, я прочитав у газеті тільки про самогубство Любченка. Про убивство його дружини газети не писали.

Харків жив своїм нормальним життям. Я дізнався від мого батька, який залишався в Харкові, що по мене вже вдруге приходили вночі. Він жив у іншому помешканні, але в одному домі зі мною і знав. Вперше були вночі ще тоді, як я з дружиною моєю Марією Романівною був у Криму, в Алушті і купався в Чорному морі. Я попрощався з морем і поспішив до Харкова.

Пересиджував на дачі, чогось чекаючи. Прийшли знову. Справа була ясна.

Тепер я їхав дачним потягом додому, на Садово-Куликівську вулицю.

Прийшли по мене тієї ж ночі. Для сусідів це була звичайна річ, побутова, зрозуміла. Трохи лячно, моторошно чути, як постукали, як зайшли, чогось шукали, як вивели. Але ж, слава Богу, не мене — думає сусіда. Та й за що мене? Я ж нічого не зробив. А за тим, певно, щось є. Кажали ж, здається, що він петлюрівець. І засипляють сусіди, бо завтра на роботу.

А для того, що ото його виводять, ця ніч як рана. Одрізали все дороге. Завалилося у безодню зрозуміле, звичайне життя, знайома праця, близькі, матір, дружина. Слизьке, огидне, таємниче завтра — допити, якісь провини. Та й кажуть, що звідти ніхто не вертається.

— Землетрус.

Але людина вдяглася, щось узяла в руки і виходить. Тим часом уже сонце і ранок. Сусідній двірник з дому доктора Піснячевського, рання пташка міської вулиці, замітає й байдужо, неуважно дивиться на мене.

Іду пішки з двома міліцейськими. Не було чорного ворона і чекістів. У цьому сезоні така сила роботи, чорних воронів на всіх не вистачить, а чекісти тяжко переобтяжені — недостача робочої чекістської сили. Раціоналізація праці — використовують звичайних членів міліції для арештів.

Іти недалеко від мене до Чернишевської. Міліціонери заводять мене до комендатури, здають і скромно виходять на вулицю.

В комендатурі взяли ордера на мій арешт, три статті за контрреволюцію з підписом і печаткою військового прокурора. Раціоналізація праці — прокурори підписували, не бачивши справ — комуністична партія віддала всю країну в досвідчені руки чекістів і прокурори їм підлягали.

Інший Харків, інші закони життя розкриваються мені з цього дня.

Як адвокат з великою практикою, я часто бував у тюрмах, знав канцелярії, куди викликали моїх клієнтів з камери, проходив внутрішніми дворами тюрми.

Тепер мої знання глибшають.

З Чернишевської 19, мене привезли до тюрми номер два на Тюремній вулиці.^[13]

Чорний ворон не заїхав у ворота. Мене випустили біля бічного тюремного муру. Я побачив оббиту залізом хвіртку, якої не бачив ніколи. За цією хвірткою мале подвір'я і я опинився без зайвих процедур у спецкорпусі — секретний спеціального призначення корпус.

У двадцять першій камері я знайомлюся з єдиним її мешканцем. Це дуже сумний,

але не розгублений інженер Г., відомий в Харкові своїми працями. Його арештували вдруге недавно, він уже "сидів" перед тим.

Без довгих передмов він дружньо повчає свіжого товариша з волі, що саме його чекає. Я слухаю.

— Ніяких доказів вашої провини вам не дадуть. Вас тільки питатимуть: хто тебе завербував і кого ти завербував.

— Куди завербував?

— У контрреволюційну організацію.

— Яку?

— Залежить од того, куди вас тулитимуть — в націоналістичну, шпигунську, терористичну. В таку, яку вони вам призначать.

Так у спецкорпусі досвідчений советський адвокат вислухав першу лекцію про советську спеціалізацію. Практичні заняття з цієї науки мали початися в кабінетах чекістів.

— Вербовка.

Від молдаванина до фіна, від Балтійського Моря до Тихого Океану.

— Вербовка.

Кого завербувати? Друга, брата? Кого бажаєте. Тільки, щоб не били, щоб не мучили без сну, навстоячки на конвеєрі,^[14] щоб не плювали в лице (все це було в програмі).

Але вербувати, вербувати. Якогома більше.

Це наказ партії, наказ великої доби.

Існує централізована техніка душевних і фізичних тортур, їх називають "допитами" (допроси). Методи мучительства однакові в усьому Советському Союзі. Коли до тюрми потрапляли люди з Туркестану, з Сибіру, вони розповідали, що допити й там такі самі. Невідомо тільки, як навчались тисячні маси чекістів. Мали бути курси, писані підручники, де марксистів-ленінців учили, як мучити людей і фабрикувати признання.

Виробнича техніка проста.

Арештованому насамперед доводять, що він уже не людина. Він, власне, уже не належить до того світу, який існує десь на волі. Побачень з близькими нема й не буде. (Був час — моя мати цілий рік не знала, де я). Якщо він боровся за советську владу і має ордени, їх без усяких постанов вищих органів зірвуть з заслужених грудей. Маєш робити те, що наказує партія і правительство, брехати на себе і свою сім'ю, друзів, а тобі вже оформлять твоє "чистосердечное признание".

— Ти думаєш Гітлер поставить тобі пам'ятника?

— На тебе витратимо тільки шість копійок! (ціна кулі, вона мінялася в устах слідчих — могли бути й чотири копійки).

Хоча недавно перед тридцять сьомим роком трудящі Советського Союзу дбайливо "проробляли" нову сталінську конституцію, трудящий в тюрмі мало вірив у свої права.

Улюблений письменник-гуманіст Максим Горький колись устами босяка говорив: "Человек, это звучит гордо".

Тепер той самий гуманіст писав: "Коли ворог не здається, його знищують". Я часто

чув од чекістів цю благородну фразу, скеровану проти неозброєної, замученої, беззахисної людини. Сотні тисяч безправних людей навчалися в тюрмах, а навіть перед розстрілом любити советську літературу в особі її найкращого представника Максима Горького.

В арсеналі знущань існувало багато всяких варіантів, але найпростіше було биття. В літературі це називається: фізичні методи впливу. Перший ступінь — коли мене били по обличчі. Це дуже образливо і відчуваєш, наче тебе вдарили в серце і воно завмирає від передсмертного огидного болю, але витерпіти людина може. Штовхани в груди, в ребра, якщо без переламаних ребер теж можна витерпіти. Чекісти мають певні градації щодо биття. За їхніми кулісами, в тихому кабінеті сидить собі такий чоловік, дуже інтелігентний, психолог, і рішає, кого як треба обробляти. Та тепер стало відомо, що в Москві сам Сталін давав інструкції, як треба бити високих вельмож. У нас, звичайно, це були менші люди, але через це биття було не легше.

О десятій годині ввечері в усіх кабінетах горить світло — починається праця. Праця кінчається о шостій вранці. З багатьох кабінетів чути матюки і стогони. Але не завжди. Здебільшого двері зачинені і в коридорах, конвоїри, що ведуть арештанта, псикають:

— Пс, пс.

Це, щоб не побачив арештанта іншого арештанта, щоб не зустрілися вороги народу. Ізоляція, таємниці слідства, тонка робота слідчих органів, що охороняють державу.

Та звідкись вириваються матюки і не змінне однакове на весь СРСР:

— Будешь підписивать. Підписивай. Мать, мать, мать.

Моя розповідь про тюремні зустрічі охоплює час від початку вересня 1937 року до листопада 1939 року у харківських тюрмах. Тільки місяці лютий і березень 1938 року я був в'язнем у київських тюрмах. Київський період я вирізняв у окремий розділ.

Харківський Обласний Відділ НКВД мав свою внутрішню тюрму в будинку НКВД — Чернишевська вулиця, 19. Цю адресу треба зберегти в пам'яті, якщо ми маємо історичну пам'ять. Довгі роки перед перенесенням столиці до Києва тут було НКВД УССР, а раніше ГПУ УССР. Сотні тисяч людей пройшли через цю Чернишевську Дев'ятнадцять. В 1937 році Харків був уже тільки обласним центром і знову через ті двері, непомітні для прохожих, тисячі людей ішли на знущання і загибель.

Комендатура містилася в малому будинку провінційного стилю, де колись жила мирно якась родина середнього достатку. Він притулювся біля високих воріт, що через них "чорні ворони" привозили в'язнів. Зразу за ворітьми через десяток кроків був вхід до внутрішньої тюрми. Це п'ятиповерховий будинок, збудований у дворі ГПУ-НКВД у тридцятих роках, очевидно, тоді як розбудовано і перебудовано цілий квартал. Про будівлю тюрми ніхто з нас не знав. З вулиці внутрішню тюрму не видно.

Від царських часів залишилися Холодногорська тюрма (тюрма номер один) і тюрма на Тюремній вулиці (тюрма номер два). Назва "Холодна гора" менше промовляла як назва місцевості. В країні, де тюрма грає таку велику роль, з Холодною горою насамперед зв'язане уявлення про неволю, ґрати, гніт. Цю велику тюрму побудовано на

початку нашого століття. Спецкорпус для в'язнів НКВД огорожено високими цегляними мурами від інших тюремних будинків. Тут був суворий режим, голодний пайок, повна ізоляція і безправність. В той час Холодногорський спецкорпус був найбільшою тюрмою в Харкові для політичних.

На Тюремній вулиці був колишній тюремний замок, навіть з чотирма вежами на центральному будинку — майже столітня будівля. Спецкорпус і тут огорожено мурами і дуже ізоляція.

У Києві внутрішня тюрма НКВД УРСР була тоді в колишньому Інституті для благородних дівць на Інститутській вулиці. Вона займала напівпідвальне (неглибоке) приміщення в будинку, що стоїть вздовж вулиці, навпроти великого будинку Гінзбурга. Для потреб всеукраїнського НКВД ця тюрма була мала і на Печерську існував філіал Внутрішньої тюрми НКВД УРСР, він був на Печерську, через дорогу від Лаври в будинку колишньої військової гауптвахти. Тут, як і на Інститутській, був надзвичайно суворий режим, у подробицях розрахований на те, щоб зламати тілесний і душевний опір жертви.

Лук'янівська тюрма в Києві — ім'я відоме як і ім'я Холодногорської тюрми — теж мала спецкорпус. Для мене Лук'янівська тюрма була тільки коротким пересильним пунктом.

Були ці тюрми на Україні тільки філіалами всесоюзної єдиної і неділимої тюрми СРСР.

Всякі думи, всякі спогади обсідають людину в тюрмі. Згадував я дещо. У Москві, на Арбаті відвідував я відомого колись адвоката Н. К. Муравйова. Він був помічником і учнем великого судового промовця Ф. Н. Плевако. В кабінеті Муравйова висіла фотографія Плевако з написом. Цю фотографію подано у збірці промов Плевако, що була перед революцією опублікована за редакцією Муравйова. Замість звичайної в таких випадках присвяти, Плевако написав французькою мовою думку якогось француза, що його ім'я я не можу пригадати: "Настане час, коли кат гратиме велику роль в історії Росії".

Дивлячись навколо, я бачив, що мені припало жити саме в той час, коли тюрма і кат грають надзвичайно велику роль в історії московської імперії.

Таємничий зоотехнік

Сидимо ми з інженером вдвох у камері, але не довго. Вкидають до нас чоловічка років тридцяти п'яти, чорнявого, худорлявого. Очі чорні, з блиском та в очах великий переляк. Усе курить і мовчить. Потроху звекає до нас і розказує.

Звуть його Крупенник Николай Николайович. В політичних партіях в минулому не був, професія — зоотехнік, працював десь в степах Старобільщини, на кінському заводі.

Малий чоловічок, мати з сестрою живуть у Харкові, і він тепер був з ними, на Садово-Куликівській вулиці, номер такий і такий. Я знаю, що це нові будинки Раднаркому, там дають квартири тільки відповідальним робітникам та чомусь не

звертаю уваги на цей факт.

Зосталися в квартирі мати й сестра, взяли нашого Крупенника в ніч тридцятого серпня. Ну та цієї ночі, здається, багатьох взяли.

Каже він, що не заводили його до камери, а зразу беруть до якогось великого кабінету. Річ не зовсім звичайна. Там двоє чекістів зі шпалами^[15], не кажучи словечка, вдвох починають бити його по лиці й голові. Довго били і все мовчки. Після того вкинули в одиночку, там же на Чернишевській, а через кілька днів до нас на Тюремну. От і все.

Сидить з нами Крупенник, все курить, а в очах усе переляк і велика нудьга. На допит його не викликають.

В той час ще давали передачі. Дістає і він. Бачу — на записці, де перелічені передані речі, він розписується: Микола. Думаю — значить ти не Николай, а Микола з української родини. Але мені байдуже, бо й свого з мене клопоту досить.

Далі почалися перекидування людей з камери. Куди пішов Крупенник, не знаю.

Для мене самого почався тяжкий період конвеєрів і не думав я про те, чого це маленького зоотехніка били в першу ніч аж два начальники зі шпалами так незрозуміло, так таємничо.

Існували тоді у внутрішній тюрмі на Чернишевській брехалівки. Коли звозять з інших тюрем людей на допит, то в НКВД існували так звані "шафи" (шкафи), куди запихали раба Божого чекати допиту, частенько на цілу ніч. В такій шафі сидіти дуже невігдно, тяжко, це частина виробничого процесу, яким нищать людську волю і тіло.

Брехалівка ж явище виняткове. Це камера, куди напихають багато людей, бо "шаф" не вистачає. Тут і трапляються зустрічі, поки візьмуть тебе на гору до чекістів, тут джерело інформацій, трохи пробивається мур нашої ізоляції.

Назву взято з залізничного жаргону. Бригади поїздного персоналу на кінцевих станціях своїх маршрутів одпочивають в службових приміщеннях. Сходяться різні бригади, розмовляють — от звідси й іронічна назва українських залізничників "брехалівка".

Однієї ночі був я в брехалівці під назвою перша парикмахерська, вузька кімната в підвалі, колись тут стригли в'язнів, а тепер нас напхано багато. Чую розмову двох українців партійних, їх уже били, вони попідписували. Прислухаюся, один з них каже:

— Коли Любченко приїхав з засідання Пленуму, він зразу застрелив свою дружину, яка мала прізвище Крупенник, а потім застрелився сам.

От і розгадка долі Крупенника.

Він був братом дружини Панаса Любченка, голови Раднаркому. Тому, зрозуміло, була і квартира в новому будинку. Зрозумілий і арешт малого зоотехніка зразу після того, як Любченко, знаючи закони своєї партії, пожалів свою дружину і вбив її перед тим, як убив себе.

Заздалегідь були позаписувані імена й адреси родичів людей призначених на знищення.

Апарат терору працював прекрасно. Хоч Любченко не дав себе арештувати і хоч

самогубство його не було передбачене в програмі Київського апарату, апарат не спізнився і тієї ж ночі в Харкові уже били брата вбитої жінки на ім'я Крупенник, яка була дружиною роздавленого апаратом вельможі.

Я більше ніколи не чув про Миколу Крупенника.

Аж через тридцять років ще одне ім'я з його сім'ї виринуло.

Є член партії Євгенія Гінзбург. Вона вісімнадцять років одбула в тюрмах Казані, Ярославля, Москви і на Колимі, залишилася вірною комуністкою, але докладно написала про тюрми і про допити. Її книжку видано в Італії в 1967 році. Залишилась вона вузьким і запеклим членом партійної касты, такою і в тюрмах була. Бачила тільки страждання своїх партійців і над ними проливала сльози. Її "Хроніку часів культу особи", як вона називає своє писання, я прочитав і найшов там дещо для нас.

В етапі на Колиму була серед засуджених жінок Таня Крупенник. Вона мала реченець не десять, а двадцять років. Сама Таня казала, що їй стільки трахнули, бо її суд припав на п'яте жовтня тридцять сьомого. Тоді саме вийшов новий закон, казала вона, що встановив новий максимум тюремного ув'язнення — двадцять п'ять років. Але в вагоні пошепки передавали: це тому, що Таня близька родичка Голови Раднаркому України Любченка.

Гінзбург каже, що Таня вірила, що партія розбере і що ніхто стільки сидіти не буде. У Тані були партійні навички двадцятих-тридцятих років, що їх не могли знищити ні тюрми, ні лагерь.

Про долю Таніну Гінзбург дізналася пізніше. В 1948 році Таня працювала ув'язненим агрономом на агробазі колимського совхозу Ельген. Там сталася пожежа.

Тані загрожував новий реченець, обвинувачення в диверсії, в підпалі. Гінзбург пише: "Одної білястої ночі короткого колимського літа Таню Крупенник — карі очі, чорні брови — знайшли в петлі в одній з теплиць, де вирощують огірки і помідори для лагерного і совхозного начальства. Над головою мертвої Тані кружляла хмара колимських комарів, масних, огидних, подібних до малих кажанів".

Тепер я бачу, що то була ще одна сестра мого камерного сусіди. Друга сестра була дружиною Панаса Любченка.

Далекий слід простягся від київської раднаркомівської квартири, де впала під пострілом свого чоловіка Любченка її сестра — теж карі очі, чорні брови, — далекий слід до теплиці на Колимі.

Їхня історія скоро забудеться.

Чому має бути інакше? Партійний білет не завжди дає право на пам'ятник.

І скільки їх було, скільки їх було інших українських жінок, без партійного білета, матерів, дівчат і дівчаточок, теж карі очі, чорні брови — що вмирали за наших часів без вини винуваті.

Кишка з села Чепіль

Четвертий прийшов у камеру Павло Григорович Кишка. Якийсь час нас було тільки четверо і ми добре пізнали один одного. Кишку привезли з села Чепіль, Балакліївського району. Казав, що гарне його село над Дінцем. Був він старший трохи за нас,десь після п'ятдесяти, ми шанували його.

Дрібний в костях, зграбний, штанці сільські, сіренькі й коротенькі. Знаєте, на селі промтоварів, мануфактури обмаль — "малувано". А черевики на ногах незграбні, грубезні, завеликі, звали їх у нас австрійські ботинки. Роззявлені вони були в нього, бо всякі зав'язки в тюрмі заборонено.

З обличчя видно, що мама в Кишки була вродливенька. Ніс у нього дрібненький, акуратний і рожевий від сонця. Очі світлі, веселі, ніби хитрі, але то не та наша хитрість, що всіх перехитрувати хоче. У нього інакша — мовляв, ми ж добре розуміємо один одного. Ніби підморгнути хоче, та все говорить жартома, та до всього приказка.

Тепер мали знищити його досконалыми державними способами.

Він знав, що значить советська власть і долю свою розумів, та в камері не показував, а більше жартував. Козацька вдача.

Як на прогульку нас виганяли, було йому тяжче. Сонце, повітря і трохи землі на тюремному дворіку. Земля хоч і тюремна, але ж таки земля, не цемент. Ото й підіймається щось з глибин душі.

Ходимо ми ті п'ятнадцять хвилин один за одним, як у тюрмах належить, руки за спину. Човгає переді мною своїми роззявленими "ботинками" Павло Григорович. Сухо, тепло, і під ногами сухенький пісочок трохи припав курявою. Кружляємо, нас четверо і кожний думає про своє.

Я й досі майже бачу плямки на землі, хоч дощу немає. Великі й не часто. Це Павло Григорович думає про своє, він про своє думає, не витирає сльози, бо руки треба тримати за спиною. Такі правила в тюрмі встановлено.

Скоро почали брати Кишку на допити. З Чепіля багато людей набрали в тюрму, справа була зрозуміла. В 1917 році були там люди активні, соціалістами-революціонерами себе вважали, але ж не більшовиками. Тоді ж по селах того зілля — більшовиків ще не було.

Не забула влада і після двадцяти років про тодішню активність села. Тепер прийшла й на Чепіль черга.

— Вербовка.

Приходить вранці з допиту Павло Григорович, нап'ється чаю й дивується: Все кричать йому — підписуй.

— А що ж підписувати? — каже. — Понабиралися слідувателі політики як сучка бліх у Петрівку. Усе про організацію та про вербовку якусь торочать.

І сумно всміхаються його ясні очі.

Тягають його щовечора на цілу ніч. Видно, справа серйозна для чепільчан.

Вертається раз уранці якийсь незвичайний, на лобі багато кривавих точок.

— Що це з Вами, Павло Григоровичу?

— То комарі покусали.

І сумно всміхається.

"Следователь" всю ніч гострими олівцями дзюбав лоба старому і все горлав:

— Будеш підписувати?

А підморгнути вже не може, та й усмішка не вдається. Не витримає довго Кишка! Доведеться йому підписати оте всеросійське "чистосердечное сознание", піде він на тяжкі роботи, не вернеться до свого гарного села Чепіль над Дінцем.

Я все згадую Павла Григоровича Кишку, його сумну усмішку, його розум, його спокійні рухи, гармонійні рухи людини близької до природи. Для політиків, для економістів він просто один із мільйонів "дядьків", що над ними треба зробити експеримент. Для мене він дорогий тюремний товариш і я досі бачу краплі його сліз на піску в Харківській тюрмі номер два.

Митрофан Малюга

Шпиг викличе його на поєдинок,
На прю з ним стане царський суд неправий,
А бойовищем буде в них застінок,
А переможцем вийде кат кривавий.

Адам Міцкевич (1830)

Був серед нас Митрофан Малюга. Працював агрономом у радгоспі десь у районі Барвінкова чи Балаклеї.

Я вперше побачив його в квітні 1938 року у камері внутрішньої тюрми НКВД на Чернишевській. Свіжий був арештант — обличчя ще здорового кольору людини з донецьких степів. В його торбі, як останній подих волі, ще пахтіла домашнього виробу шинка, покладена рукою дружини в останню мить перед розлукою.

Широкі плечі, міцні кістки, на зріст високий. На лиці вираз спокійної гідності, не дуже балакучий, з тих наших людей, що думають і діють поважно, знають людей не з книжок, уміють рішати справи самостійно.

Були в мене родичі такого стилю. Я любив таких людей. В основі своїй вони хлібороби і воїни, творці і оборонці життя. Щоб краще уявити таких людей, треба вжити контрасту. Я думаю, що вони завжди були і будуть протилежністю тим, мовляв Гоголь, "низьким малоросіянам, які видираються з дігтярів, крамарів, наповнюють, як сарана, палати і присутственні місця, наповнюють Петербург ябедниками, наживають, нарешті, капітал і урочисто додають до прізвища свого, що кінчається на О, склад в".

З біографії Малюги важило те, що він в 1933 році уже був арештований. Його тримали довго. Тоді мучили тільки тим, що не давали спати, та й цього було досить. Але його, щоб він підписав признання, водили вночі в підвал, ніби на розстріл. Значить, і тоді серйозно бралися за нього. Він не підписав, випустили. Справа залишилася, так би мовити, недокінчена. Український націоналізм не прощається, не забувається.

Тепер мали докінчити цю людину. Нібито спокійний, Малюга в душі, видно був до

краю напружений і під великим тягарем. Якось я ззаду легко торкнувся його плеча. Він здригнувся, як од важкого удару. Саме тільки чекання чекістських операцій, що сповняє нас нудотною огидою, за кілька днів так заголило вразливість міцної сорокалітньої людини.

Скоро мене перевезли до іншої тюрми.

Знову побачив я Малюгу восени 1938 року, уже на Холодній Горі, в набитій людьми одинадцятій камері спецкорпусу. Уже він пожовк, як усі, схуд надзвичайно, осталася від нього половина.

Про справу ми не встигли поговорити. Як він намагався свою справу спрямувати, я довідався пізніше. Способом тюремним, ліплячи картину з окремих шматків, зі зустрічей по різних камерах різних людей, міг я зробити реконструкцію його справи.

Влітку я сидів був на Тюремній вул. (тюрма номер 2) в спецкорпусі в двійнику. Замість двох там сиділо нас двадцять два.

Прийшов у камеру селянин з того самого Радгоспу, де агрономом був Малюга. Петро, назвімо його так, розказував, що його завербував Малюга і на очній ставці підтвердив вербовку, але якось невиразно, плутано.

Цей Петро був мало годящий для чекістських комбінацій. Він був малописьменний, ще молодий, бідняк, не петлюрівець. Для організації навколо Малюги, що мала б бути створена в паперах НКВД, він був поганий матеріал.

Схему Малюги я зрозумів пізніше, через довгий час, майже через рік, коли в одній із камер знову довелося мені побачити Петра. Тепер уже було багато шансів, що він піде на волю. На повторних очних ставках Малюга ще плутаніше говорив про вербовку, і на кінець зрікся своїх перших свідчень про Петра.

Тепер можна було зрозуміти наміри Малюги. Коли його домучили до того, що він мусів вигадати "вербовку", він умисно вербував людину просту, без минулого. Він давав плутану очну ставку, щоб не дати матеріалу ні проти себе, ні проти Петра. І, нарешті, він зрікся вербовки Петра. Думаю, що Петра він врятував. І це вже була заслуга Малюги.

Себе самого він не міг врятувати. Його підключили до інших національно виразних українців, придумали, певне, і вербовки проти нього. Різних людей тулили нахабно і цинічно до одної справи без усяких підстав.

Спроба Малюги не вдалася. Міцний був чоловік, але не встояв. Для мене він зостається одним із тих, хто намагався рештки своєї духовної сили протиставити апаратові убивців.

Міцний чоловік був Митрофан Малюга. Не підставляв покійно потилицю під кулю. Мав розум, волю до боротьби, боровся як міг до останнього. Упав у боротьбі.

Сковородинець Воскобійник

Смерте страшна, замашная косо,
Ти не щадиш і царських вопосов,

Ти не глядиш де мужик, а де цар,
Все жереш так, як солому пожар.
Хто ж на її плюєт гострую сталь?
Тот, чия совість як чистий хрусталь.

Григорій Сковорода

Був час, лежав я біля параші. Параша була велика залізна бочка, у камері було понад двісті чоловік і тільки дві параші. Таке сусідство не пахуче і не помагає людині почувати себе царем всесвіту. Бувало, що й бризки зрошували мене, теж не божя роса. Користь од цих переживань залишилася. Коли бувають нелегкі закрути в житті, згадую про холодногорську парашу, порівнюю і набираюся оптимізму.

В камерах був час великого застою, бо починалася доба Берії замість Єжова, проте щось потроху рухалося і місця наші на долівці мінялися. І я сунувся далі від параші — по драбині камерної ієрархії.

Тоді був у мене сусіда поруч і ми товаришували. Чоловік років під сорок, міцно збудований, навіть важкий і важко припадав на одну ногу, якийсь давній дефект. Звали його Іван Григорович Воскобійник. Служив колись, але не офіцером у Гренадерському полку. Про українське минуле тоді не до речі було розводитися, а останні роки він був на малій роботі, щось ніби завідувач господарства — завгосп в Інституті Шевченка. Він оформляв, між іншим, акварелі Шевченка в синє паспарту з золотими пасмочками, що надає їм такий чудовий аромат першої половини дев'ятнадцятого століття. Коли побачите ці Шевченкові акварелі тепер у Києві, згадайте, що над ними працював Іван Воскобійник, чиста людина.

У тюрмі зі споду душі лізе багато такого, що під сонцем життя на волі ховається: підлота, злоба, страх і одчай. Щаслива була людина з Воскобійника, у нього не було цих темних закамарків душі.

Якось напроти нас сидів один чолов'яга, в очах у нього, в каламутних очах кипіла ненависть до всіх, а на язика не те що оцет, а прямо відхідна яма. Була у нас з ним сварка, ну так собі тюремна сварка за дрібниці. Але замученому і пригніченому арештантові під час тюремної сварки хочеться ображати, бити, навіть убити. І мені так хотілося. А Іван Григорович без злоби, спокійно в мій бік:

— У мене дуже важка рука. Як вдарю його, можу покалічити. Залишмо.

Правда, важка і дуже в нього була рука та легкий, ясний, незатьмарений людськими пристрастями дух.

Розповідав він мені про Святі Гори, місця великої краси під Слов'янським, там він жив, а родом був з Лебедина. Тільки знаю, що рід його, рід Воскобійників завжди зв'язаний був із шляхетною бджолиною працею. На волі була в нього дружина з дівчинкою дочкою. Подружжя не радісне, дружина не дуже твердих подружних обов'язків і він знав імена інших щасливців. Але не мав проти неї зла і з тюрми оберігав її від клопоту, не хотів, щоб знали, де він. Через це не мав передач. Взяли його влітку в літньому піджачку, тепер надворі вже була зима, а він усе в тому піджачку і без речей.

Від людського зла, що нас тоді так мучило безоборонних, рятувався пасивністю. І

це було не через кваліть тіла. Тіло було міцне. Він якось піднісся над брудом, брехнею і насильством. Сам приймав свою долю ясно, а іншим хотів допомогти, щоб не було їм більших мук.

Я завжди перед сном хрестився маленьким, напівтаємним хрестом — тільки середину грудей. Він раз побачив і каже:

— Не треба. Побачать, донесуть. Може бути гірше. Я християнин, я сковородинець, але тут, серед них, не треба.

І до своєї власної справи ставився без надії, все підписав. Одна деталь його справи. Його "завербував" Сергій Пилипенко, Плужанський батько, який уже давно був на засланні. У Пилипенка під час його слідства вимусили "вербовку". Справу Пилипенка закінчили, його заслали на Північ умирати, а вербовку тримали про запас. Через кілька років, в 1937 році вийняли, бо прийшов час і на ту категорію людей, до якої належав Воскобійник. Кінець відомий. Воскобійник усе підписав, що вимагали.

І от прийшов час — собирайся з речами.

Коли Воскобійника забирали з камери, був грудень.

Мій батько вистояв кілька ночей під тюрмою з передачею. Передача була невесела, але потрібна — все речі для табору, теплі речі. Батько мій Платон Йосипович був людина практична. Десь умів дістати якусь особливо теплу білизну, кавказькі валянки, навіть нову шапку ушанку поклав у мішок.

Од свого достатку дав я пару теплої білизни Воскобійникові, і він швидко натягнув на себе. Стоїть готовий іти у своєму літньому піджачку, але вже краще, бо під ним є щось тепле. А шапки в нього нема. Даю йому свою стару, чорну каракулеву. Вже потерлася. Ех, стара шапчина — багато бачила вона. На волі бачила різні міста, процеси в судах, багато людей, молоді зальоти, під снігом радісні зустрічі. Тепер натягну нову — ушанку. А в моїй старій шапчині пішов Воскобійник.

Прощай, друже Іване!

Коротке прощання в камері. Скоро відчиняються двері.

— Давай!

Пішов Іван Григорович, не знали ми, куди пішов. Нескоро, в іншій уже тюрмі дізнався я, що під суд Військового Трибуналу, що стався на початку 1939 року. Втулили його в групу українських націоналістів, були там агрономи, був письменник Гордій Коцюба, і Воскобійника, і Коцюбу, і інших розстріляли.

В якійсь засекреченій совєтській ямі — велика має бути та яма, бо Харків більший за Вінницю, — засипали разом з іншими сковородинця Івана Воскобійника, мого тюремного друга. Засипали землею й ту стару шапчину, знак нашої тюремної дружби.

У Києві — в тюрмах

В кінці січня 1938 року мене знову арештували. Я лежав дома хворий на ангіну і з перев'язаним горлом попрощався з мамою, Марією Романівною і батьком о п'ятій годині ночі.

На цей раз іще менше було надії на поворот додому, бо я вже знав, як б'ють і як майструють справи.

Процедура в комендатурі на Чернишевській 19 звичайна — обрізання гудзиків, витягання шнурків із черевиків, камера в глибокому підвалі. Другого дня я вже на Холодній горі. У камері нанесено чобітьми багато бруду з "уборної", куди нас ганяють на "оправку". На брудну долівку в камері ми ставили миски з баландою і їли. Ветхого, вісімдесятилітнього селянина ми попід руки водили на оправку. Ноги його не носили.

Ще був серед нас в камері не звичайний подорожній, в європейському вбранні, інтелігентний єврей-хімік. Серед селянських свит і нашого советського швейпрома його вбрання робило його зовсім чужим. Я подружився з ним. Успішний доктор хімії в Німеччині, він рішив покинути той край, бо не бачив майбутнього для свого сина юнака, відчував, що й навколо нього петля зашморгується. У нього були широкі можливості, один друг в Південній Америці дав йому дім і харчі, давав гроші, але доктор не всидів у Південній Америці і попросився до Советського Союзу. Подумати тільки, просився до нас в 1937 році. Тут його з сином зразу й заарештували. Не знаю, що з ними сталося.

Мене через кілька днів взяли на етап. На станції Харків-Товарний я вже проробляв з іншими етапний ритуал, у дворі станції нам наказували присідати до землі, так нас рахували. Вагон був столипінський, тобто третього класу, але замість дверей до купе совалися ґрати.

Везли мене до Києва. В чорному вороні в Києві я не міг орієнтуватися, куди везуть мене самого у великій автомашині.

Копи висаджували мене з ворона, я побачив серед дерев корпус великого будинку, не тюремного стилю. В комендатурі я спитав, де я. Енкаведист сказав:

— У внутрішній тюрмі НКВД УССР.

Я мало зрадів з цієї новини.

Тюрма була мало подібна до інших тюрем. Пахнуло одеколоном, тюремщики в чепурних уніформах і з новими орденами. Недавно уряд роздав багато орденів такого роду працівникам. Внутрішні тюрми не мають специфічних тюремних ефектів для носа — всеросійського сортирного духу, дезінфекції, креозоту. А ця найвища на Україні інституція неволі була навіть пахуча.

Начальник внутрішньої тюрми Кобеньяк, теж з новим орденем рожевий красень, теж з одеколоном. З такою постаттю він міг би ґрати до революції головну роль в п'єсі "Степовий гість".

В коридорі половики — доріжки для тиші.

Режим, як і треба сподіватися, тут дуже суворий.

Після формальностей мене ведуть не до камери, а до карцеру. Не пояснюють, чому, але потім буде зрозуміло — не було інструкцій, з ким можна разом поселити новака.

Карцер — модерний кам'яний мішок, спеціально збудований у цьому приміщенні, де був колись Інститут благородних дівиць. Тут немає ліжка, немає стола, стільців, немає вікон. Я поклав сидора [\[16\]](#) під голову і заснув на цегляній долівці.

У сні я відчував присутність мами, її сині очі, ті великі очі, що колись під ніжними дугами брів і в рямцях м'якого чорного волосся світили мені завжди. Тепер вони були тяжко сумні, тепер вона була сива.

У київському карцері, під вартою орденоносців, без надії на цей раз вийти живим, я бачив матір. Не було вчинків, не було дії в тому сні. З недосяжних глибин підсвідомого в цю перелому ніч піднялося те, що люди не вміють сказати своєю бідною мовою, хоч воно найважливіше, найбільше з того, що вони мають на цьому світі.

Я говорив незвичайні слова. Я говорив ніколи не сказані моїми устами слова любові і ніжності. Все, що не було сказане, коли тихий хлопчик так боявся втратити свою маму, як вона була хвора, що не сказав шорсткий, колючий юнак, коли гірко й мовчки жалів маму за кривди життя, тепер говорив син на своєму мужеському сороковому році тяжкої тюремної ночі увісні.

Я не покличу нікого тлумачити той сон. Знаю, що в ту ніч нестерпне материне горювання там у Харкові прорвалося до мене і зродило той сон. Інші матері зрозуміють мене, їм можна розказати про мій сон у карцері Київської внутрішньої тюрми.

Шпурнуло мене в Київську дійсність.

Раннім тюремним ранком я був уже в камері, де застаю мужчину в дорогих тонких чоботях і в штанах галіфе. Щось подібне до "відповідального робітника" нашої країни.

Знайомлюся, називаю себе. Він теж представляється:

— Сідерський.

— Поляк? — питаю.

— Ні, єврей.

Сідерського арештували недавно в Києві. Вдома залишилася дружина — українка. Він був заступником Наркома Земельних Справ, а по партійній лінії членом Центрального Комітету партії. Уже ходить на допити до слідчого Александровича, поки що розмови ніби то загального характеру.

Наш високий партієць сподівається домовитись з НКВД, питання йде про ціну, не про правду, ні — по-діловому дивиться він у майбутнє. Сідерський ще не втратив певності, виробленої протягом багатьох років на високих посадах. Він іще думає, що тут свої люди. Мені здається, що в нашому становищі мало підстав до певності.

Переводять до нас з іншої камери товариша Фірсова. Фірсов з Харкова, директор Інституту Експериментальної Ветеринарії. Сам він не ветеринар, просто партійний директор. Його добре пошитий костюм у якихсь рудих плямах. Він був на слідстві в Харкові всю осінь 1937 року. Я сам добре знаю, що то значить — слідство 1937 року. Він каже, що його довго били і часто тягали, волочили по долівці. Паркет в НКВД на Чернишевській натирали фарбою, де багато охри. Руді сліди zostалися від того паркету.

Після кількох місяців такого слідства привезли його до Києва. Він сподівався, що в центрі УРСР знайде справедливість. Він же не винний, а його б'ють, щоб признався, ніби він і його Інститут контрреволюційні шкідники й зловмисно прищеплювали худобі смертельні хвороби. Скотина по колгоспах і радгоспах, як відомо, дохла тисячами.

Тепер Фірсову переконливо пропонували взяти вину на себе. Фірсов був здоровий чоловік і не піддавався.

Столичне НКВД його розчарувало. Тут били більше і дужче, як у Харкові. Тут він познайомився зі спеціальною кімнатою з усяким приладдям до биття. Коли навіть не брали чоловіка до тієї кімнати в середину, то садовили під дверима в коридорі, щоб слухав зойки інших. На багатьох це діяло і вони підписували все, що їм наказували.

Помагало Фірсову триматися й те, що він набрався сили на районній роботі. Був один час головою райвиконкому в Валках. Добре там їлося й пилося, називав мені імена одружених жінок і описував барвисто такі подробиці, що про них лицарський обов'язок мужчини наказує мовчати.

Даремно було б шукати в нього інтересів до літератури, історії, театру. Але він добре знав обіжники з центру і вмів їх виконувати.

Такі безжурні і життєрадісні Фірсови здійснили на сто відсотків колективізацію і голод. Коли б не Інститут експериментальної ветеринарії з його вакцинами, куди його послала партія, дослужився б Фірсов високих посад. Може після війни був би міністром у Києві. А тут було видно, що справу пришивали з дуже високого місця. Через це й привезли до Києва і в Києві били. Не обійшлося без інтересних подій.

Однієї ночі веде його слідчий до якоїсь незвичної кімнати, здав його, а далі його завели до великого кабінету. Незнайомий мужчина з ромбами на комірці каже йому — я нарком внутрішніх справ Успенський.^[17] З вами буде говорити товариш Хрущов.

Хрущов був тут і починає розмову з Фірсовим. Як відомо, Хрущов уважав себе за знавця сільського господарства. Він довго й уважно розпитував Фірсова про його справу. Фірсов говорив йому, що він невинний, говорив, як його били. Хрущов слухав і знову розпитував. Коли скінчилася розмова, Фірсова передали слідчому, що чекав на нього біля кабінету народного комісара. Слідчий уже на першому повороті в коридорі поставив окриленого надіями Фірсова до стінки і взявся бити його. Він бив його тим самим способом, як і до розмови з вождем українських більшовиків.

Я довідався згодом, що Фірсова повернули до Харкова і там кінчили справу — його розстріляли.

Друга тюрма в Києві була на Печерську. Вона звалася; Філіал Внутрішньої тюрми НКВД УРСР. Мовчазна невелика тюрма навпроти Києво-Печерської Лаври. На просторому підвір'ї стоїть легкої конструкції двоповерховий будинок, колишня гауптвахта за царського режиму. Одгорожена високим парканом, одрізана від життя. Тут не приймають передач, мало хто знає, що це тюрма. Відчиняться ворота, пропустять чорного ворона, а людей не видно. Раз мене возили на Інститутську вулицю в легкому автомобілі. Це замаскований малий чорний ворон, на вікнах ніби штори, а за ними стінка. Вікно автомобіля, що його бачать кияни, фальшиве.

На Печерську я був в одній камері з Фесенком, колись близьким співробітником Г. І. Петровського, що його величали всеукраїнським старостою. Олександр Ксенофонович Фесенко був фігурою, здається, в Центральному Комітеті незаможних

селян. Тепер він був інтересний тим, що признав себе уругвайським шпигуном. Це сталося просто — один його старий товариш був колись короткий час на дипломатичній роботі в Уругваї. Арештований, він признався, звичайно, в шпигунстві і посвідчив, що завербував Олександра Ксенофонтівича. Цьому треба було погодитися, беручи до уваги методи слідства. Не думаю, щоб цей комнезамовський чиновник при Г. І. Петровському, знав, де на світі той Уругвай.

Чекісти, коли зустрічали Фесенка, весело його вітали по імені і по батькові: — А, Олександр Ксенофонтівич, уругвайський шпийон!

Хоч ніби й весела історія з Уругваєм, а на волю він не вийшов.

Чудернацькі обвинувачення, що їх люди брали на себе, бажаючи врятуватися через їхню безглуздість, не помагали.

Прикладів було багато. В Харкові був у камері смирний чоловік з Високого поселку. В нього в будинку на дачі колись жив німецький консул на прізвище Граф. Коли треба було признаватися, що консул його завербував, треба було також писати, яке завдання він дістав від консула. Він признався, що той доручив йому розводити малярійних комарів. Довго сидів без допиту цей продуцент малярійних комарів і камера думала, що він вийде на волю. Ну хто ж повірить такий нісенітниці? Але бідаху покликали з камери, почалися нові езекуції і, очевидно, йому довелося підписувати інший, правдоподібніший, варіант. Він на волю теж не вийшов, як і Фесенко.

Настав час, з уругвайським шпийоном мене розлучили і перевезли до Лук'янівської тюрми.

Лук'янівська тюрма це те саме, що в Харкові Холодногорська. Того самого типу велика каторжна тюрма, що на початку двадцятого століття за царя була модерна і простора.

На тюремному подвір'ї я побачив тополю. Київська тополя збереглася в тюрмі, я навіть був зворушений. Кияни, коли їм було холодно в революцію, порубали старі київські тополі на дрова. Колись поети писали про тополі. Нові поети тепер розчулюються від київських каштанів. Через соціальні струси поетична ботаніка міняється.

Повз тополю, тримаючи свого сидора, я пройшов з конвойним у спецкорпус. Тут так звані шафи для чекання були вимуровані з цегли і мали низьке сидіння. Я б сказав просторі, проти шаф на Інститутській вулиці. Там були з дикту і дуже тісні.

Після кількох годин зі шафи мене повели до останнього корпусу, що виходить на вулицю, а не до спецкорпусу. Двері камери відкрилися. У камері було багато людей. Я назвав себе — Семененко, адвокат з Харкова. У відповідь загули: а ми шпигуни. Вони не жартували. Всі були з закінченим слідством за шпигунство. Там я наслухався багато історій. Всякий зв'язок з чужоземцями і з родичами закордоном вважався тоді за шпигунство.

Надворі вже пахло весною. Через кілька днів знов столипінський вагон. Мене одного в купе, завісивши ґрати простирадлом (сувора ізоляція, бачите) повезли до Харкова.

Першого квітня 1938 року я знову був у внутрішній тюрмі на Чернишевській. У харківських тюрмах після цього я був ще півтора року.

Юхим Медведів — перший президент УРСР

На вулицях у центрі міста можна було інколи побачити високого мужчину, в чорному м'якому капелюсі з широкими крисами. Не актор, бо з вусами. Вуса чорні, рівний, м'ясистий ніс солідно прикрашає обличчя. Вбирається навіть трохи старомодно, але це не впадає в око.

Видно, що це людина товариська, весела. Дивиться не похмуро, а привітно на всіх і завжди не сам, а з якимись товаришами. Серед одноманітної публіки на нашій вулиці від нього повіває чимсь безпосереднім. А може він, просто, напідпитку — не можу сказати.

Таке випадкове враження, вулична зустріч. А от у тюрмі, на Чернишевській довелося з цим чоловіком ближче познайомитись, навіть подружитися.

Це був Юхим Григорович Медведів, голова ЦИКУКи. Ми в Харкові мало цікавилися історією ранніх советських установ, але дещо про ЦИКУКу було відомо.

Центральний Ісполнительний Комітет Советів України — ЦИКУКа, або Харківська Рада був організований у грудні 1917 року нашвидку в Харкові. Коли Київський З'їзд Советів показав, що більшовики в меншості і не мають сили, група більшовиків покинула з'їзд, поїхала до Харкова і проголосила себе З'їздом Советів. Було потрібно, щоб існував якийсь орган проти Центральної Ради, принаймні на той час, поки прийдуть червоні військові сили з Півночі.

Головою зробили Юхима Медведєва. Це був незнаний чоловік, але українець, а серед більшовиків тоді це був рідкий дар, і майже пролетар — він був електромонтер. Він був нібито український есдек-незалежник і пристав до більшовиків.

У Києві Центральна Рада, Грушевський, Винниченко. А в Харкові ЦИКУКа і Юхим Медведів.

Він розповідав мені, як на початку 1918 року його, як Голову Цикуки, везли разом з іншими делегатами нібито від харківського "уряду" до Брест-Литовського, щоб протиставити його урядові Центральної Ради.

В цей час там велися переговори з Центральними Державами. Троцький, від Советської Росії переживав нелегкі хвилини. Граф Чернін (Австрія) оповідав про розгубленість Троцького, бліде його лице, краплі холодного поту, коли виступали делегати Центральної Ради.

Харківська делегація з Медведєвим мала представляти Советську Україну і полегшити позицію Троцького. Але Медведів спізнився, мир уже було підписано і він повернувся до Харкова.

Цикука не довго жила, а Юхим остався жити в Харкові. Що не кажіть, а советський вельможа з заслугами перед революцією, попередник Григорія Івановича Петровського, сказати б, перший президент Радянської України.

Юхим Медведів стояв при колісці УРСР. Той відділ кадрів, що давав посади відповідальним робітникам, мусів мати мороку з Юхимом. Давали йому добрі посади, але він довго не тримався на одному місці. В 1925-26 рр. він навіть був керівником Відділу Контролю Електрифікації Відділу Місцевої Промисловості в ВСНХ (Вища Рада Народного Господарства).

Копи він діставав нове призначення, то тягнув за собою своїх приятелів.

— Я переходжу на нову роботу. Приходь до мене.

І завжди була добра компанія "своїх хлопців".

Головне, щоб був "свій в доску". Ці люди уміли триматися разом. Їх єднало минуле. Червоні партизани, всякі ще невичищені члени компартії, або хоч і вичищені з партії за побутовий розклад,^[18] але зі старими, довголітніми зв'язками, теплими, інтимними, зрошеними літрами горілки з доброю закускою, всі вони — одна "бражка".

Для них завжди існували посади в різних кооперативах, де своя рука владика, де свій бухгалтер, свої члени правління. Жилося добре.

Юхимові і будинок дали добрий, великий на Кладбищенській вулиці біля Кузинського мосту. Виселили власника, доктора Н. З. Фурсова, що приходився зятем відомому колись у Харкові професору Шатилову.

Жив Юхим із своєю дореволюційною жінкою і двома дочками. Сусіди бачили, що Юхим завжди виходив не через двір, не через хвіртку, а через парадний хід. Значить, відчував смак урочистого життя.

Дореволюційну жінку, хоч і проста була, не кидав, але вона не могла перешкодити йому жити новим стилем. Він пізно приходив додому і, звичайно, для цього були причини.

Зворушливо простодушно розповідав мені Юхим, що була в нього інша дамочка. Вона його пестливо називала Фімою (Єфім — Фіма). У Юхимової дами був чоловік. Коли законний чоловік пестив свою дружину і в хвилини ніжності питав її:

— Ти моя?

Вона кокетливо, але чесно відповідала:

— Твоя і Фіміна.

У тюрмі Юхим втратив багато з колишньої своєї статури. Як і всі ми, ба навіть більше.

Обстрижено йому вуса (тюремна гігієна!) і імпозантний ніс обвис якось сумно. Лице з веселого зробилося плаксиве. Вся велична постать обм'якла. Проситься він пустити його "на оправку" серед дня, коли не належить нам задовольняти наші більші природні потреби. Стукає в двері і плаксиво скиглить. Довго проситься, починає плакати, а його так і не пускають. І довго мотається біля дверей, біля параші велика ця фігура. Камера без співчуття дивиться на його уболівання, не вірить цій драматизації. І не знати, чи цей високий мужчина справді так обм'як душею, чи це тільки клоунада в передбаченні серйозної драми, яка його чекає.

А драма буде. І скоро.

Забрали Медведева з камери. Куди — невідомо. На початку червня 1938 року

переводили мене з Внутрішньої Тюрми до іншої. Перед тим, як вивозять, тримають трохи в "брехалівці". На цей раз це була 73 брехалівка, містилася у просторій кімнаті на тому самому поверсі де й комендатура. Бачу з-під столу вилазить Медведів. Привезли його на допит. Він дуже сумний, жалібно дивляться його очі, коли він шепоче:

— Саша, Попко мене б'є. Знаєш, Саша, він б'є мене дошкою по ребрах. Сьогодні знову битиме.

Попко — це слідчий, керівник якогось відділу Секретно-Оперативної частини, відомий серед нас своїми кулаками. Нічого доброго не віщує новий метод його роботи над Медведевим.

— Саша! — шепоче Юхим, знаєш, яку вони справу мені підшивають? Вони привезли з лагерів Гаркавенка, який там відбував кару, і шиють тепер нову справу червоним партизанам. Мене пришивають до них. Найшли фотографію групову. Я там теж сфотографований разом з Гаркавенком і з іншими. От вони й ліплять організацію. Саша, сьогодні Попко мене битиме знову своєю дошкою.

В Харкові знали Гаркавенка — голову Товариства Червоних Партизанів. Партизани були в пошані, заслуги перед революцією і таке інше. Але вічно довіряти їм не можна, це такі люди — билися колись за більшовиків, можуть обернутися і проти більшовиків. Потрошку їх перетрушували, того з партії викинуть, того під суд віддадуть.

Років за півтора до Єжовщини Гаркавенка з деякими товаришами судила Спецколегія Обласного Суду в закритому засіданні. До Спецколегії належали контрреволюційні справи. Але у справі Гаркавенка, казали мені тоді, більше було побутового розкладу — пиятика, гулянки на державні гроші. Певно, що заслужені борці за революцію, коли говорили про советську дійсність, не дотримувались стилю газетних передовиць про успіхи партії. Можна допускати, що вони вживали гострих епітетів на адресу вождів, адже вони партизани, хлопці бойові і без вищої освіти.

Спецколегія засудила Гаркавенка і компанію. Йому тоді дали не дуже багато — якихось шість років в далеких таборах.

Те, що сказав мені у брехалівці Медведів, заповідало сумні речі. В його справі запахло порохом. Привезли назад до Харкова червоних партизан, дошка в руках досвідченого Попка означала, що всі хоробрі партизани мають признаватися. Тепер уже мова буде не про закусон-випивон, не про антисоветський анекдотик. Признаватимуться вони, що були вони терористичною організацією, що збиралися вбивати вождів. Завербують Медведева, а може сам Медведів завербує всіх, хто так гордо виглядає на старій фотографії. Хто кого має вербувати — це вже начальство вирішить, а Попко оформить. Так то, друже Юхиме, кінчається ЦИКУКа і героїчна ваша боротьба проти буржуазної Центральної Ради.

Але вже кличуть, щоб вантажити мене з моїм "сидором" в чорного ворона.

— Прощай, Юхиме! Ми не побачимось з тобою.

З історії Медведева викреслили.

В Українській Радянській Енциклопедії його імені немає.

Тільки в трьохтомнику "Великая Октябрьская Социалистическая Революция на

Україне" (Госполитиздат УРСР, К. 1957) між сотнями імен дрібних і випадкових людей його один раз у дрібній примітці соромливо названо головою ЦИКУКи. Цей трьохтомник є просто збіркою всяких дрібних документів тієї доби, не історичним нарисом. В офіційній історії УРСР ні слова про Юхима Медведєва немає. Виглядає воно так, ніби ЦИКУКа була без голови.

Рационалізація катування і смерті

Ще одна зустріч у Спецкорпусі Другої Тюрми. Васю Помазана я застав у камері самого. Кілька місяців камера була для нього одиночкою. Після суду йому дали одлежатися на самоті, поки в нього позросталися переламані ребра. Позросталися без вітамінів, від баланди і кількох ложок каші на день.

Живучий був Вася, як кішка. Недурно звали його Кішкою за молодості, за його гнучкість, коли був акробатом у цирку. Він воював за советську владу на цій таки землі, недалеко Харкова, в Ков'ягах, коли влада ще була молода, а селянство міцне, воював проти повстанців, якими керував полковник Перлик, український отаман.

Таких енергійних людей, як Помазан, з таким революційним стажем, били немилосердно. Може, не довіряли гарячій вдачі, може думали, що вони можуть бути незалежними.

Його били в кінці 1937 року, били так, що він усе підписав. На початку 1938 року його судили. Його судила Виїзна Сесія Військової Колегії Верховного Суду СРСР.

Тільки від одного Васі, єдиного з багатьох тюремних зустрічей, довідався я з першоджерела про тодішню процедуру Верховного Суду СРСР. Більше я не зустрічав людей, що вирвалися з рук Військової Колегії.

Помазан був у підвальній камері Внутрішньої Тюрми Харківського Обласного НКВД, тобто тієї тюрми, що ми називали Чернишевською. Рани в нього не загоїлися.

Однієї ночі його повели нагору в будинок НКВД. На всіх сходах стояли озброєні вартові на короткій відстані один від одного. Вели його двоє конвоїрів. Його привели на один з верхніх поверхів і завели в кімнату, яка мала вигляд якоїсь дрібної канцелярії, не кабінету. Очевидно, це були адміністративні приміщення. В кімнаті нікого не було. Через короткий час його вивели до невеликої залі. Там були тільки конвоїри і суд.

Головував Орлов, суддів було три чоловіки. По тюрмах потім ходили чутки про ці виїзні сесії Військової Колегії. На тюремному жаргоні їх називали "Орловські Заїзди". Річ у тому, що в кінських перегонах ті заїзди, де беруть участь прославлені коні, відомі під назвою "орловських рисаків", називаються "орловські заїзди". Цей термін, взятий з радісного кінського спорту, наш тюремний гумор приклав до кривавих гастролей московського суду.

Орлов сказав, що слухається справа Помазана, назвав статті Кримінального Кодексу. Далі він спитав про ім'я підсудного і його вік. Не оголошуючи ніякого акту обвинувачення, він спитав підсудного чи визнає він себе за винного.

— Ні, не визнаю,— заявив Помазан. (Під час биття він визнав себе за винного).

— Суд іде на нараду,— спокійно сказав Орлов.

Помазан зрозумів, що за кілька хвилин його засудять, певно, на смерть, не заслухавши ніяких пояснень. Він побачив, що ця кривава комедія гірша за Чрезвичайку, бо та принаймні вбивала, не викликаючи жертву "на суд", а просто на підставі постанови Колегії Чека.

Одчай охопив його, але не паралізував його. Колишній акробат зрозумів, що тільки тепер, у цю секунду він може вхопитися за трапецію, яка летить у той бік, де світиться життя.

Коли учасники московського "заезда" уже підвелися зі стільців, щоб іти, акробат і борець за советську владу забелькотав про те, що його тяжко били, рвонув сорочку й одкрив незагоєні рани.

Московські гості мовчки подивилися і спокійно вийшли на кілька хвилин. Коли вони повернулися, Орлов сказав, що справу направляють на додаткове слідство.

Так залишився живий цей советський громадянин — щасливець один із тисячів.

"Додаткове слідство" було вже поворотом до життя.

З Внутрішньої Тюрми НКВД його перевели на Тюремну. Там у самотності заросли рани, а на верхах у Москві замість Єжова прийшов Берія, і після довгих місяців — у кінці 1939 року справу закрили.

1940 року я зустрів його на Сумській вулиці, він уже працював у якійсь советській установі. Ми коротко поговорили, але про тюрму не згадували.

Що врятувало Помазана? Може, Орлов таки глянув у справу і побачив, що його жертва не була петлюрівцем, офіцером, заможним селянином. А може, просто він якийсь малий відсоток продукції посилав на дослідження, тобто бракував, як нечисту роботу. У всякому разі не гуманність керувала цими індивідами, а якісь суто технічні міркування їхньої специфічної професії.

В історії юстиції треба занотувати цю процедуру Військової Колегії Верховного Суду СРСР, про неї в літературі мало відомо. Також зовсім невідома практика "альбомних списків". Про них треба сказати окремо.

В тюрмах люди думали в 1937–39 роках, що їх може судити або Трибунал або "Особое Совещание". Під Трибуналом розуміли або Трибунал Військової Округи, або дуже рідко, як у справі Помазана, Військову Колегію Верховного Суду.

"Особое Совещание", як було тоді нам відомо, існувало при центральному НКВД і могло давати лагери реченцем до п'яти років. Про це був опублікований закон 1934 року.

Ті сотні тисяч людей, які в 1937 році під муками підписували признання своїх вигаданих контрреволюційних злочинів, думали, що справи їхні підуть на "Особое Совещание" і вони можуть дістати максимум п'ять років. Багато з цих нещасних людей думали, що вони зможуть із таборів писати скарги і вища влада, яка не знає, про зламання соціалістичної законності, позвільнює їх і комфортабельно поверне додому.

Сотні тисяч мучених людей в тюрмах і мільйони советських людей поза тюрмами

не знали, що партія десь у 1937 році секретно дала наказ розглядати майже всі справи чекістської продукції Тройкам при кожному Обласному НКВД. "Особое Совещание" продовжувало свою роботу, і Трибунали теж продовжували розглядати обмежену кількість справ.

Тройка складалася, як стало відомо після довгого часу, з представника Обкому Партії, представника НКВД і представника Прокуратури. Найстрашніше в цій постанові було те, що Тройкам було дано право засуджувати на десять років у таборі і до розстрілу.

Для тих, хто думає, що це був сурогат суду і що ці троє партійців розглядали "справи", тобто матеріали хоч би фальшивих зізнань, підшиті в одну папку з якимсь резюме чи висновком, я можу подати маловідомі, але встановлені факти про "альбомні списки".

Факт складання альбомних списків встановлено під час процесів після Єжовщини 1940–41 роках, коли судили деяких прокурорів і чекістів нібито за перекручування лінії партії. Це відомий і поширений в СРСР спосіб карати деяких виконавців партійних директив після того, як вони ті директиви виконали.

Мої колеги адвокати, які брали участь у таких процесах, переконалися, що під час Єжовщини органи НКВД замість надсилати до Тройки всю справу своєї жертви, надсилали тільки один аркуш. На цьому аркуші за певною формою вписувалися анкетні дані про людину, коротке визначення "злочину", визнав чи не визнав себе за винного, і проект постанови, тобто лагерний реченець або розстріл. Ці аркуші скріплювалися в одну папку і утворювали так би мовити альбом. У кожному такому альбомі, без жодних матеріалів рішалася доля тисяч людей, про яких Тройка складала короткі постанови про табори або смерть.

Багато років нам говорилося про раціоналізацію праці. Тут була доведена до краю раціоналізація катування і смерті.

Гнат Хоткевич перед смертним етапом

У внутрішній тюрмі на Чернишевській було два підвали. Другий, нижній підвал був дуже глибокий. Ніхто не знав, але десь у ньому мали бути камери для розстрілів.

В глибшому цьому підвалі були і брехаловки і камери. В одну з камер мене вкинули 1 квітня 1938 року на кілька годин. Там я зустрів знайомого Гната Мартиновича Хоткевича.

Камера була вузька і дуже похмура. Сиділи в ній вздовж стіни.

Був серед мешканців камери також Володимир Федорович Сеник. З ним схрестилися наші дороги після тієї підземної камери — вже в 1941 році в Міській Управі. В. Ф. Сеник був засуджений, перебував у таборі, відбув реченець, нелегально ховався в Харкові і в 1941 році діждався німців.

У цій підземній камері Хоткевич важко і сумно сидів серед своїх сумних сусідів. Він не встиг мені тоді багато сказати про себе. Мене забрали на інший поверх.

В серпні-вересні 1938 року трапилася нагода більше довідатися про нього. Тоді був великий рух по всіх тюрмах. Тісно напхані нашим братом чорні ворони, де ми задихалися в маленьких закамарках, посаджені по-двоє в одну клітку без повітря, доставляли нас на Чернишевську підписувати "двохсотку". Артикул 200 Кримінального Процесуального Кодексу передбачав, що після закінчення слідства матеріали справи пред'являють обвинуваченому перше ніж справу передається до суду. Тепер, в океані беззаконня ця "двохсотка" була сумним фарсом. Матеріалів справи не показували, оскаржувати й заперечувати їх не можливо, а за "двохсоткою", цим порожнім і глузливим формалізмом, ховалась сумна і проста річ — справа йшла на Особое Совещаніє. Правду сказати, нікуди не йшла. Тут же в НКВД друкували постанову, бо Особое Совещаніє це орган НКВД. Коли родичам зниклих людей прокурори й чекісти казали "десять років без права переписки" — це й була делікатна формула, гуманне повідомлення про смерть без суду і без вини.

Для підписування "двохсотки" навезли забагато народу на Чернишевську. Секретність і ізоляція для приречених вже не були потрібні. Можна було в коридорі, коли юрбами нас виводили до чорного ворона, або в брехаловках здибати різних людей.

Хоткевич був серед них. Коли я спитав його про справу, він сказав, що все підписав.

— Що ж ви писали?

— Та не знав, що писати, але добрі люди помогли.

— Які добрі люди?

— Був у нас у камері Червоний. Він мені й поміг повигадувати всячину.

Червоний був собі скромний газетний робітник у Харкові, неукраїнець, щось ніби репортер. Його революційний псевдонім належав молодому, приємному в поведінці інтелігентові.

Не знаю, чи він зобов'язався перед слідчими допомагати їм, умовляючи безпорадні жертви підписувати і розписувати "чистосердечні признання". Чи може просто хотів якось притулити свій літературний хист.

Яку роль грав Червоний у справі Хоткевича, чи то роль політичного гвинтика в машині НКВД — так звану "підсипку", чи був з нього добросердечний симпатяга однокамерник — не знаю. Згадую його ім'я просто для майбутнього біографа Хоткевичевого.

Коли Хоткевич простодушно і без обурення сказав, що все підписав, мені стало шкода його дітей. Милий хлопець і делікатна дівчинка з довірливими очами будуть підростати без батька.

Хоткевич скоро помер у концтаборі, або по дорозі на етапі.

Після Сталіна його реабілітували. Не шукаймо гуманності в тому. Настала практична потреба, відома в словнику нашої доби під назвою — доцільність. Так званий радянський період української літератури був, після всіх маніпуляцій над нею, представлений таким легіоном мерців,— треба було щось робити, бо й підручника для шкіл не складеш. Залишити всіх із чином ворога народу було недоцільно для дальшого переможного розвитку, як там називають — літературного процесу (не творчості).

Серед таких знов дозволених і Гнат Хоткевич.

Востаннє я попрощався з Хоткевичем через кілька днів в спецкорпусі другої тюрми. Був медичний огляд. Нас усіх оглядала якась молода дівчина лікарка і про всіх без винятку писала "слідовать на север может". У Хоткевича був великий дефект, він тяжко шкутильгав на ногу та й старий був. І йому написала докториця: слідовать на север может. "Слідовать" кожен міг, а чи міг винести? Докториця молодесенька на державній службі в штаті НКВД, комсомолочка чи вже член партії, не повинна була знати про присягу Гіппократа, велику присягу лікаря. Вона вивчала діамат і твори Леніна.

В передреволюційному Харкові Гнат Хоткевич був виразна постать. Він добре скінчив Харківський Технологічний Інститут і мав усі підстави для успішної кар'єри інженера. Проте він був одержимий літературою і мистецтвом. Про нього зостанеться слід не як творця машин, хоч він зразу себе показав як талановитий інженер. Своє ім'я він міцно зв'язав з красним письменством і з бандурою.

У Хоткевича були чорні, гарячі очі. Про свою лисину він переконливо казав, що то від театральних перук. Він довго жив у Галичині за молодих років і багато віддав енергії театрові. От тоді, мовляв, і лисина почалася — через перуки.

Революція застала його в Дергачах, в селі під Харковом в стані вимушеного неробства. Навіть революційний критик Коряк з жалем писав, що твори Хоткевича гризуть миші в Дергачах.

Коли Кооперативне Видавництво "Рух" купило твори Хоткевича (це те саме видавництво, що купило твори Винниченка) і видало їх, він міг купити собі будинок у Високому. Цей будинок на 10-ій вулиці колись належав власникові гімназії Голубниченкові, що помер драматично — від сказу, вкусила його скажена кішка.

Проживаючи влітку в Високому я не раз бачив Хоткевича, як він тягав стоси книг з потягу. Навантажиться, шкутильгає, а сонце пече. Хоткевич з Харківської Університетської Бібліотеки набирав журнали і книги двадцятих-тридцятих років минулого століття, польські і російські. Перечитував десятки томів, шукав сліди молодих років Шевченка, натяки, атмосферу, людей тих років.

Хоткевич писав велику повість про Шевченка. Це мала бути розлога картина його життя, його доби на кілька томів. Досі цю працю не видали, хоч рукопис, певно, зберігся.

Для цієї повісти Гнат Мартинович вишкрябував деталі, наприклад, із сучасних Шевченкові польських журналів, намагаючись знайти хоч дрібниці про Шевченкового пана, або про тодішнє суспільство у Вільні.

Він мені читав великі уступи з першого тому про дитинство Тарасове. У повість включав він дуже докладні картини тодішнього побуту, я пам'ятаю, як барвисто він подав українське весілля. Думка Хоткевича була та, що Шевченко пішов з України підлітком. Свідоме життя його минало в Польщі і в Росії. Яку ж бо то силу і красу являло собою життя тієї України, копи воно поклало таку печать на все життя Шевченкове. Хоткевич хотів те все показати.

Хоч як би та повість архітектонічно не виглядала, немає сумніву, що Хоткевич поклав силу праці і свого хисту, готуючи своєрідну белетризовану енциклопедію Шевченкового життя.

Була з Хоткевича людина незалежна, з почуттям гідності особистої і національної. Про колгоспи і про будівництво соціалізму він не писав і ніколи б не писав. Правдивість у нього була органічна, та спокійна правдивість і та самозрозуміла гідність, яка виробляється на протязі століть існуванням і працею на своїй землі.

Цю здобуту від попередніх поколінь негаласливу гідність наш письменник і бандурист не потребував рекламувати.

Легко помітити, що попередні покоління були стриманіші і менше присягалися своєю любов'ю до України. Тепер же настала велика мода на бучні прокламації і декламації цього природного почуття.

У Хоткевича було багато запалу, він був темпераментом борець, а не спостерігач життя. Він стільки робив перед революцією як культурний борець, а його ім'я для модерної бандури — велике ім'я.

Зовсім тепер забуто про інтересні виступи Хоткевича у Вістянському додатку "Культура і Побут" двадцятих років про Коцюбинського. Хоткевич доводив, що Коцюбинський мало знав Гуцульщину і що в "Тінях забутих предків" багато помилкового.

Якось Гнат Мартинович грав мені на бандурі і співав "Сонце низенько".

Коли він дійшов до:

Я ж твої ніженьки

В шапочку вложу,

звуки його бандури, м'який дзвін її струн в поєднанні з цими словами великої ніжності, відкривали мені краще багатьох книг ліричність української вдачі. Звучали слова, звучала бандура такою ніжністю до дівчини, до жінки, таким ароматом тихого вечора, тихого степу. Як я вертався додому, мені навіть спадали еретичні думки — чи не занадто ми м'які, може нам треба бути суворішими, принаймні стриманішими в ніжних словах, навіть тоді, коли

Горіли брильянти в небеснім шатрі

І очі зоріли дівочі.

Бриніла бандура, були тут у садочку дітки і дружина, а на Чернишевській дожидалася своєї черги справа про ентузіаста української культури Гната Хоткевича.

Наглядали, чекали. Хоткевич колись написав передмову до своїх творів, що їх видав "Рух" в кінці двадцятих років.

Мила і коротка була передмова — пожартував, що він не з графів, що він не Ходкевич, а просто Хоткевич. Потім сказав, що він таки бачив багато в своєму житті, знав багато людей. Між десятком відомих імен згадав Петлюру.

Через кілька днів його викликали до ГПУ, на Чернишевську і довго розпитували, коли і як він зустрічався з Петлюрою. Відпустили.

В 1938 році вже не відпустили.

— Следовать на север может.

Доля педагога Соколянського

Коли прийшли німці, їхня комендатура розмістилася зразу і весь час була в будинку на Сумській вулиці (ріг Госпітального перевулку), який всі називали школою глухонімих. Справді ж це була більше, ніж звичайна школа глухонімих. Перед знищенням, ця інтересна установа називалася Експериментальний Інститут Дефектології.

Загинув Інститут не від німецької руки. Його знищили ще в 1938 році, коли був знищений і його творець Іван Опанасович Соколянський. Загинув Соколянський не фізично. Хоч і вийшов на волю, він був знищений духовно.

З Соколянським я сидів у одній камері весною 1938 року у внутрішній тюрмі НКВД, на Чернишевській. Він любив сидіти, схрестивши і підбгавши ноги, по-турецькому. Цей русявий шатен, із сірими очима зберігав на своєму обличчі тонкий рисунок кавказьких гірських народів. Кубанський козак з роду, він казав, що була в ньому і кавказька кров.

З такою любов'ю він говорив про Кубань, її українські звичаї, що ми бачили перед собою не просте східне продовження української рівнини. З легким тріпотінням якогось десятого, не визначеного в науці почуття, у цій тюрмі ввижалася нам, арештантам, та ніби навіть краща за Дніпрову — донедавна ще незаймана Козацька Україна, край воїнів і хазяїнів-хліборобів, що зберігався в петербурзькій імперії під Статутом Чорноморського Козачого Війська. І не бачивши її, можна було полюбити соковитий, гармонійний побут і характер її людей.

Соколянський працював якийсь час в місті Александрівському на Дніпрі (тепер Запоріжжя), потім він у Києві активно керував українізацією апарату. В Харкові він уже був в розцвіті своїх сил і можливостей член партії і Директор Інституту.

Іван Опанасович був педагог, учитель, з особливої категорії вчителів, яка вимагає доброго знання та інтуїтивного відчуття таємниць людської духовної сфери, великої терпеливості, розуму вченого і теплого серця людини.

Він навчав сліпоглухонімих дітей, для яких життя потопало в вічній темряві і вічній тиші. Вони нічого не можуть навчитися, бо вони не бачать, не чують і не говорять. Якщо можна собі уявити найбільше упосліджені істоти, десть на споді людського животіння, то це сліпоглухонімі.

Для них жив і працював І. О. Соколянський. Він мав свою Гелен Келлер^[19] — це була українська дівчина Ольга.

Дивно було в цій камері внутрішньої, значить секретної тюрми, яку навіть не видно з вулиці, слухати, як з людини-тварини робилося людину. Як навчалася її розрізнявати, впізнавати звуки з легкої вібрації повітря, підлоги. Як навчалася розуміти, що в природі існує звук. Як навчалася її говорити.

Це була дивна розповідь і ми слухали її. Нас держава зусиллями тисяч своїх тюремщиків, чекістів, галасом преси, партійного апарату позбавила людських прикмет,

залишивши нам тільки страх, покору і, головне, обов'язок бути підлим рабом. А ми слухали про те, як можна з безсловесної, незрячої, глухої тварини зробити людину.

Соколянського не раз викликали з камери не вночі, а вдень. Це означало, що його вже більше не мучать, що він уже підписав і тепер тільки дає додаткові свідчення або дає очні ставки іншим учасникам його справи.

Вертався він завжди спокійний. Це, очевидно, були вже технічні деталі, бо головне вже зроблено, "вину" свою вже давно визнав, долю свою пропечатав і давно вже рішив, що разом з ним мають пропадати інші люди. Про те, що він робив у слідчого, він не розповідав. Але одного дня він повернувся до камери дуже збентежений. Таким ми його ніколи не бачили. На цей раз він розказав про те, що саме його так перевернуло і обурило.

По коридорах НКВД, казав він, бігала ціла юрба хлопчиків років 14–15. Вони були в уніформі чекістів — новенька уніформа для них спеціально пошита. Це ще діти, казав Соколянський. Вбігаючи з галасом до кабінетів, вони кидалися на арештованих, що були в кабінеті, з образами і знущанням. Це була своєрідна школа, сказати б, практичні заняття для юних учнів похмурої науки про знущання з людини. Саме ці діти-чекісти перевернули в той день душу Соколянському, учителеві сліпоглухонімих.

Соколянського згодом судили, засудили, але в листопаді 1939 року, коли почалася хвиля звільнень, звільнили. Уже тоді, коли я був з ним в одній камері, півтора року перед його звільненням Соколянський був духовно порожньою людиною, цинічно-порожньою.

Він мав досить часу, щоб переглянути своє життя. Він мав змогу зрозуміти тут, у цій внутрішній тюрмі, яку роль партійної маріонетки він грав, будучи спеціально призначений на роль члена Верховного Суду в справі Співки Визволення України. Йому — українцеві з партійним квитком була призначена роль представника культури, який мав спровадити своїм підписом на заслання, на повільну смерть Єфремова, Чехівського, Дурдуківського, Слабченка й інших заслужених людей культури.

Це була непроста роль. Ті українці, що опинилися в комуністичній партії, виростили національно здебільшого в атмосфері ліберального демократизму попереднього покоління. "Історія українського письменства" Сергія Єфремова, можна сказати, була азбукою українства. На тодішньому українському культурному полі Єфремова знали менше, як демократично-ліберального політика. Він був для нас одним з учителів українства.

В справі СБУ новому поколінню інтелігентів-партійців партія наказала засудити своїх недавніх учителів. Не сам Єфремов безпорадно стояв перед таким судом. З ним на процесі була підібрана широка палітра творчих сил — письменники, педагоги, історики. З ними, по районних містах і містечках, по окружних містах України були ліквідовані тисячі інших, і то теж була та сама справа українства — справа СБУ.

Так, Соколянському вдалося вийти на волю. Він заплатив дорогу ціну самознищення за таку волю. Це навіть не була "воля" на Україні. Він зразу подався до Москви, де знайшов собі роботу за фахом і дожив там свого віку. Українського

педагога, українця Соколянського не стало.

У листуванні О. Довженка опубліковано листа Довженка до Соколянського. Довженко з Києва відповідав 8 грудня 1939 року на листа Соколянського з Москви, при чому, звичайно, листа Соколянського не опубліковано, хоча то мав бути інтересний людський документ. Але досить прочитати Довженкового листа. Розумний Довженко удає, що він не розуміє, чому Соколянський написав йому по-російському, не розуміє, чому Соколянський їде до Москви. Довженко тоді ще був у ласці Москви, він тоді саме закінчив "Щорса". Це теж документик доби. Ось витяги з цього листа:

Дорогий мій друже Іване!

В тім, що ти вже називаєш мене Александром Петровичем і пишеш по-руськи і нічого про себе, про плани і всі твої слова про Наркомос і його лицарів — словом, увесь зміст твого листа і його форма, все написане і ненаписане — говорять мені, скільки ж нелюдських пекельних мук доводилося і доводиться переживати тобі у боротьбі за науку, за правду, за справжній соціалістичний гуманізм з його вольними чи невольними (несвідомими) ворогами. Сила нещастя розсердила і погнула тебе, жовч, і образа, і жаль зробили тебе гордим і холодним: у тебе не найшлося ні одного легкого слова для мене — і я тебе од всієї душі прощаю, бо я тебе розумію, як друга, людину і бійця науки. Я недавно повернувся з Західної України і ось недавно на квартирі у хворого Ю. Яновського узнав від Ю. Смолича, що тебе звільнили від ув'язнення як невинно засудженого і покараного ворогами народу.

Я дуже був зрадів. Я хотів узнати твою адресу, щоб написати тобі, та Смолич сам її не знав, і тому твій лист до мене — цілий подарунок. Я ніколи не вірив, щоб ти міг зробити щось погане для нашого соціалістичного суспільства,— дуже часто тебе згадував, говорив про тебе, жаліючи твій чудесний талан і проклинаючи твою кляту долю (...).

Твоя реабілітація мене радує і як прояв акту громадської справедливості, і як початок нового етапу твого цінного і гарного життя, і як кінець твоїм стражданням...

Я знаю, тобі зараз невесело. Так просто все не проходить, і тому перше, що я буду тебе просить, перше, що я буду від тебе вимагати,— це понишпорити у творах істинно великих людей і повиписувати собі з них цитат (я їх не збагну), як треба справжнім мужчинам, великим духом людям поводитися, і думати, і діяти у трудні, тяжкі, особливо незаслужено тяжкі моменти життя, і тоді тобі стане ясною головна таємниця життя, а саме: подібно до того, як, за словами т. Сталіна, правителі приходять і уходять, а народ вічний, так і наркомоси: вони відчиняють двері і зачиняють, а наука вічна, вона — хороша — йде вперед на славу Людині, і ти один з її двигунів.

Що ж до Освіти, то я тут чогось не розумію. Наркомос на мене справляє гарне враження, говорю тобі щиро. Це молодий, розумний і приємний чоловік. Я боюся, що йому якісь пройдисвіти невірні виклали твої питання. А проблеми сліпоглухонімих з їх навчанням, психологією і їх долею тільки тобі здаються легкими, азбучними, бо ти

на них провів усе своє життя, а для людей сторонніх це надзвичайно складна річ...

Сто чортів! Шкода, що знищили твій Інститут. Ну та не падай духом. Не теряй горизонту. Все йде, все міниться, горизонт не міняється. Загубиш горизонт, зашатає тебе, закаламутить, і заблюєш ти блювотиною собачою. Всі великі вчені трималися на оптимізмі, на вірі в добро, в краще, на надії. Умій прощати, старайся часом не зле сміятися. Друже мій, не думай, що я хочу тебе поучати.

Соколянський зразу добровільно обрав собі заслання в Москві, зрікся України, вмер членом партії — комуністом у Москві. Неславний кінець життя обдарованої людини.

Його приятелєві Довженкові, що писав оптимістичного листа, довелося пережити примусове заслання в Москві, його до смерті не пустили до Києва.

Колишні бундівці й есери

Давно запланована і добре підготовлена ліквідація всіх непевних, здебільшого непартійних людей, число яких рахувалося сотнями тисяч, включала також членів різних політичних партій. Деякі з цих колись активних членів партій, що вже давно були припинили своє існування, були в особливому положенні і не мали шансів вийти на волю — це члени обласних і міських комітетів таких партій, не кажучи вже про членів центральних комітетів.

Рядовим членам ще можна було врятуватися і я бачив випущеними на волю таких рядових після 1939 року. Вони з довідкою про закриття справи "через недостатність зібраних доказів", одержували зарплатню за два місяці і працювали часто навіть на старій роботі.

Інакше стояла справа з членами партійних комітетів — їм не було милосердя.

За період 1937–39 рр. я уже не здибав у тюрмах провідних членів українських партій. Вони були ліквідовані перед цим періодом. Даремно було б шукати в харківських тюрмах 1937 року Голубовича, Шрага чи Ю. Мазуренка.

В різних камерах траплялися тільки рештки колишніх неукраїнських партій та менші фігури з українських партій. Згадую тут тільки декого.

Бундівець Карпель Юделевич Карповський, невисокий, з повільними манерами, добре знайомий з царськими тюрмами, якось зостався неліквідований до осені 1937 року. На волі залишилася дружина, яка була членом компартії.

Коли його увіпхнули в наш "двійник", камеру розраховану за царя на двох, було нас уже двадцятєро, Карповський запротестував проти таких тюремних умов. Зразу з'явився начальник секретного корпусу Линников, шарпонував протестанта з камери до коридору. Линников мав славу доброго начальника корпусу, як на тодішні мірила, але на цей раз його не можна було впізнати, ми побачили грубого, рішучого безоглядного тюремщика. Не знаю, як він роз'яснив Карповському правила тюрми, але протестант незабаром повернувся до камери заспокоєний, очевидно, зрозумівши зразу різницю між царською каторгою і советською тюрмою.

Він потім часто ділився з нами своїми спогадами про "катірге", як він казав своєю

своєрідною мовою. Явно нездатний до мовної асиміляції Карповський, будучи людиною політично й культурно розвиненою, він суверенно і велично залишав у своєму вжитку російську мову на тому рівні, як вона загрузла в дореволюційних литовських і українських містечках.

"Прогулка", ця злиденна порція повітря під час кружіння в закамарку тюремного двору, звучала в нього "перегульке" і багато, багато було в нього інших шедеврів російської філології.

І серед українців бувають люди, які зі всеросійської мови роблять несвідомо карикатуру, хоча ніби добре її вчилися в школі. Вони чемпіони природного опору нації проти асиміляції. Але їм далеко до старого бундівця Карповського. Його спокійна й природна зневага до чистоти й величі мови Пушкіна була без порівняння.

Я зустрів його через два місяці в іншій тюрмі, коли його брали на допит. Мало залишилося від Карповського. Та це стосувалося до кожного з нас. Державна машина нищення людей працювала досконало. В минулому він був визначним бундівцем. У нього не було надії вийти на волю і він пішов під колеса тієї машини.

До приречених через свою колишню діяльність належав також один член російської революційної партії — українець Ю. П. Тесленко-Приходько.

В 1917 році Юрій Петрович був членом Київського Губерніального Комітету Російської Партії Соціалістів-революціонерів. Тоді він був активним в Київській Міській Управі, саме в ті часи, коли Київ переходив під владу різних урядів.

Коли скінчилися бурхливі часи, Тесленко-Приходько керував Рентгенологічним Інститутом у Києві, а потім у Харкові.

Він був син Петра Васильовича Тесленка-Приходька, студента з народницької групи "Чорний Переділ" і Олени Антонівни, уродженої Косач, рідної сестри П. Косача, батька Лесі Українки. Родився він у вісімдесятих роках минулого століття в Сибірі, копи батьки були там на засланні. Хоч і близький родич Косачів — двоюрідний брат Лесі Українки і племінник Олени Пчілки, Юрій Петрович належав до загальноросійської революційної інтелігенції.

Заарештований за молодих років студентом у Києві, одсидів якийсь місяць, і досить комфортабельно, у поліції в участку і поїхав до Німеччини, де в 1911 році скінчив Мюнхенську Політехніку. Життя в Мюнхені типової для тих часів молоді з Російської імперії, що вчилася за кордоном, напівемігрантів — напівстудентів викарбувало свої сліди на ньому. Він залишився соціалістом загальноросійського стилю.

Згадуючи мюнхенські часи, він з достатньою дозою пошани називав колишнього меншовика Майського (Ляховецького) Іваном Михайловичем, хоча Майський уже давно більшовик, на високих дипломатичних посадах, політично на інших позиціях і разом з тим режимом, який тримає колишніх друзів соціалістів у тісній тюрмі.

У камері Юрій Петрович складає з сірників якісь формули (олівці і папір нам заборонені), розповідає про свій інститут Рентгена. Людина з нього правдива, масна, часом гаряча і гостра. Фігура спортсмена. Хоч йому уже п'ятдесят п'ять років, великі

світлі очі ще повні життя, риси лица з різьбленим носом ще не обм'якли, хоча він уже проходив конвеєр, і доволі тяжкий. Видно, що в нього темперамент борця і він не збирається піддатися.

Соціалістичні переконання він прийняв, мені здавалося, не серцем, а розумом, ніби формули з фізики (він за фахом фізик). Вони абстрактні, вселюдські, але чесні і він обстоюватиме їх. Барви України, її природу, людей він мало відчуває, я б назвав це легким національним дальтонізмом. Ворожості до України нема, Україна існує ніби в теорії, але й російського патріотизму не помітно.

В роді Лесі Українки Тесленко-Приходько майже космополіт.

Він був одружений двічі, обидва рази з євреями, перша була партійна. Щоб офіційно одружитися перед революцією з єврейкою, він прийняв лютеранство. Сина його від першого шлюбу охрещено лютеранином.

До своїх українських родичів він ставився тепло, по-родинному.

Коли ховали Лесю Українку, він робив фотографії. Відомі опубліковані фотографії — то його робота.

Багато нашарувань нашої доби на цій людині. Коли я слухав його незалежну мову, знаю, що він скоро знову піде на довгі ночі мук, бачу горду поставу його голови, всього тіла, готового зустріти муки, я забуваю про всі ті нашарування — партійні програми двадцятого віку, національний дальтонізм, "лютеранство". Я бачу покоління його предків, людей гордих і вільних, людей України, бачу майбутнє цієї людини, що блукала манівцями нашого століття, бачу як його катують і як він мужньо терпить і я впізнаю в його рисах гордість, твердість його козацьких предків.

Його справа тяглася довго. Його судили і засудили до розстрілу. Адвокат його оскаржив вирок. Кілька місяців Тесленко-Приходько був у смертній камері. Знаю, що він у смертній камері гартував свою волю і запровадив певний режим. Думаю, що й там він складав свої формули з сірників, щоб відігнати думки далі від смертної нудьги. Він витримав. Вирок було замінено на позбавлення волі в лагерьх. Але в лагері він дуже скоро помер.

Прогнози прокурора Брона

В одинадцятій камері спецкорпусу на Холодній горі напхано нас чоловік двісті п'ятдесят. За царя тут було щось із тридцять арештантів. Ну так, то за царя — тепер часи інші. Всі сплять на долівці, перевертаємося на команду, бо площа тут врахована до сантиметра. Хто захотів би перевернутися самостійно, може зламати весь порядок нашого колективного спання.

Компактним учасникам цього колективу було ще с'як-так. Мені було гірше за інших. Нікуди було втулити мої довгі ноги. Я підносив їх і притуляв п'ятками до стінки, і так утворивши трикутник, де мої ноги були гіпотенузою, намагався спати. Геометрія з моїми ногами не давала доброго наслідку. Їм було дуже гірко біля тої стінки.

Людина, як відомо, до всього звикає. Тісно було, але не нарікали. Коли вночі хтось

мусів товктися по наших тілах, бо йому треба було до параші, не всі лаялися.

А вдень сиділи впритул один до одного, між рядами вузький прохід.

На початку тієї осені 1938 року вікна ще були не забиті дошками. Видно було сусідній двір, господарчу ділянку тюрми. Там шаткували капусту веселі арештантки — "уголовні", не політичні, може відбувають кару тільки за крадіж. Заготовляли продукти для нашої баланди, мало-смаковитої і некалорійної юшки, що буде нам на обід.

З того ж двору чулися часом звуки патефону, якісь хрипкі советські романси. То з житлового корпусу тюремних службовців долітали звуки волі.

З вікон було видно далеко. Ліворуч Основа, а на південь їде якийсь потяг, може це дачний, може в ньому їде до Високого Посьолку Марія Романівна. Небо, що вже має холодні фарби жовтня, ще збільшує гострий сум.

Через те, що тут поруч шаткували капусту, що єсть буденне життя, що цей паротят поспішає до Мерефи крізь сум пробивалася надія.

Скоро на вікна поприбивали "козирки" — дерев'яні шити. В камерах стало темно і вдень.

Під стінкою лежить харківський облпрокурор Михаїл Ісакович Брон і поруч з ним костур. Його так старанно били на слідстві, що поламали ногу і він шкандибає, підпираючись костуром. Присутність побитого Брона в загальній камері, серед людей, а не в одиночці і цей гуманний костур, дозволений у камері щось означає для нас — дає трошки надії, трошечки, хоч нікого не випускають на волю, хоч на допити беруть рідко, хоч забили вікна козирками.

Брона я знаю добре, він був один час Головою Харківської Колегії Адвокатів. А тюремний зв'язок у нас з літа, коли я на "прогулці" в Другій тюрмі почув шепіт Брона з-за паркану, перегородки, де був другий дворик для "прогулок". Брона тільки почали випускати після довгої ізоляції, він крізь шпари побачив мене і, задихаючись, питав, чи на волі його дружина. Як відомо, після арешту партійців більшого калібру, забирали їхніх дружин.

Конвоїр кричав і погрожував, але мені вдалося сказати Бронові, що дружину його не арештовано.

В одинадцятій камері ми зустрілися радісно — старі знайомі.

Часом Михаїл Ісакович запрошує мене у свій куток, каже: — будемо робити прогнѳози. Не прогнози, а іронічно — прогнѳози, проте за іронією криється все та сама наша єдина, наша велика, болюча тема.

— Чи вийдемо на волю?

Михаїл Ісакович людина інтелігентна, привітної вдачі, син Маріупольського купця, заслужений, має орден за участь у завоюванні демократичної і незалежної Грузії. А, головне, він має партійний і прокурорський досвід. Він не ремствує на партію.

Прогнози робляться спокійно, тверезо, без емоцій, як метеорологи передбачують погоду, як доктор передбачає хід хвороби. Прокурор з перебитою ногою міркує так: кожна кампанія (кампанія репресій) розвивається спочатку дуже бурхливо. Органи, що ту кампанію проводять, дуже стараються виконати завдання. Наступає час, коли

завдання виконано і перевиконано, але апарат автоматично працює далі. Апарат починає задихатися від власної ретельності, чекістів не вистачає. Тюрми набито, удвадцяттеро більше норми. Кримінальні, що нарізали хлібні пайки в Холодногорській тюрмі, казали, що нарізалось 18 000 пайок. Тюрма була побудована за Столипіна максимум на 2 000 чоловік.

Отже кампанія дійшла найвищої точки, мусить початися ослаблення, спад. Для нас важливо знати, чи цю найвищу точку досягнуто.

Перебираємо всі відомості, які можна дістати з тюремних інформацій, найменші дрібниці. Найголовніше — чи були нові арешти? Здається не було. Чи був рух у старих справах? Здається — кілька місяців усе завмерло. Значить, щось на верхах відбувається. Коли кампанія іде на низ, єсть шанси вийти на волю. Так завжди бувало, буде і на цей раз. Найстрашніша м'ясорубка, здається, вже скінчилася.

Брон орудував не юридичними доводами, хоча він був грамотний юрист. Він не торкався того, чи є докази вини проти нас. Він керувався законами великих чисел. Це була твереза оцінка ситуації, щось близьке до того, як командири армій вираховують можливі втрати в людях у завтрашньому бою. Треба рахуватися, що стільки відсотків загине, а стільки зостануться живими.

Так і в цьому наступі на нас, якийсь відсоток нас врятується. Залежить од характеру справи, од того, чи підписав признання, а навіть коли підписав і, навіть, коли очні ставки іншим давав, можуть позакривати справи. Бо є закон великих кампаній у цій державі, коли міняється курс.

Так і сталося з багатьма нами, хто досидів до 1939 року. І новий нарком Берія, цей новий нарком в 1939 році, після Єжова знаменував собою зміну на ліпше, подумайте — на ліпше. Берія — на ліпше!

Апарат м'ясорубки почав викидати той матеріал, що вже був йому непотрібний. В 1939 році багато нас вийшло на волю, серед них були М. І. Брон і я.

"Прогнози" Брона були правильні. Його відновлено в партії, він був знову адвокатом, а під час війни і військовим прокурором.

В тій самій одинадцятій камері довго сидів з нами Ніколай Ніколаєвич Познанський, харківський старий адвокат, в минулому заступник Голови другої Державної Думи. Він не раз обговорював зі мною свою справу. Мене дивувало, що Познанський, який довго працював у советській адвокатурі, оцінював свою роль на основі тих "доказів", що були зібрані проти нього. Звичайно, не було ніяких доказів якоїсь вини. Познанський жив обережно, нових знайомств не заводив. В двадцятих роках його арештували на короткий час тому, що до нього з'явився старий знайомий Долгорукий. Біда була в тому, що Долгорукий, перед революцією ліберальний політик, явився з-за кордону і нелегально.

Долгорукого розстріляли. Познанського не мучили, бо було встановлено, що він з Долгоруким не мав зв'язку.

Н. Н. Познанський, старий юрист, вихований в атмосфері законності передреволюційних судів імперії, не міг збагнути, що тепер карають не за

індивідуальну вину, а за приналежність до певної категорії людей. Він не хотів зрозуміти, що його приналежність у минулому до партії народних соціалістів, його високе становище в Державній Думі, цього вже досить, щоб вилучити його зі суспільства.

Сімдесятилітнього Познанського з тюрми не випустили, хоч і поставилися до нього порівнюючи делікатно. Етапом він був вивезений на так зване вільне поселення в Казахстан.

Але й доля Познанського вміщувалася в концепції Брона. Цей м'який вирок був можливий тільки тому, що він досидів до кінця ежовщини, машину знищення розвантажували.

МІСТО НА ФРОНТІ

В останні дні перед тим, як німецьке військо зайняло Харків, над фабричними районами стояв дим і палахкотіло полум'я. З Москви надходили в гарячковому поспіху, але точно і детально сформульовані накази про те, що саме треба вивозити і що треба нищити. Зникала в огні і динамітних вибухах індустрія великого міста, побудована довгою, тяжкою працею, "темпами", стахановщиною, арештами, репресіями.

Ті люди, які дочекалися вступу німців, ховаючись по всяких схованках від примусової евакуації або від мобілізації до війська, не думали про пожежі, про війну, що лютувала так близько.

Надії під час воєн розцвітають буйно, як ніколи. Надії і чекання чогось нового глушили спокійну оцінку подій. Головне було те, що НКВД і міліція вже відступили за Журавлівку до Дінця — на схід. Платон Йосипович, мій старий батько, довідався від якогось знайомого, що міліція нашого третього району з Пушкінської вулиці пішим порядком відступила на Журавлівку. Батько прибіг до мене, я вийшов зі своєї схованки і все-таки з острахом, і крадькома прийшов до дому. Боїв не було. Через день по бруку наших вулиць гулко і впевнено-ритмічно загупали чоботи чужих солдатів.

Були останні ще теплі дні жовтня і на вулицях було багато людей з такими настроями, ніби війна вже скінчилася і починається якесь нове життя.

Минуло кілька днів і перед цими людьми стала інша реальність. На балконах повисли трупи якихсь людей без імені, з коротким написом на грудях "комуніст". Ніхто не знав, який суд і за що повісив цих людей і хто були ці люди. Та сама непевність і почуття безправності, що мучили більше двадцяти років, знову заповзали в душі вчора іще радісних людей.

Біля Лопанського Мосту, Катеринославська вулиця, будинок номер один, на чавунних поручнях балкону над головами прохожих гойдалися трупи.

В ці перші дні я з великими труднощами дістав підводу і конячину, щоб привезти з Високого мою хвору матір. Ми їхали повз ці шибениці, мама побачила їх, в її синіх сумних очах застигла така болюча скорбота. Ми не сказали ні слова.

На балконі колишнього Центрального Комітету КП(б)У висіли трупи повішених,

багато людей дивилися на їх постаті. Тут чулося десь під серцем завмирання перед таким видом насильної і огидно-прилюдної смерті. Перед цими повішеними сіріла площа Дзержинського, Грандіозна площа недавньої столиці УРСР, в кінці її на сірому небі контур Держпрому, бюрократичного велетня. Невідомі люди висіли на будинку, де недавно була центральна партійна влада, а до революції в ньому містилася Губерніальна Земська Управа — цитадель лібералів старої імперії.

Прийшла ще одна нова влада.

Шибениці були репресією за вибухову міну, що її совети вмурували в тому особняку, що його збудував для себе всесильний колись Станіслав Косіор. Після ліквідації цього вірного сталінця за високими мурами резиденції вождя зворушливо розмістили дитячий будинок. Перед німцями дітей кудись збулися і віллу використали як пастку для якогось німецького генерала, бо квартир'єри спокусилися вигодами Косіорова житла.

Міна вибухла і генерал мусив умерти не на полі бою.

На Журавлівському базарі загорівся дерев'яний рундук, незначна подія, але німці вдиралися до мирних квартир, витягали і розстрілювали на місці мужчин, що мали нещастя жити близько того базарчика.

Видно, небезпека була не тільки на фронті. Готель "Інтернаціонал" на розі Сумської вулиці і площі Дзержинського був набитий док раю арештованими харків'янами після вибуху бомби в будинку Косіора.

З жахом в очах відома артистка драматичного театру шукала порятунку для свого єдиного сина, що був під загрозою смерті в готелі "Інтернаціонал". Що тут уже йшлося не про самих комуністів, було занадто ясно. Юнак був сином ліквідованого за націоналізм комуністичною владою талановитого українського актора. Його вдалося вирвати. Сотні інших загинули в готелі "Інтернаціонал".

Хто ж міг давати німцям на розстріл людей?

Цей епізод прояснив один важливий факт. Користуючись хаосом у великих будинках так званих жилкоопах через евакуацію багатьох харків'ян, на пости керівників будинків (управдомів) стали в багатьох центральних районах невідомі до приходу німців індивіди. Керівники будинків стояли найближче до обліку населення і контролі квартир. Це перша ланка для всякої влади міста в її поліційних заходах. Нові невідомі опікуни житлових блоків були комуністичні агенти, залишені для роботи під окупацією.

Примітивний жорстокий апарат німецької репресії, яка була приготовлена на щедру відплату без розбору за всякі прояви саботажу, звертався до цих агентів і ті вибирали заручників. Вибір міг упасти на кожного з нас.

В 1941 році Харків мав біля 900 тисяч населення. З приміськими селищами, що тягаться до нього, це було мільйонне місто. Після евакуації, коли вступило німецьке військо, залишилося біля 600 тисяч.

Розлоге місто на десятки квадратних кілометрів зосталося без засобів транспорту

— не було трамваїв, омнібусів, автомобілів і коней.

Може, це й не було тотально "випалене" місто на голій землі, як цього хотіли московські командири тотальної війни, але в місті не залишилося ні одного складу харчів, все було порожньо. Електричні станції зруйновано, вугілля і дров не було, води не було. Залізниця для цивільного населення не існувала і зв'язок з найближчими селищами був перерваний. Пошта, телеграф і телефон зникли. І тоді несподівано і рано настала суворя "наполеонівська" зима 1941 року.

Довелося в 1945 році після поразки Німеччини бачити знищені німецькі міста. Там ніколи не переставала функціонувати електрика, крамниці безперервно продавали бідний харчовий раціон, була вода, функціонувала залізниця. Там ніхто не вмер з голоду.

Доля Харкова була інша.

Все населення перетворилося на безробітних. Робітники й інженери без фабрик, учні й учителі без шкіл, студенти і професори без університетів. Хворі без поліклінік і пенсіонери без пенсій. Ті заощадження, що їх трудящі мусіли примусово вкладати в державні позики, хоч з тих заощаджень не можна було дістати ані карбованця, навіть ці ілюзорні речі перестали існувати. Ніхто не міг сказати, як будуть жити 600 тисяч людей.

За одну ніч змінилася не тільки політична система. Вся господарська організація, господарство й бюджет кожної окремої людини і всього міста лежали в руїнах. Всі дотеперішні суспільні зв'язки знищені. На людях ще була їхня одежа, в їхніх небагатих житлах ще було трохи речей і убогих, советського періоду, меблів. Не можна говорити про якусь харчову проблему того часу — харчів не було. Тільки незначний відсоток людей запасливих і передбачливих мав що їсти.

Ще задовго перед вступом німців у Харкові передавалося з уст в уста, що у Львові вже існує український уряд. Називали його склад: В. Винниченко, П. Франко (син письменника), проф. К. Студинський. Політичний аналіз такої композиції, звичайно, не витримав б ніякої критики. Але політичних аналітиків серед політично обезголовленої людності не було. Інстинкт людської маси, очевидно, хотів заповнити порожнечу в новій дійсності і підставляв перші ліпші знайомі імена в той вакуум, де мав бути якийсь український уряд. Виразно видно було з тих чуток одне: український уряд не може не існувати.

Минали тижні, а про уряд не приходило жодної вісти до зруйнованого міста. Певність в тому, що державна організація конче має бути, існувала в далеко ширших масах людності, ніж поверховий і неуважний спостерігач міг думати.

Попередні близько чверть століття історії перед німецькою окупацією 1941 року залишили в кожній шпарині життя елементи, зв'язані з українськими державними змаганнями. Так званих "недобитків" було небагато. Апарат винищення українства, що йому в різні періоди надавано різних ярликів: куркулі, петлюрівці, буржуазні націоналісти й інше, працював понад двадцять років методично. Проте й "недобитки", як це не дивно, залишилися. Після чисток советського апарату, тюрем, таборів не

тільки самі розкуркулені, вичищені, репресовані, що жили якось на волі, але їхні діти, дружини, батьки, родичі, друзі були серед нас. У тисячів людей було виразне розуміння того, що то чужа влада не давала жити людям на цій українській землі. Я не раз дивувався тоді, скільки таких людей я зустрічав на кожному кроці, коли спорожніли будинки НКВД на Чернишевській вулиці.

Інтелігенти і службовці пасивнішого типу, що не були активні в громадському або культурному житті українства, ті просто звикли до роботи в державному апараті, який все таки носив назву "української радянської республіки". На українській землі їм важко було уявити собі життя без вимог, які ставила до них держава і без опіки, яку здійснювала держава над ними.

Нарешті, багато пересічних, звичайних людей думали, що мусить же бути якась держава, яка організує для них роботу, життя і, нарешті, просто видасть "пайок", принаймні хлібний пайок.

Тим часом, про українську державу не було чути. Робота ніде не починалася і пайка ніхто не давав.

Найкраще збагнула становище середня харківська людина, особливо жінки, бо багато з них у війні залишилися головою сім'ї. Ця українська жінка, що населяє велике місто — фабрична робітниця, друкарниця з канцелярії, бухгалтер, прибиральниця — мала негайно розв'язати проблему насущного хліба. Тверезо думаючи, скептична, а подекуди й трохи цинічна щодо влади і її представників, вона довгі роки спостерігала цинічне урядування влади і звикла не вірити їй.

Ця людина зорієнтувалася.

Вона не чекала пайка, не чекала, поки німецька військова комендатура дозволить голодним людям виходити за межі міста, адже їй довго довелося б чекати гуманності під час такої війни і під час такої окупації. Вона прорвала кордон голодної смерті і поклавши на дитячі санчата, а то й просто на плечі мішок з якимись речами, що звуться у нас барахлом, потягла ці санки в мороз і завірюху за собою. Потягла на село, щоб обміняти на пшоно, на борошно, може, навіть, олію. О, яка дорогоцінна й пахуча була тоді та олія і ніякі легендарні пахощі Арабії не могли зрівнятися з нею.

Скільки десятків і сотень кілометрів пройшла закутана в своє лахміття українська жінка крізь бурю й сніг страшної зими, рятуючи свою сім'ю в голодному Харкові.

Коли я думаю про ті часи, моє захоплення героями Джека Лондона трохи зменшується на користь тих безіменних жінок і матерів.

В цьому були докази індивідуальної живучості і активності наших людей. А чи могла з'явитися колективна активність, живучість людської громади в місті, де нікому було закопувати трупи померлих з голоду людей у мерзлу, як камінь, землю, і де нова влада не визнавала ніяких, навіть жорстоких законів війни, і не оголошувала населенню законів, ніби цього населення не існувало?

Життя організованих груп людності було перед цим перерване на два десятки років. Довголітній терор, починаючи з 1918 року, і система так званої "бдительности",

тобто донощитва в різних формах дали свій результат. Розпорошеність, або атомізація суспільства в галузі громадської спільної дії розвинулися у високій мірі. Створення і малих груп однодумців, навіть для практичної взаємодопомоги, завжди карано тяжко і оформлювано "відповідними органами" під соусом контрреволюційних організацій.

Зі свого досвіду можу сказати, що при зустрічах з людьми, яких я знав, що це мої однодумці, навіть давні однодумці, ми уникали говорити про небезпечні речі. Це не виключало почуття "ліктя", національного ліктя. Але ж то річ далека від організації й організованої дії.

Хоча на другий день окупації на перших зборах у приватній квартирі зібралося тільки шість чоловік, проте уже в ближчі дні почалася велика концентрація українських сил Харкова. Згодом з цього зародку виросла велика формація відома здебільшого під іменем харківської групи або харківської громадськості.

Вона виникла як результат співпраці і взаємодопомоги великого гурту людей під поліційним режимом німецької СД, тобто режимом крайньої безправності населення.

Взаєморозуміння в цій групі і взаємне довір'я могло створитися на основі спільної ідеї і спільної долі більшості цих людей в минулому. Основою взаєморозуміння було переконання, що після зникнення тієї влади, яка силою багнетів в 1920 році перервала процес творення державно-національного життя України, цей процес має продовжуватися наявними силами за всяких умов.

Які ж залишилися активні елементи населення, що могли позитивно або негативно впливати на цей процес?

Українські національні елементи, насамперед, склалися з основної групи людей з виразно самостійницькими традиціями.

В комуністичній системі вони були відомі під дискримінуючим іменем "петлюрівців" або "буржуазних націоналістів".

Це були жертви систематичної, говорячи сучасною мовою, дискримінації і дифамації українців з боку комуністичної влади.

Порівнюючи невелика була кількість учасників доби 1917–19 рр., військових і цивільних, проте їх було досить, щоб створити ядро групи. Тут були і корінні харків'яни і ті, що наїхали під час останнього десятиліття з української провінції, до великого центру, замітаючи сліди минулого. Наймолодшим з них було 43–45 років.

Юнацька група була представлена юнаками і дівчатами 17–20 років, вихованими в советській школі.

Разом з енергійним жіноцтвом ця юнацька група надавала експресії громадському життю.

Чисельно більша була група віку 30–35 років, що виросла і вчилася після революції. Це були інженери, науковці, педагоги, лікарі, юристи, бухгалтери — люди, що вчора були тільки "безпартійною" масою. Тепер з цієї "маси" виділялися індивідуальності, часто здібні й активні.

У зусиллях зорганізувати українське життя брали участь деякі політичні представники старого ліберального Харкова. В минулому вони були в тому таборі

російської ліберальної інтелігенції, що ставилася вороже, або в ліпших випадках байдуже до українства.

Довге співжиття з українськими національними елементами під комуністичним режимом навчило їх дивитися з розумінням на українські прагнення в протилежність до часів 1917-1918 років.

Тієї зими смерть рано забрала декого з російських інтелігентів цього типу. Серед них були Н. А. Воронецький, адвокат і колишній редактор газети "Утро" в період її прогресивного напрямку, П. Д. Шидловський із старої харківської фамілії, громадський діяч передреволюційних часів.

Деякі з них ще змогли брати участь в українському самоврядуванні: Член Державної Думи Герценвіц, відомий юрист Б. Г. Вальц, що за Керенського був заступником (товаришем) Міністра Юстиції в Петрограді.

В перші бурхливі тижні появлявся в наших колах один старий землець, людина в минулому загальноімперського стилю, але зв'язаний всім життям з українською землею. Тепер він хотів бути корисним молодому українському поколінню. Цей старий земський діяч був не зовсім звичайною фігурою серед інтелігенції в советському Харкові. Інтересно відзначити, що за весь час советської влади він ніколи не був на державній службі і жив з приватних лекцій музики, дружина працювала. Рідко кому вдалося зберігати таку моральну і матеріальну незалежність від режиму.

Серед гармидеру думок і намірів на початку харківської зими 1941 року старий ліберал відчував небезпеку в тенденціях, що приносив з собою переможний німецький соціал-націоналізм. Він хотів передати свій неспокій молодшим — нам, які в той час, здебільшого, не отямилися від хаосу подій. Він просив мене прийти до нього, коли він серйозно занедужав і лежав у Шатилівській студентській лікарні. В лікарні було холодно, темно, не було чого їсти, в руках у нього був кухлик з ріденьким киселем, що принесла дружина.

В холодній і голодній лікарні він підкреслював те, для чого він закликав мене. Він говорив мені, що не може бути тільки одна політична партія, і знову, знову повертався до цієї теми.

Тоді ще думалося, що будуть можливості політичного життя під окупацією і його лякала перспектива однопартійної системи.

Через кілька днів перестала існувати і ця голодна лікарня, де я був у нього. Лікарню зайняла угорська комендатура. Хворого кудись забрали, скоро його не стало. Ідучи за його труною порожніми і холодними вулицями, я думав про заповіт старого земця, але більше того я почував голод. Я думав про те, що треба жити і щось треба робити.

До того ж періоду перших тижнів належать зустрічі багатьох харків'ян з Б. Коником. Він прийшов з Заходу і був першим представником нового покоління націоналістичної молоді, якого ми побачили після довгого періоду розірваних зв'язків з західною частиною нашої землі. Він справляв враження приємної, щирої людини. Може навіть надто щирої, як на робітника своєї організації, якому доводилося працювати в

нових і не завжди легальних умовах. Його майже юнацька безпосередність не цілком пасувала до нашої стриманості, нашого довголітнього досвіду життя в інших, тяжких умовах, наших методів роботи. Коник із запалом і великою енергією брався помагати харків'янам. Зрозуміло, що його власні можливості були скромні, бо він не посідав офіційного становища.

Тому що розвиток роботи пішов у ширшому громадському напрямі, в майбутньому діяльність Б. Коника, як мені здавалось, обмежилася партійними завданнями його організації. В перші дні, коли жадібно шукалося способів організувати якийсь апарат української влади, на устах у багатьох були два імена, нових для Харкова людей, прибулих одночасно з німецькою армією з Заходу: Коник і Полуведько. Про Полуведька — пізніше.

Всяка зміна адміністративної системи позначається гармидером, галасом і хаосом в адміністративних осередках. З того згодом кристалізується щось стале і зрозуміле і постає новий апарат управління.

Для людини, яка пережила 1917–1920 роки, це не було новою. Але те, що творилося в будинку номер 15 на Сумській вулиці, де розмістилася з перших днів Харківська Міська Управа восени 1941 року, навіть для звиклої до революційних перетурбацій людини було дивовижною картиною.

Всі, хто шукав центру нової влади, кинувся туди. Біля німецької комендатури було спокійно. Не те в Управі. Її брали штурмом. Якісь енергійні молоді люди при дверях безцеремонно відпихали юрбу, що хотіла пропхатися всередину. Треба було продертися до бюро перепусток, але не кожного, звичайно, пропускали, бо треба ж було якось новій Управі працювати.

Над Управою колихався в повітрі синьо-жовтий прапор і цей прапор вселяв надії в деякі українські серця. Не зразу помітили інакше розміщення кольорів на прапорі, не таке, як було за державних часів наших, то це не викликало великого заколоту. Час був такий, що геральдика й партійні погляди на те, куди який колір належить, якось зібгалися перед незвичайністю і суворістю подій.

Головне те, що то був український прапор, значить то була українська управа.

Проте не всі українці патріоти, що почали виходити зі своїх сховок, були такої оптимістичної думки. Тодось Недужий, людина вольова і активна, думав, що Управа в московських руках.

Сам Недужий, економіст освітою, найшов свою власну дорогу в окупаційних умовах і став організатором Українського Банку. Він мислив цю організацію широко і готувався створити економічну і кредитову базу для господарства, що мало відродитися.

Інші намагалися з'ясувати, що саме робиться в тій Управі.

Через кілька тижнів після початку її існування, в листопаді місяці, один з моїх добрих знайомих, що вже працював там, переконав мене, що я повинен взяти участь в роботі Управи.

Діставши перепустку, я пройшов всередину. В цьому будинку колись був "Совет Съездов Горнопромышленников Юга России", тобто центр вугільної промисловості на території України, а за советської системи тут містилася ВСНХ, тобто Всеукраїнська Рада Народного Господарства, відома всім в її російському скороченні як Ве-Ес-Ен-Ха.

Побудований в солідному, важкому стилі будинок тепер був неогріваний. Голова Управи, що прийняв мене у своєму великому кабінеті, був у пальто. Добитися до нього було не так просто і поговорити з ним було нелегко, бо його, як то кажуть, розривали. Після короткої розмови він призначив мене завідувати Юридичним Відділом Управи.

Головою Управи або за німецькою номенклатурою — Обербюрґермайстром був Олексій Іванович Крамаренко, професор-хімік, спеціаліст в галузі силікатів, що викладав у Інституті Силікатів. Йому було понад п'ятдесят років. Він говорив українською мовою, хоча з русизмами, що було недивно для технічного спеціаліста, не філолога. Проте, якимось у розмові він захопився цитатою з революційного поета Чумака — боротьбиста. Я подумав, що він за молодих років любив, очевидно, українську поезію. Людина була з нього м'яка. Через брак адміністративного досвіду і м'яку вдачу він легко підпадав під вплив енергійніших своїх співробітників, які намагалися прикриватися його іменем для своїх цілей.

Недалеко кабінету Голови міста був кабінет німецького військового чиновника, що підлягав Комендантові міста. Це був Oberkriegsverwaltungsrat Петерскнотте.

В той вечір, коли військо зайняло Харків, Петерскнотте, що в його функції входило керівництво цивільною частиною життя міста, зустрівся з групою харків'ян. Хто організував цю зустріч, важко сказати. Невідомо було також, хто підбирав людей для цієї зустрічі. Результатом зустрічі з Петерскнотте було призначення Управи Міста і багатьох районних бургомістрів. І проф. Крамаренко й інші імена не були іменами відомими в місті.

З цього можна було зрозуміти, що німці не шукали ніяких політичних груп і не інтересувалися українськими національними елементами.

МАЙСТЕР ПРОВОКАЦІЇ В ХАРКІВСЬКІЙ УПРАВІ

Згаданий вище Полуведько зайняв у новосформованій Управі Міста пост керівника Відділу Кадрів і секретаря Управи. В хаотичних перших тижнях серед людей, жадібних до новин, розносились чутки, що в Управі є прибулий з заходу українець не то Полуботько не то Полуведько.

Ніхто з харків'ян досі Полуведька не знав. Це була людина понад сорок років, з початком лисини на високому лобі, з розумними уважними очима. М'які риси обличчя і стримані, спокійні манери, спокійна певність у поведінці справляли солідне враження. На його вбранні не можна було побачити слідів довгих походів, пройдених у воєнних обставинах сотень кілометрів. Також не було видно по ньому, що це скромний советський службовець у стандартній зношеній одежі. Зимове пальто з каракулевим ковніром, добре пошите. Певно десь у "Індпошиві", тобто на замовлення, а не з

"Швейпрому", не з тої незугарної, сірої, грубошерстої швацької продукції, яка недбало вдягає мільйони людей.

Полуведько був на такому становищі, де мав повну інформацію про людей, хто хотів працювати, або вже працював в Управі — кадри. Кожний ніс до Полуведька свою анкету. Тільки анкети тепер писалося інакше, як недавно. Ще кілька тижнів тому в анкетах замовчувано, замазувано, вибріхувано сумнівне минуле. Сьогодні в анкетах гордо описувано всі репресії від недавньої влади, що пішла за Дінець. Все, що в минулому, недавно було прокляттям, тепер здавалося просто "путівкою" в майбутнє.

Уважно всіх розпитував Полуведько, уважно читав автобіографії. Через короткий час Полуведько почав проявляти активність — політично-організаційну. В Управі декому роздавано шматочки паперу з написаними іменами. Це були запрошення на політичне зібрання. Одне зібрання було в театрі "Березіль" (ім. Шевченка). В коридорах театру на стінах ще було повно портретів акторських. Збори відбували в фойє на другому поверсі. Було дуже холодно. Холод у неогріваних приміщеннях завжди сприймаємо тяжче, ніж холод надворі. Ніхто не скидав зимових пальто.

Говорив Коник, був за столом Президії Полуведько і міський голова Крамаренко. Коник говорив щось про орден, з наголосом на останньому складі. Присутнім організація ордена і програма дня були неясні. Учасники зборів були все українці з національним минулим, хоча був серед них і один чоловік чужий, тільки й того, що працівник Управи. Видно було, що діло робилося нашвидку.

Другі збори так само через роздані папірці відбувалися в підвалі "Просвіти" на Садово-Куликівській вулиці. Так само холодно. Так само випадково зібрані люди, що здебільшого не знають один одного. Збори короткі. Одкриває збори Коник і дає слово Полуведькові. Полуведько пропонує всім встати, підійняти руки і повторювати за ним слова присяги. Всі без заперечення присягають. З текстом присяги до цього ніхто не був знайомий. Після цього Полуведько граціозно говорить, що організація наша, власне кажучи, напівлегальна.

Я голодний. Електрики в місті немає, води немає, їсти нема чого. Вертаюся до холодної своєї квартири. Четверта година дня, сутеніє, треба поспішати, бо по місту ходити можна тільки вдень — воєнний стан. Німецькі солдати можуть застрілити пізнього прохожого.

Енергія Полуведька могла мати великі результати.

Політичної літератури тоді не було зовсім. Мені потім вдалося бачити тільки одну листівку — аркуш паперу з заголовком: "Три імені — одна ідея". Імена були — Петлюра, Коновалець, Мельник. Ідея — націоналізм.

Хоч і не було літератури, але в людей бажання організуватися було велике. Полуведько був у дуже щасливому становищі — в шухляді його столу лежали сотки анкет людей, що прагнули активності й організації.

Такими способами, як ото я бачив у "Просвіті" тієї холодної неділі, Полуведько міг легко набрати під присягою кілька сот харківських патріотів до своєї організації.

Тим часом у Харкові знайшовся чоловік, який зробив заяву німецькій таємній

поліції про те, що він знає Полуведька в іншій ролі. Він, будучи під арештом, бачив Полуведька на відповідальній роботі в НКВД.

Одного морозного дня Полуведька забрали просто з роботи. Полуведько сидів при письменному столі у зимовому пальті з каракулевим коміром. Йому не дали взяти з собою чорної каракулевої шапки і наказали виходити. Він пішов без шапки. Більше Полуведько не вернувся до Управи.

Під час війни здавалося, що це був один із епізодів. Тільки згодом прояснилося, хто був Полуведько для воєнного Харкова, не скоро я довідався про минуле Полуведька і діапазон його можливостей.

У 1958 році відомий публіцист Євген Онацький опублікував у газеті Свобода під заголовком "Шляхом на Роттердам" великий матеріал про убивство полк. Є. Коновальця. Матеріал складається здебільшого з листів і свідчень ближчих співробітників полковника і друкувався у тридцять трьох числах газети. Відгуків було небагато. Виступив у пресі Дмитро Андрієвський, а я коротко написав про Полуведька в Харкові 1941 року.

Провід Організації Українських Націоналістів видав у серпні 1958 року комунікат, із заявою, що публікація Є. Онацького є сировинною збіркою матеріалів і що надруковані копії є частиною архівних матеріалів Проводу. Комунікат зазначає, що "трагічний у своєму висліді контакт з групою Хом'як — Валюх — Полуведько, що була підставлена московською розвідкою, є одним з епізодів у зв'язках покійного Вождя з Наддніпрянщиною".

Тут уперше ім'я Полуведька поставлене нарівні з убивцею полковника — Валюхом і з Хом'яком, який убивцю Валюха привіз з собою з України за кордон і впровадив в організацію. Визначення ролі Полуведька сталося вперше через сімнадцять років після арешту Полуведька німцями в Харкові. До цього комунікату ще не було виразної думки серед провідних діячів Організації про роль Полуведька в убивстві полк. Є. Коновальця і навіть Є. Онацький вважав його чесним членом ОУН.

Агент у самому серці бойової організації — явище не нове і сягає глибоко в історію. В недавньому минулому Азеф, агент царської охоранки, керував бойовою організацією — терористичним центром російських соціалістів-революціонерів. У ближчому оточенні Леніна був провокатор Малиновський.

Агентура це неминучий ризик в роботі підпільних організацій.

Я зупиняюся на постаті Полуведька, бо його поява в воєнному Харкові дуже багато значила для багатьох із нас.

Не завжди вдається познайомитися зі своїм убивцею. Полуведько мав бути убивцею, нашим убивцею, убивцею кожного, хто присягав перед ним і чий анкети були в його руках.

Публікація Є. Онацького дає багато матеріалу про харків'ян Хом'яка і Валюха серед незнайомого і незвичного для них оточення націоналістів у Західній Європі.

В той період в Організацію Українських Націоналістів в Західній Європі проникли

три особи з підсоветської України. Називали їх для конспірації різними іменами. Справжні їхні імена невідомі. Один був Хом'як — Найденко — Пригода. Він був перший. В 1933 році десь коло серпня місяця він нібито нелегально пробрався з України до Бельгії і зв'язався з Організацією. Восени 1934 року Хом'якові влаштували поворот на Україну через Гельсінкі з допомогою голови тамошньої громади Баранецького.

Другий, відомий під іменами Вельмуд — Павло — Норберт — Приймак і нарешті Валюх, з'явився в Гельсінкі в липні 1935 року. Його привів до Гельсінкі Хом'як і рекомендував його як свого вихованця, колишнього комсомольця, сироту. Він був ніби народний учитель.

В цей час в справах "переочкурення" і "переболочення", тобто переправи за кордон після від'їзду Баранецького помагав уже в Фінляндії Полуведько.

Полуведько давно, десь з 1930 року, жив у Гельсінкі. Він був відомий серед емігрантів як втікач з Соловецьких Островів, швидко здобув собі, як людина інтелігентна і з добрим організаційним хистом, провідне становище в тодішній українській громаді в Фінляндії. В Організації Українських Націоналістів він також був відомий під своїм літературним псевдонімом Тогобочний.

Він був третій і, на мою думку, найважливіший учасник роттердамського убивства.

З багатьох свідчень членів Організації, поданих Євгеном Онацьким, видно, що і Хом'як, який впровадив Валюха і сам Валюх (він же Норберт, Павлусь, Приймак), що в 1938 році довершив убивство, були люди нижчого культурного рівня проти Полуведька.

Валюх — Павлусь часто вражав деяких членів Організації своєю поведінкою. Вражала його хлоп'ячість, неврівноваженість, то він був слухняний, то бундючний, то переляканий, то за пан-брата з полковником Коновальцем. Р. Сушко говорив: "не можу позбутись сумніву, що Норберт (Валюх) ніколи не робив тижневого переболочення нелегально, а щойно при допомозі советської сторожі, що підвела його з партнером аж до фінляндської межі". Проте Роман Сушко думав, що "вибору, оскільки мені відомо, не було, то я навіть не думав не виконувати завдання, бо виходив із думки: краще з трудом і недосконало, як нічого не зробити".

Якщо Хом'як (який з 1935 року вже не з'являвся закордон) і Валюх не були досить вишколені в Москві і Харкові для роботи закордоном, то присутність Полуведька серед чужих для них людей давала їм величезну допомогу.

Досить сказати, що в перший свій приїзд до Фінляндії майбутній убивця Валюх (липень 1935 — січень 1936) був цілком під опікою Полуведька. Валюх щодня бачився з ним, жив у кімнаті, винаймленій на ім'я Полуведька, одержував від нього гроші. Михайло Селешко, наприклад, бачився з ним завжди в присутності Полуведька у Берліні, в Шарлотенбурзі. Бувало, що Валюх жив разом з Полуведьком (1936 року).

Закордонні українці — галичани і кілька наддніпрянців не знали советського побуту, але навіть їм багато рис у поведінці Валюха-Павлуса здавалося непевним. Розумний Полуведько, людина з-під советів, коли б сам не був совагентом, легко спостеріг би у "Павлусеві" всі суперечності його поведінки й оповідань.

Полуведько інколи вдавав, що він не довіряє, недолюблює Павлуса. Це теж входило

в правила гри — "страховка", забезпечення перед можливим провалом партнера.

А скільки корисних інструкцій дістав від Полуведька майбутній убивця в довгі години їхніх розмов на самоті. Чи не від Полуведька здібний учень Валюх навчився націоналістичної фразеології, якою блискуче володів Полуведько. Полуведькові статті (псевдо Тогобічний) захоплювали не одного Є. Онацького своєю ширістю. Чи не від Полуведька першого дізнався харківський "народний учитель" Павлусь-Валюх про інтриги, що сплітала "ініціативна група" в Берліні проти полк. Коновальця і потім, сам побувавши в Берліні, грав на цих болючих струнах партійної дійсності?

Добрий мав бути з Полуведька учитель і інструктор для Валюха в лабіринті підозріння, недовіри й нагляду, які цілком природно оточували Валюха в Організації. Результат був той, що керівник Організації довіряв йому, часто розмовляв довго з ним на самоті і вдвох з ним ходив на прогулянку.

Полковник якось писав Валюхові перед від'їздом його до Парижу (лист 17 лютого 1936): "Коли серед тамошніх умов життя й буття виростають такі, як Ви, є це доказ, що ми не тільки мусимо виграти, але що перемога не за горами".

Копи в московському центрі було визначено час і місце убивства, Валюх виконав свою роль, передавши полковникові в Роттердамі бомбу, яка вибухла в його руках.

Після убивства Полуведько, хоч його й не було в Роттердамі в день злочину, виїхав з Берліну і зник.

Так само зник (в самий день викрадення) після викрадення ген. Міллера в Парижі генерал Скоблін. Дружину Скобліна співачку Н. В. Плевицьку французький суд згодом засудив за допомогу своєму чоловікові викрасти Міллера. Плевицька померла у французькій тюрмі.

Після втечі з рядів своєї організації Полуведько залишив Європу. Можна думати, що Полуведько, як і Скоблін, мав інструкції зникнути після dokonаної справи. Перейти советський кордон було не важко робітникові такого калібру як Полуведько.

Після Роттердамського убивства про Полуведька три роки ніхто не чув. Коли почалася війна, вже в липні 1941 року Полуведько з'являється у Львові. Для нього, певно, не існували перепони, спеціальні перепустки з УРСР до Галичини, що існували для громадян УРСР, щоб потрапити до Галичини в 1939–41 роках. Звідси він уже з похідними групами Організації рушає на роботу на Схід.

Є спогади Я. Дедаля, надруковані в Альманаху "Відродження" за 1951 рік. В першій половині липня 1941 року Я. Дедаль разом з Полуведьком і іншими членами групи їхав до Тернополя вантажною машиною. Я. Дедаль, очевидно, не знав Полуведька, бо каже: "Найбільше уваги звертав на себе за своїми переживаннями в СРСР Полуведько, який прожив останніх двадцять років у підсоветській Україні та на Північних Землях Росії".

Перед захопленими слухачами Полуведько не згадував про те, що він довго був і в Європі і залишив її, не попрощавшись з товаришами, після відомої всім події в Роттердамі.

Інший автор Я. Шумелда в статті "Похід ОУН на схід", опублікованій в 1955 році, пише про той період: "Олег (Ольжич) був готовий до дальшого руху на схід. Разом з ним

зі Львова мав виїхати Вітя Пилипчук, Половедько (?) та ще кілька активістів з Праги". У примітці автор пояснює: "Проф. Половедько (?) — колишній зв'язковий полк. Є. Коновальця з підсоветською Україною. Після відступу більшовиків зі Львова в 1941 році зголосився на організаційному пункті, як член ОУН. Був запідозрений у вбивстві сл. п. полк. Є. Коновальця і перебував під орг. наглядом. В 1942 році був заарештований в Харкові і в тюрмі повісився".

Євген Онацький зазначає: "Як почалася війна Німеччини з Москвою, Полуведько явився знову і відразу зв'язався з полк. Сціборським і Грибівським". Є. Онацький думав, що Полуведько "зміг представити їм докладний і переконливий звіт про обставини своєї "відсутності" чи то "безпідставного зникнення".

Проте Провід Організації Українських Націоналістів в своєму Комунікаті з серпня 1958 року не розділив оптимізму Є. Онацького і признав Полуведька агентом московської розвідки.

Отже зі Львова Полуведько добрався до Харкова і взявся до роботи. Можна собі уявити, як досвідчені руки Полуведька змайстрували б для гестапо велику націоналістичну антинімецьку організацію. Все було готове в цього кваліфікованого провокатора, щоб німецькими руками винищити українські національні сили Харкова.

Коли Полуведька без шапки вивели на морозну Сумську вулицю німецькі колеги його ремесла, тоді минула перша і велика небезпека для дуже багатьох харківських українців. Після того був іще голод, руїна, були інші ворожі агенти, але цього майстра провокацій і убивств уже серед нас не стало. Це був останній слід Полуведька на харківському снігу.

ВРЯТОВАНІ І ЗНИЩЕНІ

Мене дивувала, просто вражала в тих здавалося б безперспективних умовах умираючого міста громадська активність людей. Це був ніби вибух довго придавлених емоцій, довго пригнічуваного і нищеного українського "я".

Зоя Олексіївна Сапіцька визначалася серед тих, хто помагав пробивати і голодну, і культурну блокаду міста. В "Просвіті", де вона була заступником голови, було досить роботи. Роздобути десь пів мішка пшона для голодних членів, а там організовувати, вишукувати культурних людей, розпорошених, забутих у голодному місті. Вчорашні люди третього ґатунку, дружини й діти висланих і розстріляних "ворогів народу", вперше за довгий час знаходили в холодних залах "Просвіти" людське тепло, а головне якийсь убогий пайок, що часто зберігав їм життя.

Є такі щасливі жінки, яким невблаганна рука часу не може відібрати принадних рис молодості. Зої Олексіївні було вже понад п'ятдесят років, але в її гарних ясних очах, в тонких рисах обличчя, в привітному, відкритому характері продовжувала жити її молодість.

Ця українська патріотка народилася в родині російського священика Булгакова в далекому від залізниці селі Орловської губернії. Її молоді роки минули недалеко тих

місць, які були рідними для І. С. Тургенєва і які він описав у своїх "Записках мисливця".

Вона дістала освіту на історико-філологічному факультеті Вищих Жіночих Курсів у Москві. В 1911 році, коли вона скінчила цю вищу школу, де серед професорів було чимало блискучих імен Росії, вона вже була одружена з українським патріотом Віктором Сапіцьким, родом з Полтавщини. Сапіцький з дипломом Юридичного Факультету Московського Університету мусив через свою українську політичну "неблагонадійність" їхати не до себе на Полтавщину, а на працю Інспектора дрібного Кредиту до Саратова. З початком революції подружжя звичайно кинулося на Україну у вир подій.

Вродлива молода Зоя Сапіцька, дитина московського корінного краю, прийняла в себе Україну і Україна прийняла її. Може вабила її Україна, як казав Іван Бунін: "неоглядними весняними просторами всієї тої Південної Русі, яка все більше полонила мою уяву і старовиною своєю і сучасністю. В сучасності був великий і багатий край, краса його ланів і степів, хуторів і сіл, Дніпра і Києва, народу потужного і ніжного, в кожній дрібниці свого побуту вродливого і охайного — спадкоємця слов'янства правдивого, дунайського, карпатського. А там у старовині була колиска його, були Святополки й Ігорі, печеніги і половці, мене навіть слова ці чарували, а далі віки козацьких битв з турками і ляхами, пороги і Хортиця, плавні і гирла Херсонські".

Відгомоніли буремні роки 1917-19 і сталося так у революційному коловороті, що Віктор Сапіцький мусив емігрувати сам, а Зоя Олексіївна з дочкою Лесею залилася на Україні. В Полтаві була членом кваліфікованої педагогічної групи в Першій Українській Гімназії, де Зоя Олексіївна викладала українську мову і літературу.

Пережила розгром інтелігенції Полтави, в двадцятих роках, коли це чарівне, романтичне місто було виразним громадсько-політичним осередком Лівобережжя. Метнулася до Донбасу, а потім до Харкова. Тут ми пізнали її енергію і великий громадський темперамент і глибоку культуру.

Війна робить буденними і незначними мільйони великих людських трагедій. Для багатьох харківських друзів, що вже рушили з рідної землі і заклопотані кожний своєю власною долею, звикали з тупою байдужістю приймати безглузді несправедливості війни, звістка про загибель З. О. Сапіцької була дуже тяжкою.

Зі Львова восени 1944 року вона, відрізана подіями від доньки, що вже була в Європі, пробиралася з випадковою групою людей. Одним з етапів було словацьке село Цесари Медоварці. Тут комуністичні партизани заарештували її разом з кількома іншими подорожніми. Без суду, без оправдання вони розстріляли безборонну, немолоду жінку, яка прагнула пробитися на Захід, на волю.

Родина Недужих заслуговує на особливе місце в Харківському літопису.

За скупими біографічними даними про цю родину криється барвиста історія національного і людського самоствердження людей твердих, виразних у духовних своїх проявах.

Марія Матвіївна Недужа, якій довелося вмерти за справу українського

націоналізму, була донькою росіянина, учителя грецької мови в Кам'янець Подільській Духовній Семінарії — Матвія Петровича Соколова і його дружини українки Ольги Іларіонівни Герасинкевич. Учитель грецької мови був вимогливий і семінаристи не любили його до того, що навіть пробували втопити його. Він благав пощади і семінаристи випустили його. Маруся була на стороні буйної бурси і навіть, як переказували, виправляла крадькома у батькових відмітках недобрі оцінки (бали) на кращі.

Жила Маруся з батьками у їхньому будинку на Новому Плані, будиночок з парадним ходом, зі штахетами — палісадником. Гуляла в Новому Парку, а внизу десь Смотрич дзюрчав під старовинним містом.

Скінчило миле дівча гімназію Славутинської і поїхало до Києва на Вищі Жіночі Курси. Доба була бурхлива — 1917 рік, вернулася Маруся українською патріоткою. На зборах перед студентами казала, що вона хоч почасти й московського роду, але мусить присвятити себе українській землі на якій виросла.

Тодось Недужий, з яким вона тоді одружилася, був студентом Кам'янецького Університету, а перед тим уже був офіцером у старій і в українській арміях.

З українського Кам'янця багатьох молодих патріотів доля порозкидала далеко. Недужих прибила до Харкова, де обоє закінчили вищу освіту в ранніх двадцятих роках, коли контроль був нещільний. Марія Матвіївна дістала хімічну освіту, а Тодось економічну.

Тодосю Недужого не раз арештовували і в інтервалах він примощувався на роботу десь поза Харковом, роз'їзду часом. Родина, де була вже дочка Оксана і стара мати, залишалася в Харкові.

Ті згущені національні почуття, конденсовані під великим тиском, мусіли вибухнути, коли змінилися обставини.

Серед перших організаторів національного життя подружжя Недужих помітно вирізнялося. Т. Недужий разом з Микитою Васильовичем Кекалом уже в грудні 1941 року організував Міський Банк, який незабаром прийняв форму Господарського Банку. Як директор цього Банку (з М. В. Кекалом — віце-директором), Недужий багато зробив для економічної відбудови Харкова — кредитуючи облспоживспілку, маслозавод, хладобійню і дрібні підприємства. Банк почав також роботу на периферії в справі організації сільськогосподарських кредитових товариств.

Умови окупаційної дійсності не могли не викликати гострої опозиції в Т. Недужого, який брався до справи з планами добре підготованого і виробленого українського економіста. В попередні роки на його очах була знищена всяка незалежність банківського і кооперативного апарату України і він добре розумів свої завдання. Твереза оцінка показувала обмежені можливості, але в тодішніх умовах присутність таких людей як Тодось Недужий у зруйнованій і мінімально відбудованій економіці означала менше голодних смертей, менше страшних злиднів воєнного часу.

Недужий і його дружина не обмежилися легальними формами роботи.

Марія Матвіївна, коли дедалі окупація показувала свої прикмети, часто не крилася

зі своїми почуттями до німців. В її гарних карих очах спалахували іскри неприхованої ненависті, коли вона говорила про них.

24 вересня 1942 року Тодося, Марію Недужих разом з дочкою Оксаною арештовано. За даними, які збереглися у М. В. Кекала, Марія Матвіївна померла в тюрмі СД, а Тодося Недужого з дочкою Оксаною розстріляли німці 27 січня 1943.

Стара мати Недужого носила передачі до тюрми, захворіла на висипний тиф і померла ще тоді, коли діти її були живі в тюрмі.

Так загинула вся родина Тодося й Марії Недужих, незабутніх постатей українського Харкова.

КОСТІ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

И тщетно там пришлец унылый

Искал бы гетманской могилы.

Забыт Мазепа с давних пор.

А. Пушкін

Велика епічна поема В. Сосюри "Мазепа" не могла пробитися через цензуру, але зберігалася і в списках кружляла серед населення, коли я був там.

J. Kolasky, Two Years in Soviet Ukraine, Toronto 1970.

Багато ще маємо цікавого в нашому житті, не все ще заснувалося павутинням буднів. Особливо я ціню зустрічі з людьми і ті розмови, про які поет сказав: "А слова дружнього за гроші не купити".

Зацікавило мене оповідання одного мого приятеля про речі небуденні. Та й сам він не зовсім вкладається в стандартну мірку.

Почати з того, що він бився під Крутами. Ось він спокійно розповідає про той зимовий день 1918 року, і я дивлюся на його різьблене обличчя, на гостро закреслене широке підборіддя, яке більше говорить про завзяття, аніж про звичайну нашу впертість. Це обличчя твердої людини, і я легко уявляю собі його молодим, із шкільної лави, з рушницею в бою під Києвом. Здається, що про таких людей писав Євген Маланюк:

Ні, такі не зрадять і не

продадуть,

Лиш ножами душ проріжуть

Всеросійську муть.

Потім, після всіх терпінь і злигоднів, які доля так щедро відважила молодим воякам молодішої нашої держави, він був асистентом у Б. Іваницького й Ів. Шовгенева в Подебрадах в Українській Сільсько-Господарській Академії.

Далі працював інженером у Румунії і Австрії. У віці понад п'ятдесятьох років, уже в Бразилії, дістав ще один диплом високої школи.

Цей наш Крутянин — Степан Іванович Матвієнко — зберігає в пам'яті багато цікавого, багато про українців, що колонізували Бессарабію.

Він шукав і знаходив грамоти господаря Молдавії Степана Великого, писані староукраїнською мовою. Знав козацькі українські села Казаклію, Волонтири або Старокозаче, де аж до часів румунської адміністрації зберігалися в сільській церкві запорозькі прапори. Розповідає про село Нерушай, де осіла частина наших козаків, що не послушали кошового Головатого і не схотіли йти на Кубань, гукаючи до нього: "Не рушай"!

Але найбільше притягають увагу в його оповіданнях місця і пам'ятки, пов'язані з гетьманом Мазепою.

Крутянський вояк старанно шукав усе, що зв'язане з Мазепою. Це для мене означає більше, ніж природну його цікавість.

Українець-інженер у Бендерах був вояком того самого війська, гетьманом якого був Мазепа давно, за інших, не менш бурхливих часів.

Так онуки приходять на могили дідів.

Я записав одно з його оповідань:

"Старослов'янська назва Бендер — Текін. Українці, татари і румуни звуть його Тягинею або Тігіною. Турки назвали Бендер.

У Тягині на Протягайлівській вулиці стоїть старий, напівзруйнований дім-замок, що його люди називають Мазепиним домом. Але з міських архівів видно, що то був дім гетьмана Пилипа Орлика, а не Мазепа. Цей дім (Степан Іванович зробив з нього в 1931 році фото) стояв на Каушанській дорозі за містом, тепер уже в місті, бо воно виросло. Новий хазяїн переробив будівлю і покалічив первісний вигляд.

Про розташування українців у Бендерах точніші відомості виявила Шведська комісія для консервації історичних пам'яток, яка працювала там 1925 року.

Перший українсько-шведський табір після переправи через Дніпро був у молдавському селі Варниця — за 4 кілометри на північ від міста і фортеці. Біля залізничної колії, що веде до кар'єрів жорстви, ліворуч над Дністром стоїть розрита могила. Варничани звуть її "козацька могила". Під могилою на пологому березі Дністра є три криниці з довгими журавлями. Люди звуть їх по-румунськи "Мазепині криниці" — Fontanele Lui Mazepa.

Шведська комісія для охорони історичних пам'яток поставила на розритій могилі колону з написом: "Carolus XII Rex Sverige 1709". Про Мазепу і його козаків не згадано ані словом, хоча Мазепа тут і помер.

Мені в 1933 році довелося реконструювати цю колону (маю фото), при чому румунська влада румунізувала на ній латинський напис.

Переказ говорить, що козаки не мирились із шведами, і турки переселили шведів на південь, ближче до міста.

Восени 1709 року на Варниці помер гетьман Іван Мазепа. Його відспівали в Бендерах у Миколаївській церкві, що згодом, за чумної пошесті, згоріла. З решток цієї церкви зроблено каплицю, де завжди, за моєї пам'яті, горіла негасима лампада. Ця каплиця стоїть на початку Миколаївської вулиці (за румунів — Strada Prof. Mateevici), коли йти до міста від фортеці, то з правого боку.

Після того, як гетьмана відспівали, його останки перевезли до Галацу. Везли з Бендер до Каушан, звідти трояном до Леови над Прутом і від Леови до Галацу за Дунаєм (троян — це граничний вал між татарським санджаком і Молдовою).

У Галаці останки гетьмана Мазепи поховано в огradі болгарської церкви св. Георгія. На могилі покладено кам'яну плиту з написом болгарською мовою.

Під час Прутського походу, кажуть, цар Петро I гатив по цій могилі молотом і розбив плиту на чотири нерівні частини. В такому вигляді могила існувала до 1877 року.

Під час російсько-турецької війни 1877–78 рр. російські офіцери розкопали могилу гетьмана, пограбували її і осквернили.

Кості гетьмана наказано вкинути до Дунаю. Наказ мали виконати два бунчужні козацького охочекомонного полку, Степан Булат і Мазепа (однойменець гетьмана). Про це оповідав самовидець події, настоятель церкви, старий священник болгарин юрисконсультів українського посольства в Букарешті д-рові Модр-Михальському.

Модр-Михальський переказав мені розповідь священника, і ми планували реставрувати могильну плиту, але зробити цього не вдалося. Ще 1930 року можна було бачити уламки розбитої плити в кутку церковної огradi в Галаці.

Про дальшу долю останків гетьмана я сам чув 1930 року від доньки станового пристава з Бендер Кірілова, родом болгарина.

Російська комісія, що розкопувала могилу на Варниці, де був табір Мазепинської еміграції, довідалась, що кості гетьмана не були вкинені до Дунаю, а були поховані вдруге біля церкви, в поселенні колишніх охочекомонних козаків у селі Волонтирах.

Станового пристава послано до Волонтирів, бо село було в його стані (так звалися поліційні райони). Він мав перевірити справу, викопати кості і передати їх до комісії.

Коли населення підтвердило йому, що справді кості гетьмана тут були поховані, Кірілов викопав їх і повіз до Бендер. Але комісії вже не було,— вона виїхала, не докінчивши розкопів. Кірілов, не маючи де подіти кості, склав їх до скрині і заховав на горищі свого дому у Бендерах.

Розкопавши могилу у Волонтирах, Кірілов ніби не знайшов усіх костей, тільки череп, кості рук і ніг. Бракувало хребта, ребер, пальців. Кості переховувались аж до 1925 року на горищі дому Кірілова, що стоїть на Пушкінській вул., другий з правого боку, коли йти до Префектури (кол. Земства) від головної вулиці (Страда Регіна Марія).

1925 року румунська поліція безпеки (сеґуранца), довідавшись про кості гетьмана в приватному домі, забрала їх і перенесла до Генеральної Сеґуранци в Букарешті, де й треба шукати слідів".

На цьому оповідання Степана Івановича кінчається.

Отже, не знали спокою кості гетьмана України Івана Мазепи. Охочекомонні козаки не виконали наказу росіян, не вкинули до Дунаю останків гетьмана, а поховали їх у козацькому селі, в церковній огradі.

Коли знову російська комісія натрапила на слід похорону, то поспішила надіслати станового пристава, щоб викопав їх. Але починались воєнні події, і комісія виїхала з

прикордонного краю. Кості знайшли новий притулок на горищі в домі російського поліційного пристава, аж поки інша поліція, на цей раз румунська, не забрала їх.

Гетьман помер на чужині, могилу його розбили, розкопали, сплюндрували. На протязі двох століть російська влада ретельно нищила всі сліди, всі портрети Мазепи, навіть церкви, побудовані гетьманом. Не горда певність переможця, а страх перед іменем Мазепи наказував їй посилати поліційного пристава розкопувати могилу людини, що вмерла більше як двісті років перед тим.

Розповідь С. І. Матвієнка я дав до друку в кінці п'ятдесятих років. Через п'ятнадцять років, у 1973 році лікар Ярослав Конст. Туркало поїхав, краще сказати полетів з Америки до Румунії перевірити, чи існують залишки гетьманової могили.

Доктор Я. Туркало — людина з широкими інтересами, особливо в історії, невтомний мандрівник. Я дав йому копію моєї статті.

Йому вдалося побувати тільки в Галаці. Директор місцевого музею виявив знайомство з історичними фактами щодо Мазепи. Церкву в Галаці, де була могила, зруйновано, знесено з лиця землі після другої світової війни. Коли доктор питався, чи залишилося щось від могильної плити, йому показали купу каміння. Може, там щось залишилося. Це все.

ПРИМІТКИ

[1] Так звуть те вмістилище речей для подорожніх, що французи називають валізою.

[2] Дім Примусових Робіт.

[3] Нова Економічна Політика.

[4] Діпіст — від англ. Displaced Persons, скорочено: D.P., а в трансліті: Ді-Пі — "переміщені особи" — особи, які були насильно вивезені в період Другої світової війни нацистами та їх союзниками з тимчасово окупованих ними територій для примусового використання на важких роботах.

[5] Всеобщая Электрическая Компания.

[6] Харківський Електромеханічний Завод.

[7] Цікаво, що надумав партійний комітет робити з цим безпам'ятником через десятки років, коли Якіра реабілітували.

[8] Російська терористка, була дуже відома в зв'язку з тим, що царські жандарми, допитуючи її, гасили цигарки в неї на грудях.

[9] Хейці — назва грецького племені у Гомера.

[10] Чумак, Михайличенко — боротьбисти, що започаткували т. зв пролетарську літературу советського часу.

[11] Тепер Запоріжжя.

[12] Крайньо права монархічна організація в царській Росії.

[13] Тепер, здається, Тюремну вулицю делікатно перейменували.

[14] Конвеєр — безперервні допити вдень і вночі.

[15] Перед поверненням царської уніформи з погонами і кокардами, це були на

комірах ознаки службового становища в армії і в органах таємної поліції. Існували "кубики", "шпали" і "ромби". Дві "шпали" були вже ознакою начальника відділу.

[16] "Сидір" — арештантський лантух з речами.

[17] Успенський був дуже короткий час наркомом у Києві і надзвичайно швидко, навіть, як на ті часи, зник.

[18] Побутовий розклад — занадто добре життя, забагато випивки, закусок і жінок.

[19] Гелен Адамс Келлер — сліпоглуха американська письменниця, громадський діяч і викладач.